

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

MEDDELELSER FRA
LANDBOHISTORISK SELSKAB

2. RÆKKE

1

DET AGRARE DANMARK
OG DET INDUSTRIELLE GENNEMBRUD
1860-1914

LANDBOHISTORISK SELSKAB
1977

Redaktionens forord

Landbohistorisk Selskab har i perioden 1956–1974 udsendt otte numre af publikationen »Bol og By – Meddelelser fra Landbohistorisk Selskab« med landarkivar, cand. mag. Jens Holmgaard som redaktør. På grund af andre arbejdsbyrder bad Jens Holmgaard sig på selskabets årsmøde i 1973 fritaget fra dette hverv. I hans sted indsattes en tomandsredaktion bestående af lektor, cand. mag. Erik Helmer Pedersen og arkivar, cand. mag. Michael Hertz.

Gennem de næsten tyve år, Jens Holmgaard redigerede »Bol og By«, kom det til at fungere som en slags tidsskrift for selskabet, idet dets indhold kompletterede den virksomhed medlemmerne andetsteds udfoldede med udgivelsen af større kilderækker, enkeltafhandlinger m.v. Foruden mindre afhandlinger af landbohistorisk karakter har »Bol og By« bragt små grundigt kommenterede kildeudgaver.

Det er et ønske for de nye redaktører såvel som for de øvrige medlemmer, at den standard, »Bol og By« nåede med Jens Holmgaard som redaktør, vil blive opretholdt. Som udløber af den kildekritiske skole indenfor dansk historie, således som denne i forrige århundrede blev grundlagt af forskere som Paludan-Müller, K. Erslev, Edvard Holm, J. A. Fridericia m.fl., har dansk landbo- og agrarhistorisk forskning i dette århundrede vidst at videreføre og forny den kildekritiske undersøgelsesmetode. Som oprindeligt udgiverselskab har Landbohistorisk Selskab anset det for sin hovedopgave at befæste og udvikle denne forskningstradition, der også i bidragene i »Bol og By« har fundet et lødigt udtryk.

Med redaktionsskiftet som anledning og på grundlag af selskabets hidtidige indsats, dets samlede forskningserfaring og arbejdskraft, har de nye redaktører forsøgt at afstikke en linje for »Bol og By's« virke i de kommende år. Som første mål har redaktionen valgt at opstille en foreløbig status over forskningen indenfor væsentlige aspekter af dansk landbo- og agrarhistorie fra senmiddelalderen til vore dage. Hensigten hermed er ikke så meget at reformulere kendte problemstillinger som at søge og rejse andre, som forhåbentlig vil vise sig frugtbare. Opmærksomheden kan da drages henimod emner og temaer, som efter vort – eller andres – skøn ikke har været tilstrækkelig tilgodeset i den hidtidige forskning.

Et blik på den efterfølgende temarække vil vise, at selskabet efter redaktionens formodninger vil komme til at prioritere de senere perioders landbo- og agrarhistorie noget stærkere end hidtil, hvor hovedvægten af det indsats – med tingbogsudgaverne som markant eksempel – har været lagt på den førindustrielle og førstatistiske periode.

Behandlingen af visse af de her rejste problemer lader sig næppe gennemføre på grundlag af eksisterende forskning, og diskussionen må i så tilfælde rettes mod mål og metoder, som på lidt længere sigt kan lede frem til besvarelse af de rejste spørgsmål. Det er dog redaktionens ønske at få inddraget så meget dokumentarisk materiale, at de enkelte bidrag vil fremstå som foreløbige status for vor forskning og viden på området. Emnerne vil i de fleste tilfælde være hentet fra dansk agrarhistorie; men vi ser gerne udenlandske synspunkter og teknikker inddraget i debatten. Hvis nogen blandt læserne vil påtage sig at levere bidrag med nyt fra udenlandske tilsskrifter og publikationer – anmeldelser eller ajourføringer – vil sådanne bidrag blive modtaget med interesse. Eventuelt vil der kunne etableres en fast rubrik i »Bol og By« herfor.

Det er hensigten, at de kommende numre af »Bol og By« skal bestå af to hovedafsnit, en A-sektion indeholdende bidrag indenfor den nedenfor angivne temarække og en B-sektion indeholdende bidrag, som falder udenfor hæftets tema – evt. debatindlæg fremkaldt af tidligere artikler, anmeldernyt, løbende meddelelser fra selskabet og andre indsendte artikler.

Temarækken skulle i tråd med de allerede anførte betragtninger publiceret i de kommende 8 numre af »Bol og By« indenfor den periode af fem år, repræsentere en række væsentlige »kapiteloverskrifter« i dansk landbo- og agrarhistorie fra senmiddelalderen til vore dage. Hvert tema omfatter igen 5–6 tentative »artikeloverskrifter«, som efter vort skøn dækker væsentlige aspekter under det pågældende tema.

Temarækken og dens artikeloverskrifter skal opfattes som redaktionens forslag til arbejdstitler. Det er redaktionens håb, at disse forslag kan inspirere læsere med interesser indenfor temaerne til at træde i forbindelse med den for at tilrettelægge manuskript over vedkommende emne. Forhåndskontakt og koordinerede møder mellem bidragsyderne vil af redaktionelle grunde anses for tjenligt, når det drejer sig om tema-bidragene. Heri ligger ikke noget ønske fra redaktionens side om »monopolisering« eller »styring af forskningen«, hvad man måske kunne tro, men ønsket om at give bidragene omkring de enkelte temaer den størst muligt samlede vægt. I øvrigt er naturligvis alle velkomne til at indsende bidrag til redaktionen, unanset om bidragene knytter sig til de nedenfor optegnede temaer.

1. Det agrare Danmark og det industrielle gennembrud 1860–1914.
2. Senmiddelalderlige landboforhold.
Herunder: Godsforvaltning, fæsteforhold, landbefolkningens retsstilling, befolkningsforhold.
3. Landbrug og samfund i det 20. århundrede.
Herunder: Landbrugsindustriens udvikling 1909–1939, sammenstødet mellem indenrigsminister Ove Rodes reguleringspolitik og landbrugsliberalis-

men under 1. Verdenskrig, Andelsbevægelsens krise og omdannelse i Mellemkrigstiden, Jordpolitikken under skiftende konjunkturer, mekaniseringen og afvandringen fra landbruget efter 1945, Landbrugets indflydelse på dansk udenrigspolitik og handelspolitik.

4. Agrarhistorisk metodedebat.

Herunder: Agrarhistorie generelt, landbohistorie, landbrugshistorie, agrarsociologi, landbrugsgeografi, markinddelinger m.v., etnologi, mål og vægt.

5. Fra fæste til selveje 1750–1850.

Herunder: Hoveriets omfang og betydning, landgildens numeriske og faktiske omfang, fæstevæsenet vurderet ud fra en godsøkonomisk synsvinkel, husmændenes placering og rolle i den udskiftede landby, landboreformer og landbrugskonjunkturer, Landhusholdningsselskabets placering i reformdebatten.

6. Godsejervældet 1660–1760.

Herunder: Befolkningsforhold belyst gennem kirkebøger, forholdet mellem befolkningens størrelse og antallet af brug i et givet område, matriklen af 1688, stavnsbåndet i teori og praksis, 1730'ernes landbrugskrise, krongodssalget og dets betydning for bondefrigørelsen.

7. Hertugdømmernes agrarstruktur 1750–1940.

Herunder: Ejendomsstruktur i det 18. og 19. århundrede, driftsstruktur i det 18. og 19. århundrede, mejeribrugets udvikling efter 1750, hertugdømmerne som innovationsledende eller innovationskanaliserende område mellem Tyskland og Danmark, landboforhold i perioden 1864–1920, Genforeningen og dens konsekvenser for landbrugets struktur.

8. Landboernes levevilkår 1660–1860.

Herunder: Levestandard, boligforhold, husgeråd og redskaber, sygdoms- og dødelighedsforhold, kulturmønster, skole- og uddannelsesforhold.

Hermed er læsere og bidragsydere budt velkommen til første nummer af »Bol og By«, ny række.

Erik Helmer Pedersen

Michael Hertz

Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850

AF PETER THONNING OLESEN

I.

Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion må betragtes som et afgørende led i den udvikling, der fra ca. 1850 førte dansk landbrug frem fra en stilling som et, som helhed betragtet, relativt statisk erhverv i et samfund præget af selvforsyning og produktion for et snævert (hjemme-)marked, til et dynamisk erhverv med en klart dominerende stilling som landets førende exporterhverv med England som største aftager – frem for alt af animalske produkter.

Beregninger over produktionsværdien af landbrugets varer viser således, angivet i løbende priser, en stigning fra gennemsnitligt 183 mio. kr./år i perioden 1850–59 til 823 mio. kr./år i perioden 1910–14 samt at de vegetabilske produkters andel heraf i de nævnte perioder faldt fra 43 % til 6 %.¹ Som følge af bl.a. jordens øgede produktivitet, bedre dyrkningsmetoder o.l. steg den vegetabilske produktion hele perioden, men det ændrer ikke på det forhold, at den nævnte gennemgribende ændring i tallene for produktionsværdiens sammensætning er udtryk for en tilsvarende dybtgående ændring af hele landbrugserhvervets produktions- og driftsform.

Konsulterer man en række nyere fremstillinger af periodens økonomiske historie, synes der ikke at være afgørende uenighed om den grundlæggende opfattelse, at landbrugskrisen 1876–94 med prisfald i første omgang på korn med 25–30 % og dernæst animalske produkter med 15–20 %² var den dominerende tilskyndelse for landmændene til at lægge produktionen om.³ Som en vigtig forudsætning opfattes endvidere andelsbevægelsens gennembrud inden for mejerisektoren efter 1882, som gav betingelserne for det stærkt udvidede kratur- og svinehold, og perioden 1883–89 er blevet karakteriseret som »landbrugets egentlige omstillingsperiode«.

I de følgende afsnit skal imidlertid først kort omtales en række forhold,

---

1. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1: 1720–1914, s. 185, 226. Kbh. 1972.

2. a.a. s. 212.

3. a.a. s. 215. Det danske landbrugs historie, bd. 5, s. 380. Kbh. 1934–45. Se endvidere Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750, s. 54–58. Kbh. 1967 og Hans Chr. Johansen: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864–1901, s. 22–23. Kbh. 1962.

som synes at tale for, at der allerede før landbrugskrisen var sket en vis om-lægning til animalsk produktion og dernæst skitseres nogle muligheder for nærmere at belyse karakteren af denne omlægning.

II.

Betragter man den allerede nævnte forøgelse af landbrugets produktionsværdi frem til 1. verdenskrig, er det karakteristisk, at langt den kraftigste stigning finder sted efter århundredskiftet fra gennemsnitlig 405 mio. kr./år 1895-99 til 823 mio. kr./år i 5-året 1910-14, mens stigningen fra slutningen af 1870'erne til slutningen af 90'erne kun er fra 326 mio. kr./år til de nævnte 405 mio. kr./år.⁴ De lave priser under landbrugskrisen er naturligvis en del af forklaringen herpå, men mere interessant end den absolutte størrelse er i denne sammenhæng relationen mellem den vegetabiliske og animalske produktions andel af den samlede produktionsværdi.

Set under denne synsvinkel er det således betegnende, at de vegetabiliske produkters andel af produktionsværdien allerede ved slutningen af 70'erne er reduceret til 26 %, ved udgangen af 80'erne til 14 %, mens den nævnte forøgelse af den samlede produktionsværdi 1899-1914 kun indebærer en reduktion fra 9 % til 6 %. Den almindeligt anvendte karakteristik af perioden ca. 1830-75 som »kornsalgperioden« viser sig endvidere ved nærmere eftersyn at hvile på den omstændighed, at kornets andel af både produktions- og exportværdi er stigende til midten af 1850'erne, og de animalske produkter udgør hele perioden mellem halvdelen og to trediedele af den samlede produktionsværdi.⁵

Når man endvidere har hæftet sig ved det stærkt forøgede svinehold på basis af andelsbevægelsens gennembrud som et karakteristisk træk ved »den egentlige omstillingsperiode« 1883-89, synes man i nogen grad at overse, at forudsætningen herfor er enten en tilsvarende stigning i kreaturstyrken, som producerer mejeriernes råvare, hvoraf en del atter som returmælk indgår som foderstof i svineproduktionen, eller en forøgelse af den eksisterende kreaturstyrkes produktivitet i form af stigende mælkeydelse pr. ko, hvilket må ske ved kraftigere fodring eller anvendelse af mere ydedygtige racer.

En sådan udvidelse og ændring af produktionsapparatet er imidlertid kapitalkrævende, hvilket rejser det spørgsmål, hvorledes omlægningen, som generelt fænomen, skulle være mulig i en periode med faldende priser og dermed faldende indtjening. En del af svaret ligger formentlig i forskydningen i prisrelationen mellem de vegetabiliske og animalske produkter, som tilskynder til at lade kornet indgå i produktionen som foderstof i stedet for som salgsvare, hvilket også kommer til udtryk i den stigende kornimport efter 1882. Ikke

4. Tabel over landbrugets produktionsværdi. Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, s. 226.

5. a.a. s. 137, 144.

desto mindre er det bemærkelsesværdigt, at kreaturholdet 1871–81 steg 18 % fra 1.213.392 stk. til 1.440.887 stk. ledsaget af en tilsvarende stigning i svineholdet på 21 %, nemlig 423.132 stk. til 512.639 stk., mens der 1881–88 var tale om en svag nedgang til 1.433.037 stk. samtidig med en forøgelse på 47 % af svineholdet fra 512.639 stk. til 754.670 stk.⁶

For så vidt angår landbrugsexporten noteres det fra midten af 1870'erne gang på gang i handelsstatistikken, at sammensætningen i løbet af få år har ændret sig betydeligt, f.eks. for året 1875: »Tidligere var kornudførslen større end udførslen af animalske produkter, i finansåret 1872/73 var de omtrent lige store, og siden den tid har udførslen af kreaturer og fedevare (d.v.s. kød flæsk, smør og æg) været mere end dobbelt så stor som kornudførslen«. Udtrykt i tal er værdien af overskudsudførslen af korn og kornvarer i løbet af kun 5 år faldet fra 46 mio. kr. i 1870/71 til 33,5 mio. kr. i 1875, mens værdien af levende kreaturer og fedevare i samme periode er øget fra henholdsvis 17,8 mio. kr. og 17,6 mio. kr. til 40 mio. kr. og 33,3 mio. kr.⁷ Exportværdien er naturligvis afhængig af både exporteret mængde og pris, men det er væsentligt at understrege, at denne ændring i exporten begynder, inden det egentlige prisfald på korn sætter ind i 1876, og allerede 1882 ophører Danmark som nettoexportør af korn.

Husdyrbrugets centrale placering som selvstændig produktionsgren allerede o. 1880 fremgår således af den omstændighed, at de levende kreaturer udgjorde over halvdelen af landbrugets samlede nettoexport, mens korn og kornvarer udgjorde ca. en trediedel og fedevarene endnu kun en sjettedel.⁸ Andelsbevægelsens betydning for det ændrede produktionsmønster i dansk landbrug synes således ikke at ligge i tilskyndelsen til omlægning fra vegetabilsk til animalsk produktion, som var startet længe før, men derimod en videreudvikling af husdyrbruget til fremstilling af *forædlede* animalske produkter.

Når produktionsapparatet således i vidt omfang var indrettet på animalsk produktion før eller tidligt i kornsalgskrisen, forklarer det andelsmejeribevægelsens vældige gennembrudskraft efter 1882, da der frem til 1890 oprettedes op mod 700 andelsmejerier⁹, idet den tids- og kapitalkrævende udvidelse af kreaturstyrken havde fundet sted. Medvirkende til denne ændring har utvivlsomt været de problemer, der opstod for exporten af levende kreaturer til Tyskland, som 1879 indførte told på levende kvæg, 1881–82 enddog forbud,

6. Statistisk Tabelværk, 5. række Litra C, no. 4. Landbrugsforhold i Danmark siden midten af det 19. årh., s. 101. Kbh. 1911.

7. Statistisk Tabelværk, 3. række, 31. bind: Tabeller over kongeriget Danmarks vareindførsel og udførsel samt skibsfart og brændevinsproduktion m.m. i året 1875, s. XVIII. Kbh. 1876. Se endvidere indledningen i Tabelværkets 3. række, bind 33. Kbh. 1877 og 4. række, Litra D, no. 1–6. Kbh. 1878–1884.

8. Statistisk Tabelværk, 4. række, Litra D, no. 4, s. LVIII og Litra D, no. 5, s. LXIII. Kbh. 1882.

9. Det danske landbrugs historie, bd. 5, s. 431.

hvorved interessen i stigende grad blev vendt imod fremstilling af de forædlede varer.¹⁰ En lignende udvikling kan iagttages for svineproduktionen, hvor der under indtryk af de svingende tyske importrestriktioner for levende svin, kulminerende med forbud i 1895, i stigende grad lægges vægt på, at eksporten sker som flæsk i stedet¹¹.

I overensstemmelse med det stigende behov for foderstoffer gav den ændrede vægtfordeling mellem den animalske og den vegetabiliske produktion anledning til ændringer i anvendelsen af det dyrkede areal. I det omfang man betragter omlægningen som et spørgsmål om, hvorvidt produktion sker på grundlag af en intensiv dyrkning af rodfrugtafgrøder, er udviklingen i 1860'erne, 70'erne eller 80'erne ikke længere af interesse. Rodfrugtarealet udgjorde endnu i 1888 kun 4 % af det dyrkede areal mod 12 % i 1907¹², men som det senere vil blive søgt påvist, havde man allerede inden ca. 1880 i et vist omfang kunnet løse problemet med det stigende behov for foderafgrøder inden for rammerne af det eksisterende driftssystem, omend denne løsning på længere sigt ikke var holdbar.

III.

De nævnte fire forhold, ændringen i produktionsværdiens sammensætning, stigningen i kreatur- og svinehold, ændringen af landbrugseksporten sammensætning og den stigende produktion af foderafgrøder inden for det eksisterende driftssystem, synes således at tale for, at omlægningen til animalsk produktion allerede ved 1880'ernes begyndelse var ganske vidt fremskredet, og at graden og karakteren af den begyndende omlægning, som har fundet sted efter 1860, derfor fortjener en nærmere undersøgelse.

Det er karakteristisk for den hidtidige opfattelse af omlægningsprocessen, at den i høj grad hviler på et makroøkonomisk grundlag, d.v.s. at udviklingen søges forklaret ved hjælp af en række forskellige udtryk for den samlede økonomiske aktivitet inden for landbrugserhvervet som helhed, f.eks. produktions- og exportværdiens sammensætning. Heraf følger, at makroøkonomiske forklaringer antager karakter af generelle forklaringer, men netop det generelle sigte indeholder for så vidt angår produktionsomlægningen som implicit forudsætning, at de producenter, der skal gennemføre omlægningen, har evne og vilje til at træffe de fornødne dispositioner, og at disse dispositioner foreløber efter samme mønster, uanset den enkelte bedrifts størrelse, hidtidige driftsstruktur, brugerens alder, økonomiske og sociale status.

Det synes på forhånd ikke urimeligt at antage, at sådanne forudsætninger

10. Claus Bjørn: Omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse. S. 230 i Landbohistoriske skrifter 4. Kbh. 1970.

11. Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, s. 218.

12. Stat. Tabelværk, 5. række Litra C, no. 4, s. 27.

ikke er opfyldt, så meget desto mere som det er innovationsfasen ca. 1860–80, der her påkalder sig interesse, idet det ikke kan forventes, at alle landbrugere vil være i besiddelse af tilstrækkelige kvalifikationer med hensyn til faglig viden, økonomisk formåen, initiativ og lignende til at ville frigøre sig fra den traditionelle forestilling om, hvorledes landbrug skal drives.

Beslutningen om at lade den animalske produktion indtage en mere fremtrædende plads er således fundamentalt afhængig af beslutningstagerens »personlige« kvalifikationer, og såfremt disse kvalifikationer ønskes inddraget som forklarende faktorer, er det indlysende, at undersøgelsen i så fald må gennemføres på det mikroøkonomiske plan, d.v.s. at interessen samler sig omkring den enkelte landbrugsbedrift.

IV.

Indsamling og bearbejdelse af egentligt driftsøkonomisk materiale, der kan belyse landbrugets enkelte driftsgrene, hører vort eget århundrede til, og i det omfang, der er materiale bevaret, stammer det især fra særligt veldrevne brug og må som sådant betragtes som urepræsentativt for den almindelige udvikling i perioden.¹³

1861 gennemførtes imidlertid i Statistisk Bureaus regi landsdækkende kreatur- og arealtællinger, der som de første i en lang række betegner starten på en egentlig, kontinuerlig landbrugsstatistik i Danmark (idet der her ses bort fra 1838 tællingen). Herefter følger tællingerne regelmæssigt hinanden med 5 års mellemrum frem til 1881, hvorefter der er et spring til 1888, og derefter med skiftende mellemrum. Til forskel fra de senere tællinger er det primære materiale fra 1861, 1866, 1871, 1876 og 1881 (arealtællingen 1881 dog undtaget) bevaret, og i modsætning til den officielle, publicerede statistik, der opererer på sogneplan, skulle det i dette materiale principielt være muligt at følge enhver ejendom i Danmark i perioden 1861–81 med hensyn til udviklingen i kreaturholdet, og i perioden 1861–76 m.h.t. anvendelsen af den dyrkede jord og udsæden.

Det vil af indlysende grunde være umuligt at gennemføre en undersøgelse på mikroplan af samtlige ejendomme i Danmark over en 20-årig periode uden indsats af uforholdsmæssigt store menneskelige og økonomiske ressourcer, og en stikprøve udtaget ved simpel tilfældig udvælgelse ville sikre ikke blot gennemførligheden af en sådan undersøgelse, men også dens repræsentativitet.

Til trods for at der øverst i den dertil indrettede kolonne på tælleskemaerne var angivet, at den enkelte ejendom skulle anføres med »Byernes, samt gårdenes, husenes eller skolernes navne o.s.v.«, viste en foreløbig undersøgelse af en række sogne i forskellige amter, at der ved udfyldelsen var udvist stor opfind-

13. Det danske landbrugs historie, bd. 5, s. 312.

somhed m.h.t. angivelsen af den enkelte ejendom, ofte i en særligt uheldig form som »1 hus«, »1 gård« eller lign. Materialet tillader således ikke uden videre en sikker *identifikation* af enhver ejendom i alle tællinger, og den omstændighed, at interessen netop er knyttet til de samme ejendomme fra tælling til tælling medfører, at en af de nødvendige forudsætninger ved udtagelsen af en repræsentativ stikprøve – at alle elementer i populationen har samme, kendte sandsynlighed for at indgå i stikprøven – ikke kan opretholdes: Ejendomme, som i blot en af de fem tællinger ikke kan identificeres med sikkerhed, må på forhånd lades ude af betragtning.

Som følge af det opstillede krav om sikker identifikation af den enkelte ejendom må den simple tilfældige udvælgelse erstattes af en *bevidst udvælgelse*, idet sognet i stedet gøres til udvalgsenhed. Uden her at gå nærmere ind på udvalgs-kriterier samt metoder til identifikation af den enkelte ejendom¹⁴, skal i det følgende fremlægges nogle resultater af en undersøgelse af et enkelt sogn i Præstø amt. Udgangspunktet vil være den generelle udvikling i sognet, således som den kan konstateres på grundlag af de i Statistisk Tabelværk publicerede resultater af areal- og kreaturtællingerne, hvorefter dette generelle billede søges uddybet ved at undersøge udviklingen inden for forskellige grupper af ejendomme.

V.

Tabel 1:

Oversigt over hornkvæget 1861–81
Magleby sogn, Stevns herred, Præstø amt.

Tælleår	Køer	Ungkvæg, under 2 år	Hornkvæg i alt
1861	638	118	756
1866	674	175	849
1871	692	161	853
1876	720	167	887
1881	722	242	964

Udviklingen inden for *kvægholdet*, som det fremgår af *tabel 1*, er af største betydning i den givne sammenhæng, hvor interessen samler sig om den animalske produktion. Det fremgår, at der sker en støt stigning på i alt 27 % i løbet af perioden, og specielt synes tilvæksten at være kraftig 1861–66 og efter 1871, idet først og fremmest *ungkvæget* er steget kraftigt og mere end fordobles i

14. For en nærmere redegørelse se Peter Thonning Olesen: Kilde- og metodeproblemer i forbindelse med udforskningen af dansk landbrugs begyndende omlægning til animalsk produktion ca. 1860–1880, s. 19–22 og 28–34. Memorandum nr. 3 fra Institut for økonomisk historie, Kbh. 1976.

løbet af perioden. To forhold gør imidlertid, at denne tilsyneladende meget kraftige stigning forløber mere jævnt over hele perioden, end tallene umiddelbart tyder på.

For det første er der generelt nogen usikkerhed knyttet til opgørelsen af ungvæget i 1861, idet tælleskemaet var udformet således, at det i mange sogne formentlig har ført til misforståelser. Ved siden af rubrikken »Ungkvæg under 2 år« skulle anføres »De i 1860 fødte kalve«, hvilket i visse tilfælde synes at have medført, at en del af ungvæget i 1861 er talt under fødte kalve, således at den reelle stigning 1861–66 er noget mindre, end tallene viser. Det maner således til forsigtighed i brug af tallene, når stigningen på 11 % i denne femårs periode inden for et geografisk velafgrænset område som Stevns herred dækker over så forskellige tendenser som stigninger i Lyderslev og Frøslev sogne på ca. 60 %, Magleby 48 %, Smerup og Holtug på ca. 40 % og direkte fald på 25 % i Strøby sogn, 20 % i Hellested og Havnelev sogne samt ca. 10 % i Højerup og Store Heddinge landsogn.¹⁵

For det andet spiller for Maglebys vedkommende det særlige forhold ind, at bestanden af ungvæg på Søholm Hovedgård, der er lang den største landbrugsbedrift i sognet, undgår store forandringer i løbet af perioden. Af den samlede stigning på 57 stk. fra 1861–66 skyldes en tredjedel Søholm, mens de resterende to tredjedele er nogenlunde jævnt fordelt over sognets øvrige gårde. Forudsat at der er tale om en reel stigning og under hensyntagen til, at den ret kraftige stigning til en vis grad er begrundet i særlige forhold for en enkelt meget stor gård, er forøgelsen dog stadig ret bemærkelsesværdig. Efter et lille fald i antallet af ungvæg 1866–71 sker der atter en stigning frem til 1881, især efter 1876, men atter spiller de særlige forhold på Søholm ind, idet der hverken i 1871 eller 1876 findes ungvæg på gården. Af den samlede forøgelse på 75 stk. fra 1876 til 1881 falder de 43 på Søholm, således at den samlede stigning for den øvrige del af sognet udgør i alt 19 % i denne femårs periode, mens stigningen i antallet af køer er betydeligt jævner fordelt over hele perioden og stagnerende 1876–81.

At stigningen i hornkvægbestanden efter 1876 først og fremmest skyldes stigende hold af ungvæg svarer nøje til den almindelige udvikling i hele landet, hvor der på øerne sker en fremgang på 22 %, i Jylland endog 45 %, mens antallet af køer stort set er uændret. I nedenstående tabel gives for Magleby sogn, Stevns herred og landdistrikterne i hele landet en samlet oversigt over den procentvise stigning 1861–1881:

15. Lignende problemer kan have gjort sig gældende for rubrikkerne »Føl og plage under 2 år«, »Svin under 1 år« og »Får under 1 år« og de dertil hørende angivelser af fødte føl, grise og lam. Statistisk Bureau, som har været opmærksom på problemet, i hvert fald for hestenes vedkommende, jfr. den indledende redegørelse for resultaterne af 1866-tællingen, har da også fra 1866 taget konsekvensen og ændret skemaet, så lignende misforståelser undgås.

Tabel 2:

Samlet procentvis stigning i kvægholdet 1861–81.

	Magleby sogn	Stevns herred	Hele landet
Køer	13 %	13 %	19 %
Ungkvæg	68 % ¹	77 %	73 %
Tilsammen	22 %	23 %	33 %

¹ Excl. Søholm.

Med usikkerheden omkring det nøjagtige tal i 1861 in mente fremgår det, at den relative stigning har været størst for ungvæget i perioden, mens tilvæksten i koholdet er noget mindre, og for både Magleby sogn og herredet noget under gennemsnittet for hele landet.

Tabel 3:

Oversigt over fåre- og svinhold 1861–81
Magleby sogn, Stevns herred, Præstø amt.

Tælleår	Får	Svin, over 1 år	Svin, under 1 år	Svin i alt
1861	766	42	288	330
1866	979	17	325	342
1871	916	18	351	369
1876	664	62	325	387
1881	624	19	459	478

Med hensyn til fåreholdet synes femåret 1861–66 at være præget af stor fremgang efterfulgt af et kraftigt fald 1866–81 på 36 %, men atter må der tages et vist forbehold. I stigningen fra 766 stk. til 979 stk., svarende til 28 %, er indeholdt en ubetydelig nedgang for får over 1 år fra 576 stk. til 563 stk. og en fremgang fra 190 stk. til 416 stk. for får under 1 år, eller 118 % i løbet af 5 år. Sammenholdt med den omstændighed, at såfremt sognene Magleby, Holtug og Strøby fratrækkes det samlede tal for Stevns herred, forvandles en stigning på 2 % 1861–66 for får under 1 år til en *tilbagegang* på 13 % for *hele* herredet, synes det ikke urimeligt at antage, at stigningen 1861–66 til en vis grad er fremkommet ved, at tallet i 1861 fejlagtigt er for lavt angivet som følge af skemaets uklare udformning. Tilbagegangen 1866–81 på 36 % svarer nogenlunde til nedgangen for Stevns herred og øernes landdistrikter på henholdsvis 32 % og 30 %.

Svineholdet stiger i Magleby sogn kraftigt fra 1861 til 1881, idet nedgangen i antal svin over 1 år rigeligt opvejes af stigningen i antal svin under 1 år

fra 288 stk. til 459 stk., svarende til 59 %, og stærkest i femåret 1876–81, hvor forøgelsen udgør 134 stk. eller 41 %. For svinholdet under ét er stigningen dog noget mindre end for hele landet, hvor den for landdistrikterne udgør 78 % i perioden 1861–81, og for Stevns herred 57 %. Tredoblingen af svin over 1 år fra 1871 til 1876 skyldes udelukkende, at der på en enkelt gård i 1876 er talt 49 stk., og der er således ikke tale om en generel udvikling i sognet.

Sammenfattende for udviklingen i kreaturholdet i Magleby sogn, som den fremgår af Tabelværkets tal, sker der, især efter 1876, en betydelig stigning i antal hornkvæg og svin, først og fremmest for de unge dyrs vedkommende. Fremgangen er dog noget mindre end for landet som helhed, mens den betydelige nedgang i fåreholdet stort set svarer til udviklingen i øernes landdistrikter.

IV.

Tabel 4:

Oversigt over det besåede areal 1861–1881
Magleby sogn. Tdr. land.

Tælleår	Korn	Øvrige sædafgrøder	Græs- og brakarealer
1861	1.385	280	1.409
1866	1.477	301	1.432
1871	1.470	315	1.458
1876	1.405	407	1.460
1881	1.381	436	1.507

Det samlede *kornareal* i Magleby sogn undergår relativt små forandringer i perioden og er i 1881 af samme omfang som i 1861, ligesom hver af de 4 hovedkornsorters andel af det samlede kornareal ikke undergår væsentlige forskydninger. Når der ses bort fra Søholm, hvis jordtilliggende er af en sådan størrelse, at ændringer i sædskiftet i de enkelte tælleår påvirker tallene ganske betragteligt, reduceres bygarealet i sognet 1861–76¹⁶ med ca. 7 %, hvilket modsvares af en væst i havrearealet på 3 %, hvede 2 % og rug 1,5 %. Sammenlignet med det *dyrkede* areal er der tale om et mindre fald for kornarealet fra 44 % til 41 %, idet den fra 1861 til 1881 skete opdyrkning i sognet, som med lidt usikkerhed kan beregnet til 215 tdr. land¹⁷, først og fremmest er kommet andre afgrøder til gode.

Af de øvrige *sædafgrøder* fordobles arealet med vikker i løbet af perioden

16. Tal for de enkelte gårde foreligger jo ikke for 1881.

17. Peter Thonning Olesen a.a. s. 72.

men er med kun 25 tdr. land i 1881 af ringe betydning sammenlignet med foderafgrøderne ærter og blandsæd¹⁸, hvoraf navnlig den sidste stiger kraftigt fra 37 tdr. land i 1861 til 211 tdr. land i 1881, mens arealet med ærter svinger en del mellem ca. 180 til 230 tdr. land uden nogen fast tendens. Den samlede stigning i disse afgrøder udgør 156 tdr. land eller 55 % i løbet af de 20 år, hvorimod rodfrugter som runkelroer og turnips først ved slutningen af perioden dyrkes i Magleby sogn, og kun på et så beskedent areal som 14 tdr. land.

Taget under ét stiger de arealer, som her er sammenfattet som *græs- og brakarealer*, nemlig afgræsning, høslet, brak og eng, i perioden med 98 tdr. land, svarende til 7 %, men det samlede tal for de enkelte år dækker over ret betydelige forskydninger fra tælling til tælling mellem de forskellige arealer. Klarest fremstår engarealet med et stadigt fald fra 101 tdr. land til 67 tdr. land i 1881, mens det p.g.a. forskellige forhold er forbundet med visse vanskeligheder at foretage direkte sammenligninger af de øvrige arealer fra tælling til tælling.¹⁹

Sammenfattende kan det konstateres, at af den samlede tilvækst 1861–81 i det dyrkede eller benyttede areal på 215 tdr. land svarer stigningen i afgræsnings- og brakarealerne til godt og vel halvdelen heraf, mens resten plus nedgangen i engarealet nogenlunde svarer til det forøgede blandsædsareal. Denne ændrede anvendelse af det benyttede areal tager naturligvis sigte på at imødekomme det stigende behov for foderafgrøder og græsningsarealer, som følger af den tidligere konstaterede stigning i kreaturholdet.

VII.

Som allerede nævnt under redegørelsen for udviklingen i hornkvæget og kornarealet kan forholdene på en enkelt meget stor gård påvirke tallene særdeles meget, når man betragter en så begrænset geografisk enhed som et sogn. Har man imidlertid denne risiko klart for øje, rummer mikroundersøgelsen til gengæld god mulighed for at nuancere det generelle billede, som oplysningerne i Statistisk Tabelværk giver grundlag for at tegne, og der vil i det følgende blive gjort nærmere rede for en række forskellige forhold som tilsammen karakteriserer den begyndende omlægning til animalsk produktion i Magleby.

Sognet er i matrikulær henseende delt i 3 ejerlav, Klippinge, Magleby og Søholm, som adskiller sig en del fra hinanden med hensyn til ejendomsstruk-

18. Fra 1866 opgøres blandsæd dels til modenhed dels til grøntfoder, men i Statistisk Bureau har man ment, at begge dele blev anvendt til kreaturfodring, jfr. Statistisk Tabelværk, 4. række, Litra C nr. 4, s. LVIII.

19. Ang. brakarealerne jfr. Statistisk Tabelværk, 5. række Litra C nr. 4, s. 39, og ang. afgræsnings- og høsletarealerne a.a. s. 48.

turen. Klippinge er præget af store gårde på over 50 tdr. land og en nogenlunde lige fordeling mellem selvejere og fæstere i modsætning til Magleby, hvor arvefæste er langt det almindeligste, og gårdstørrelsen typisk 30–50 tdr. land. Endvidere er denne del af sognet præget af en hel enklave af små leje- og fæstehuse, hvoraf kun enkelte overstiger 5 tdr. land, mens endelig Søholm ejerlav foruden hovedgården af samme navn kun omfatter nogle ganske enkelte gårde af ret beskeden størrelse. Hvor interessant udviklingen på Søholm end måtte være, må den anses for atypisk i denne sammenhæng, hvor interessen samler sig om de mindre og mellemstore gårde, og ejerlavet Søholm er derfor ikke medtaget i det følgende, hvor udviklingen i Klippinge og Magleby beskrives nærmere.

Som det fremgår af *tabel 5 og 6* er der inden for alle 5 grupper af ejendomme med enkelte undtagelser samme tendens i retning af forøgede hornkvægs- og svinebesætninger samt reduceret fårhold²⁰, som generelt kunne konstateres for sognet som helhed. Fåreholdet er dog uforandret for de små ejendomme under 10 tdr. land i Magleby, mens det i Klippinge i 1881 er faldet til $\frac{1}{4}$ af den oprindelige størrelse for denne gruppe. På grund af forskellen i antallet af ejendomme i de forskellige grupper må en sammenligning af de 2 ejerlav dog foretages med en vis forsigtighed, idet f.eks. gruppen over 50 tdr. land i 1861 omfatter 13 og 4 ejendomme i henholdsvis Klippinge og Magleby og i 1881 henholdsvis 12 og 3, mens der kun findes en enkelt gård mellem 30–50 tdr. land i Klippinge, men hele 24 i Magleby i 1861.

For alle ejendomme over 10 tdr. land er det imidlertid helt tydeligt, at reduktionen i fårholdet sker til fordel for hornkvæg og svin, og især på gårdene over 30 tdr. land reduceres fåreholdet betydeligt, idet der f.eks. i Klippinge for de 13 gårde, der i 1861 er over 50 tdr. land, er sket en nedgang i fårebesætningernes gennemsnitlige størrelse i 1881 på henholdsvis 7 og 5 stk. I og med at de gårde, der indgår i de 2 grupper, med en enkelt undtagelse er de samme i 1861 og 1881, giver det et ganske nøjagtigt udtryk for udviklingen, og i det hele taget ændres de matrikulære forhold i Klippinge ejerlav kun ganske lidt i løbet af perioden, idet der kun foregår en meget begrænset udstykning.

I gruppen af ejendomme mellem 30 og 50 tdr. land i Magleby, som i 1861 omfatter 24 gårde, og i 1881 21, synes der både for hornkvæg- og svinebesætningerne at være sket en betydelig stigning, der næsten svarer til fremgangen i gruppen 70–90 tdr. land i Klippinge, idet den er en smule mindre for hornkvæggets vedkommende, men tilsvarende større for svinene, mens nedgangen i fåreholdet stort set er den samme. Undersøger man størrelsen af de enkelte svinebesætninger, viser det sig imidlertid, at den gennemsnitlige stigning

20. Som følge af den tidligere nævnte usikkerhed m.h.t. fåreholdet i 1861 anvendes 1866 her som sammenligningsgrundlag.

Tabel 5:

Oversigt over besætningernes gennemsnitsstørrelse i *Klipinge ejerlav*
1861 (1866) og 1881, fordelt efter ejendommenes størrelse.

Tdr. land	1861					1866			1881						
	Ejend.	Horn- kvæg	Gen- nem- snit	Svin	Gen- nem- snit	Ejend.	Får	Gen- nem- snit	Ejend.	Horn- kvæg	Gen- nem- snit	Svin	Gen- nem- snit	Får	Gen- nem- snit
-10	16	24	1,5	17	1	16	27	1,6	11	17	1,5	10	0,9	5	0,4
10-30	6	24	4	12	2	6	48	8	8	45	5,6	31	3,8	36	4,5
30-50	1	7	7	4	4	1	19	19	2	19	9,5	9	4,5	25	12,5
50-70	9	110	12,2	31	3,4	9	169	18,7	8	118	14,7	43	5,3	94	11,7
70-90	4	61	15,2	13	3,2	4	85	21,2	4	73	18,2	24	6	61	15,2
I alt	36	226	6,2	77	2	36	348	9,6	33	272	8,2	117	3,4	221	6,6

Tabel 6:

Oversigt over besætningernes gennemsnitsstørrelse i *Magleby ejerlav*
1861 (1866) og 1881, fordelt efter ejendommenes størrelse

Tdr. land	1861					1866			1881						
	Ejend.	Horn- kvæg	Gen- nem- snit	Svin	Gen- nem- snit	Ejend.	Får	Gen- nem- snit	Ejend.	Horn- kvæg	Gen- nem- snit	Svin	Gen- nem- snit	Får	Gen- nem- snit
-10	37	48	1,2	36	0,9	42	31	0,7	48	85	1,7	56	1,1	35	0,7
10-30	15	66	4,4	28	1,8	17	104	6,1	22	124	5,6	47	2,1	102	4,6
30-50	24	194	8,1	68	2,8	24	316	13,1	21	219	10,4	131	6,2	178	8,4
50-70	3	30	10	10	3,3	2	32	16	2	24	12	10	5	18	9
70-90	1	16	16	4	4	1	23	23	1	21	21	2	2	6	6
I alt	80	354	4,4	146	1,8	86	506	5,8	94	473	5	246	2,6	339	3,6

fra 2,8 til 6,2 i dette tilfælde dækker over ret betydelige forskelle mellem de enkelte gårde, idet den samlede tilvækst er ret ulige fordelt.

Tabel 7 viser, hvorledes svinebesætningerne fordelte sig efter størrelse på de i alt 20 ejendomme i gruppen 30–50 tdr. land, som i hele perioden 1861–81 har uændret matrikuleret areal og tilsammen repræsenterer op imod halvdelen af det matrikulerede areal for Magleby ejerlav. Det fremgår, at i 1861 var en besætning på 3 svin almindeligt for en gård på 30–50 tdr. land, nemlig 14 ud af i alt 20 gårde, mens spredningen er betydeligt større i 1881, hvor halvdelen har en besætning på 4 svin. Imidlertid repræsenterer alene 6 ejendomme med besætninger på 7 svin og derover næsten 2/3 af det samlede svinehold på de 20 gårde, som tabellen omfatter, og forklaringen herpå synes ikke at være forskelle i arealets størrelse for de enkelte gårde i gruppen, idet gennemsnittet for de 6 ejendomme er 43 tdr. land og for de øvrige 14 40 tdr. land. En anden mulig forklaring vil blive præsenteret i anden sammenhæng i et følgende afsnit.

I gruppen af ejendomme på 50–70 tdr. land er de fleste beliggende i Klippinge, og 8 undergår ikke forandringer med hensyn til arealets størrelse i perioden, når der ses bort fra nogle ubetydelige expropriationer i 1879 til De Øst-

Tabel 7:

Svinebesætningernes størrelse i *Magleby ejerlav*
1861 og 1881 på ejendomme fra 30–50 tdr. land.

1861			1881		
Svin	Gårde	I alt	Svin	Gårde	I alt
0			0	1	0
1			1		
2	5	10	2	1	2
3	14	42	3	1	3
4	1	4	4	10	40
5			5	1	5
7			7	1	7
9			9	2	18
13			13	1	13
20			20	1	20
21			21	1	21
I alt	20	56	I alt	20	129
Øvrige gårde	4	12	Øvrige gårde	1	2
Hele gruppen	24	68	Hele gruppen	21	131

sjællandske Jernbaner. Udviklingen for disse ejendomme ligner næsten til forveksling den netop beskrevne for ejendomme på 30–50 tdr. land, blot er hornkvægsbesætningerne noget større, nemlig gennemsnitlig 12,3 mod 8,1 – en forskel, der holder sig uændret frem til 1881. Derimod er der ingen ejendomme mellem 50–70 tdr. land, der viser en tilsvarende kraftig stigning i svineholdet som gårdene mellem 30–50 tdr. land i Magleby, idet den gennemsnitlige stigning på 2,0 ikke synes at kompensere for det kraftige fald i fåreholdet fra 18,7 til 11,7.

Samme tendens for fårenes og hornkvægets vedkommende findes på den eneste gård over 70 tdr. land i Magleby, hvor der ikke sker nogen tilvækst i svineholdet, mens der på de 4 gårde i Klippinge over 70 tdr. land, hvor hornkvægsbesætningerne er af nogenlunde tilsvarende størrelse, sker en vis forøgelse af svineholdet, omend knap så stærk som den tidligere konstaterede.

Bortset fra de helt små ejendomme under 10 tdr. land i Klippinge sker der således en tilvækst i hornkvæg og svinehold på ejendomme i alle størrelsesgrupper, men først og fremmest på gårdene over 30 tdr. land. Særligt for *hornkvægets* vedkommende er der næsten et ligefremt proportionalt forhold mellem tilvæksten i den gennemsnitlige besætningsstørrelse og ejendommens størrelse, idet den for næstmindste gruppe på 10–30 tdr. i Magleby ligger på 1,2 og derefter 2,3 og 2,5 for de følgende grupper og endelig 3 for de helt store ejendomme i Klippinge.

Svineholdet viser derimod en lidt anden udvikling, for selv om der overalt er fremgang, falder den største tilvækst både på gårde over 70 tdr. land i Klippinge, som dog kun er få i antal, og frem for alt på gårde mellem 30 og 50 tdr. land i Magleby, hvor der på visse ejendomme viste sig at være en endog særdeles kraftig stigning i svineholdet.

Bortset fra de helt små huslodder i Magleby er fremgangen af hornkvæg og svin på alle ejendomme ledsaget af en reduktion i *fåreholdet*, som er kraftigst i gruppen 50–70 tdr. land, og med noget forbehold for forskellen i antallet af gårde i de enkelte grupper synes der i Magleby sogn at være tendens til, at på de største gårde over 50 tdr. land sker tilvæksten i kreaturholdet først og fremmest i hornkvæget, mens den for gårdene af mellemstørrelse på 30–50 tdr. land er mere nuanceret, idet svineholdet her synes at være af voksende betydning samtidig med, at der er sket fremgang for hornkvæget.

VIII.

Udviklingen i kreaturholdet i Magleby sogn som helhed var som tidligere nævnt ledsaget af ændringer i anvendelsen af det benyttede areal, som tog sigte på at imødekomme det stigende behov for foderafgrøder, og mest karakteristisk var stigningen i blandsædsarealet fra blot 37 tdr. land i 1861 til 211 tdr. land i 1881. For hele landet gælder det, at blandsædsarealet forøges ganske

Tabel 8:

Oversigt over blandsædsarealet 1861 og 1876 i *Magleby ejerlav* fordelt efter ejendommenes størrelse. Tdr. og skp.

Tdr. land	1861		1876	
	Antal	Bl. sædsareal	Antal	Bl. sædsareal
-10	5	2,1	20	9,4
10-30	2	3,0	7	4,3
30-50	8	9,7	19	28,3
50-70	2	1,4	1	1,4
70-90	1	2,0	1	2,4
I alt	18	18,4	48	46,2

Tabel 9:

Oversigt over blandsædsarealet 1861 og 1876 i *Klippinge ejerlav* fordelt efter ejendommenes størrelse. Tdr. og skp.

Tdr. land	1861		1876	
	Antal	Bl. sædsareal	Antal	Bl. sædsareal
-10	2	1,0	3	2,4
10-30	1	0,3	3	1,3
30-50	1	1,4	3	2,4
50-70	4	7,2	7	11,2
70-90	2	5,4	3	6,0
I alt	10	15,5	19	23,5

betydeligt i årene efter 1861, også ud over den her behandlede periode til 1881²¹, og for Magleby sogn specielt er stigningen især kraftig i femåret 1876-81 nemlig fra 132 tdr. land til de nævnte 211 tdr. Det er således særligt uheldigt, at det primære materiale fra arealtællingen i 1881 ikke er bevaret, når det er udviklingen på de enkelte ejendomme, der søges belyst.

Tabellerne 8 og 9 viser, at selv om den mest markante stigning i arealets størrelse sker efter 1876, er det værd at hæfte sig ved den forøgelse i *antallet* af ejendomme, hvor blandsæd indgår i sædskiftet, således en fordobling i Klippinge og noget mere i Magleby, hvor det nok så interessant især er an-

21. Statistisk Tabelværk, 5. række, Litra C, nr. 4, s. 25.

tallet af de små ejendomme under 10 tdr. land, hvor fåreholdet var uændret trods stigende hornkvægs- og svinebesætninger, der er forøget. Endvidere fremgår det, at med hensyn til arealernes størrelse, er det først og fremmest gårdene over 30 tdr. land, der lader blandsæd indgå i sædskiftet, idet gruppen 30-50 tdr. land i Magleby tilsammen i 1861 repræsenterer det halve blandsædsareal, mens det i 1876 er steget til 3/5 af det samlede areal. Tilsvarende er det i Klippinge gårdene fra 50-70 tdr., der begge år dyrker over halvdelen af det samlede blandsædsareal.

Sammenfattende kan det altså konstateres, at den sammenhæng mellem øget kreaturhold og foderafgrødernes stigende andel af det dyrkede areal, som gjalt for sognet som helhed, bekræftes for de enkelte ejendommers vedkommende, idet netop de grupper, hvor forøgelsen af kreaturholdet var størst, også repræsenterer den største stigning i blandsædsarealet.

IX.

Ved hjælp af først og fremmest realregistre og skøde- og panteprotokoller er det i meget høj grad muligt at knytte forbindelse mellem *folketællingerne* og de i areal- og kreaturtællingerne registrerede landbrugsejendomme, således at udviklingen i arbejdsstyrken kan belyses nærmere.²² Magleby sogns samlede indbyggertal stiger fra 1181 personer i 1860 via 1243 personer i 1870 til 1284 personer i 1880, altså i alt 103 personer i løbet af 20 år.²³ Af disse fordeler de 86 sig på de landbrugsejendomme, som er medtaget i areal- og kreaturtællingerne, mens de resterende 17 ikke direkte har nogen tilknytning til en landbrugsbedrift, og de er derfor ladet ude af betragtning i denne sammenhæng.

Den del af arbejdsstyrken, som udgjordes af *tjenestefolkene*, fordelte sig i Magleby sogn således, når Søholm ikke medtages:

	Piger	Karle	I alt
1860	30	32	62
1870	45	57	102
1880	51	63	114

Stigningen i antallet af tjenestefolk er tilsammen på 52 personer i løbet af perioden, stærkest for karlene, men også ganske betydelig for pigernes vedkommende, og set under ét noget nær en fordobling. Som nævnt voksede sognets befolkning 1860-1880 med 103 personer, hvoraf 86 fordelte sig på de egentlige landbrugeejendomme, hvilket vil sige, at halvdelen af den *samlede*

22. Jfr. Peter Thonning Olesen a.a. s. 32-34.

23. Folketællinger for Magleby sogn 1860, 1870 og 1880. Rigsarkivet.

befolkningstilvækst i sognet udgøres af tjenestefolk, og af stigningen på de 86 personer er 60 % tjenestefolk.

Af den i *tabellerne 10 og 11* givne oversigt over fordelingen af tjenestefolk efter ejendommens størrelse i 1860 og 1880 fremgår det, at i begge dele af sognet forøges antallet af gårde over 10 tdr. land med tjenestefolk 50 % i løbet af perioden. Denne forøgelse af folkeholdet sker først og fremmest på gårdene mellem 30 og 50 tdr. land i Magleby, mens det for Klippinges vedkommende er gårdene mellem 50 og 70 tdr. land, og særlig bemærkelsesværdig er stigningen på gårdene i Magleby, hvor hele den samlede stigning i antallet af karle i denne del af sognet sker i gruppen 30–50 tdr. land, mens forøgelsen i antallet af tjenestepiger er mere beskednen.

Ved at sammenholde folketællingernes oplysninger om de enkelte ejendommers tjenestefolk med areal- og kreaturtællingernes oplysninger om de enkelte

Tabel 10:

Oversigt over folkeholdet i *Magleby ejerlav* 1860 og 1880.

Tdr. land	Antal gårde	1860			Antal gårde	1880		
		Karle	Piger	I alt		Karle	Piger	I alt
–10								
10–30	4	2	2	4	10	4	8	12
30–50	15	14	11	25	18	31	17	48
50–70	2	2	2	4	2	2	3	5
70–90	1	2	3	5	1		2	2
I alt	22	20	18	38	31	37	30	67

Tabel 11:

Oversigt over folkeholdet i *Klippinge ejerlav* 1860 og 1880.

Tdr. land	Antal gårde	1860			Antal gårde	1880		
		Karle	Piger	I alt		Karle	Piger	I alt
–10								
10–30	1		1	1	5	3	4	7
30–50	1	1		1	1	1	1	2
50–70	6	8	5	13	7	13	8	21
70–90	4	2	4	6	4	6	4	10
I alt	12	11	10	21	17	23	17	40

ejendommens kreaturhold og stigende blandsædsareal viser det sig altså, at de vigtigste ændringer netop sker i gruppen af gårde på 30–50 tdr. land i Magleby og 50–70 tdr. land i Klippinge. En tydelig sammenhæng mellem den stigende befolkning i Magleby sogn og det forøgede kreaturhold kan således konstateres for perioden 1860–81.

X.

Den eventuelt generelle gyldighed af den i det foregående beskrevne sammenhæng mellem kreaturhold, arealanvendelse og arbejdsstyrke inden for bestemte grupper af ejendomme kan naturligvis ikke bestemmes på grundlag af en undersøgelse af et enkelt sogn, som ikke er udvalgt efter den forsikringsgældende statistiske metode, som skal sikre *repræsentativiteten*. Det aktualiserer spørgsmålet om, hvorvidt udviklingen i Magleby sogn kan vinde interesse som mere end lokalhistorisk fænomen, og der skal i det følgende peges på et par muligheder for at besvare spørgsmålet positivt uden derfor at skjule svarets meget foreløbige karakter.

Forløbet for de enkelte faktorer, kreaturhold, arealanvendelse og arbejdsstyrken, kan i vidt omfang undersøges på et højere analyseniveau end mikroplanet på grundlag af den publicerede statistiks oplysninger om de enkelte sogne som helhed eller større administrative enheder som herred, amter eller hele landet. Såfremt der kan konstateres overensstemmelse mellem forløbet af en række faktorer inden for flere af hinanden uafhængigt udvalgte geografiske områder og forløbet, som det kan konstateres på et højere niveau, vil det i høj grad sandsynliggøre den påviste sammenhængs generelle gyldighed. Mere konkret formuleret kan gennemførelsen af en analyse af yderligere en række sogne, som derefter konfronteres med udviklingen på regionalt eller nationalt plan, bidrage til, at en nærmere uddybning af spørgsmålet om graden og karakteren af den begyndende omlægning til animalsk produktion ca. 1860–80 er mulig selv med udgangspunkt i lokalstudier.

Med udgangspunkt i de tidligere konstaterede ret betydelige forskelle i tilvæksten i svinebesætningerne på ejendommene i gruppen 30–50 tdr. land i Magleby ejerlav (s. 23) skal dernæst peges på en anden af mikroundersøgelsens kvaliteter, idet eksemplet samtidig er velegnet til at belyse den tætte sammenhæng mellem denne undersøgelsesforms repræsentativitet og dens funktion. Af de 6 ejendomme, som i 1881 tilsammen repræsenterer 2/3 af det samlede svinehold for de 20 gårde i denne gruppe, var de 5 under arvefæste i 1861, mens den sidste, mat.nr. 21 A, var under fæste, jfr. *tabel 12*. I 1881 er 4 af disse gårde overgået til selvejere (mat.nr. 10, 11, 13 og 21 A), mens de 2 andre (mat.nr. 19 og 23) fortsat er under arvefæste. De øvrige 14 gårde i denne gruppe, som altså ikke kan fremvise tilnærmelsesvis samme kraftige stigninger i svineholdet, er alle under arvefæste i 1861, men kun 4 overgår til selveje i

løbe af perioden, og det rejser spørgsmålet, om (arve)fæstere, der køber deres gård til selveje, er hurtigere til at indføre nye og bedre driftsmetoder end de arvefæstere, der bevarer det oprindelige ejendomsforhold til deres gård.

I alt 9 gårde ud af de 20 overgår således til selveje i løbet af perioden, og på 4 heraf finder der en endog meget betydelig vækst i svineholdet sted, mens der på de øvrige 5 kun er en lille stigning i antallet af svin. Det er imidlertid værd at bemærke, at 3 af disse 5 gårde er i samme mands besiddelse hele

Tabel 12:

Tilvæksten i svine- og hornkvægsbesætninger i
Magleby ejerlav 1861-81 på ejendommen fra 30-50 tdr. land

1861			1881				
Matr.nr.	Svin	Køer	Svin	Til- vækst	Køer	Til- vækst	Areal
10	3	10	9	+6	12	+2	38
11	3	12	20	+17	10	÷2	42
13	3	9	21	+18	11	+2	39
19	2	7	7	+5	10	+3	44
21 a	3	6	13	+10	12	+6	48
23	3	8	9	+6	11	+3	47
I alt	17	52	79	62	66	14	258
4	4	9	4		11	+2	38
6	3	7	4	+1	9	+2	40
8	3	9	4	+1	11	+2	43
9	3	9	4	+1	12	+3	36
12	3	8	4	+1	11	+3	41
14	2	9	4	+2	11	+2	40
15	3	9	4	+1	11	+2	40
22	3	10	5	+2	11	+1	41
24 a	3	6	4	+1	7	+1	31
26 a	2	6	4	+2	7	+1	31
28	3	9	4	+1	13	+4	49
29 a	2	7	2		10	+3	32
32	3	7	3		11	+4	46
34 a	2	7	0	÷2	9	+2	42
I alt	39	112	50	11	144	32	550

perioden, først som arvefæste og derefter selveje, og sammenholdt med den omstændighed, at det samme er tilfældet for kun én af de 6 gårde med de stærke stigninger (mat.nr. 10), mens 2 overgår til svigersønner (mat.nr. 11 + 21A), 2 til sønner (mat.nr. 13 + 19) og 1 til nye arvefæster (mat.nr. 23) kunne det antyde, at det snarere er et generationsspørgsmål, idet de unge landmænd er mere villige til at prøve nye driftsformer på gården.

De kraftige stigninger i svineholdet kunne tænkes at have fundet sted samtidig med en reduktion i det øvrige kreaturhold, men det fremgår af tabellen, at kun på én gård, hvor tilvæksten af svin er endog meget stor, er der et lille fald i hornkvægsbesætningen (mat.nr. 11), og for en enkelt (mat.nr. 21A) er der sket en fordobling af hornkvæget samtidig med forøgelse i svineholdet på 10 stk. Til gengæld har der på de øvrige 14 gårde med den mere beskedne vækst i svineholdet været en fuldkommen tilsvarende fremgang i hornkvæget, idet den gennemsnitlige forøgelse for begge grupper andrager 2,3.

Endvidere er den gennemsnitlige reduktion af fåreholdet stort set ens, idet nedgangen dog er lidt større for de 14 ejendomme, hvor tilvæksten i svineholdet har været mindst, og de gårdene er af næsten samme størrelse, forekommer det på baggrund af denne undersøgelse af de 20 ejendomme ikke urimeligt at formulere den hypotese, at i det omfang tilvæksten i svine- og hornkvægsbesætningerne er udtryk for en tilpasning til de ændrede markedsforhold med faldende kornpriser efter 1876, har et generationsskifte kunnet bevirke, at denne tilpasning er blevet fremskyndet i forhold både til gårdene af samme størrelse og i forhold til sognet som helhed.

Det skal straks understreges, at det kun er et meget lille materiale, der her er undersøgt, men det illustrerer udmærket en af mikroundersøgelsens fordele i forhold til undersøgelsen på makroplan: Hypotesen lader sig kun formulere på mikroplanet, idet de nødvendige data om brugernes personlige kvalifikationer ikke er til rådighed på makroplanet. Heraf følger, at af- eller bekræftelsen af hypotesen ligeledes må gennemføres på mikroplanet, og repræsentativitetsproblemet består således ikke som en følge af den foretagne udvælgelse. Det må nemlig antages, at inden for udvalgsenheden, sognet, er de geografiske forhold nogenlunde ensartede og som følge heraf også driftsformen for ejendomme af nogenlunde samme størrelse, men da der næppe er grund til at antage, at de geografiske betingelser også influerer på forhold, der må betragtes som værende af overvejende psykologisk karakter, består repræsentativitetsproblemet ikke som et spørgsmål om materialets *geografiske* udstrækning, men som et spørgsmål om, hvor stort et materiale, der bør undersøges, før hypotesen kan anses for af- eller bekræftet.

XI

Som et tredje eksempel på de muligheder, som mikroundersøgelsen indeholder

til forskel fra makroundersøgelsen, skal peges på den kildekritiske funktion.

To problemer er af central betydning i den kildekritiske analyse ved anvendelsen af kvantitativt kildemateriale: 1) Materialets fuldstændighed, d.v.s. om den statistiske serie indeholder alle de elementer, den burde for at svare til den virkelighed, den foregiver at skildre. 2) Oplysningernes pålidelighed m.h.t. de enkelte elementer i serien.

Statistiske serier er imidlertid ofte af et sådant omfang, at det på forhånd kan udelukkes at kontrollere hvert enkelt element, og kildeprøvelsen må derfor gennemføres som punktkontrol af kvaliteten af de data, der foreligger om de enkelte elementer, d.v.s. på mikroplanet.

Mulighederne for at gennemføre en sådan kontrol er dog ofte begrænsede p.g.a. manglende oplysninger, som de foreliggende data kan konfronteres imod, men for areal- og kreaturtællingernes vedkommende kan spørgsmålet om fuldstændighed afgøres ret sikkert, ligesom spørgsmålet om pålidelighed for så vidt angår arealtællingerne også i vidt omfang lader sig besvare.

Problemet om *materialets fuldstændighed* synes ikke at have været gjort til genstand for overvejelse i Statistisk Bureau, idet man tilsyneladende enten har betragtet det som givet, at alle ejendomme i sognene er talt med i hver tælling eller har anset det for umuligt at kontrollere, om det faktisk forholdt sig således. Såfremt landbrugets udvikling skal belyses på grundlag af en række landbrugstællinger foretaget over en 20-årig periode, er det imidlertid af største vigtighed at kunne konstatere, hvorvidt de i tællingerne afspejlede ændringer eventuelt er påvirket af svingende effektivitet i indsamlingen af oplysningerne, eller de er udtryk for reelle forandringer.

En sammenligning mellem det i hver tælling anførte antal landbrugsejendomme og det på tællingstidspunktet registrerede antal matrikelnumre²⁴ viste for Magleby sogns vedkommende, at selv om materialet ikke er fuldstændigt, er det med enkelte undtagelser kun ganske små ejendomme, som af en eller anden grund ikke er medtaget i tællingerne, og det kan uden videre påvises, at det ikke ændrer det samlede resultat for sognet på afgørende måde²⁵.

Desuden er kravet om fuldstændighed ikke absolut, hvis analysen kun omfatter de med sikkerhed identificerede ejendomme inden for sognet, inddelt i grupper efter størrelse, mens anvendelse af tællingernes resultat f.eks. ved en sammenligning på landsniveau 1861 og 1881 forudsætter fuldstændighed eller ensartet systematisk bortfald.

Derimod findes der næppe for kreaturtællingernes vedkommende nogen mulighed for i større omfang at kontrollere materialets *pålidelighed*, når det gælder de enkelte elementer, d.v.s. om det for hver enkelt ejendom anførte antal køer, svin, får o.s.v. er i overensstemmelse med de faktiske forhold, og

24. Grundlaget for en opgørelse heraf er sogneprotokollen med tilhørende forandringsprotokoller, som beror i Matrikeldirektoratet.

25. Peter Thonning Olesen a.a. s. 53ff.

den mulighed, at der har været tendens til at opgive for lave tal kan naturligvis ikke udelukkes²⁶. En sådan tendens vil dog først for alvor belaste materialet, hvis tilbøjeligheden til at give for lave tal mindskes i løbet af perioden eller svinger fra tælling til tælling, således at den virkelige størrelse af de skete ændringer vanskeligt lader sig bestemme.

For arealtællingernes vedkommende er det imidlertid muligt at prøve oplysningernes pålidelighed, når det gælder de enkelte ejendomme ved at foretage en sammenligning mellem det i tællingerne samlede optalte areal og det matrikulerede areal for enhver ejendom i sognet. Det kan på forhånd antages, at der eksisterer en positiv korrelation mellem disse 2 størrelser, d.v.s. at der til stigende matrikuleret areal svarer stigende optalt areal, og høje korrelationskoefficienter (r) vil være udtryk for stor grad af overensstemmelse og dermed også udtryk for arealtællingernes værdi som kilde.

Betragter man i *tabel 13* koefficienterne beregnet for alle ejendomme i Magleby og Klippinge ejerlav under ét uden hensyntagen til ejendommens størrelse, tegner der sig et overordentligt positivt billede af tællingernes kildeværdi med værdier mellem 0.982 og 0.992 i de 4 tællinger, altså en meget stærk positiv korrelation. Ved en inddeling af materialet efter ejerlav og størrelse fortegnes dette billede dog i nogen grad, omend de meget lave koefficienter f.eks. for gruppen 70–90 tdr. land i 1861 og 1866 i nogen grad kan betragtes som øjenbedrag. Som følge af det meget lave antal ejendomme i visse grupper påvirkes koefficienten ganske betragteligt, såfremt der findes blot enkelte ekstreme værdier, altså kraftige afvigelser mellem optalt og matrikuleret areal. Sådanne ekstreme værdier kan imidlertid være resultatet af en forkert *identifikation* af den enkelte ejendom, og dermed sammenligning af to usammenlignelige størrelser, hvilket betyder, at lave koefficienter ikke uden videre er udtryk for ringe kildeværdi i disse tilfælde. I det omfang afvigelserne imidlertid er udtryk for en reel forskel mellem det optalte og matrikulerede areal for *korrekt* identificerede matrikelnumre, vil det være udtryk for en tilsvarende svækkelse af kildeværdien, idet der i så fald er tale om bevidst eller ubevidst ukorrekte oplysninger om ejendommens besætningsforhold.

Endnu en faktor spiller ind, idet størrelsen af det *udyrkede areal* for de enkelte ejendomme ikke blev medtaget i tællingen før 1881, og da størrelsen heraf kan variere fra ejendom til ejendom, vil de beregnede koefficienter altid være behæftet med den usikkerhed, som følger af, at den eksakte størrelse af den ene variabel i korrelationen ikke altid lader sig bestemme. Da usikkerheden dog må antages at være knyttet til et relativt lille antal elementer i materialet, enten som følge af forkert identifikation eller uforholdsmæssigt store udyrkede arealer, reduceres betydningen heraf, når antallet af ejendom-

26. Man var i samtiden ganske klar over, at der i befolkningen kunne eksistere en frygt for, at oplysningerne ville blive brugt i skattemæssigt henseende, jfr. a.a. s. 14, 15, 57.

Tabel 13: Korrelation af optalt og matrikuleret areal

n = antal ejendomme

r = korrelationskoefficient

Tdr. land ¹	1861			1866			1871			1876				
	Klippinge	Magleby	Klippinge + Magleby	Klippinge	Magleby	Klippinge + Magleby	Klippinge	Magleby	Klippinge + Magleby	Klippinge	Magleby	Klippinge + Magleby		
	n	r	n	r	n	r	n	r	n	r	n	r	n	r
0-10	14	0,97	35	0,90	49	0,95	17	0,90	49	0,59	66	0,79	9	0,99
10-30	5	0,58	15	0,92	20	0,86	5	0,96	17	0,88	22	0,90	6	0,39
30-50	1	-	24	0,78	25	0,79	1	-	24	0,92	25	0,91	1	-
50-70	9	0,83	3	0,51	12	0,83	9	0,80	2	-	11	0,85	10	0,41
70-90	4	0,07	1	-	5	0,38	4	0,31	1	-	5	0,04	3	0,95
Alle ejen- domme			111 0,991				129 0,992				127 0,982			

1) Arealet er inden beregningen af r omregnet til skæpper. Gruppeinddelingen er således retteligt 1 skp.-10 skp. land, 10 tdr. 1 skp.-30 tdr., osv.

me i beregningerne forøges, og den generelle tendens synes at tale for, at arealtællingerne for Magleby's vedkommende kan tillægges en ganske høj kildeværdi.

De her skitserede muligheder for at foretage en kildekritisk undersøgelse af areal- og kreaturtællingerne kan kun gennemføres på mikroplanet, fordi de nødvendige oplysninger her er til rådighed, og såfremt samme *tendens* med hensyn til materialets fuldstændighed og pålidelighed kan konstateres ved inddragelse af andre sogne, har vi fået mulighed for at udtale os om hele den statistiske series kildeværdi. Såfremt den kildekritiske analyse af andre sogne eventuelt ikke måtte bekræfte tendensen fra Magleby, vil de resultater, der kan opnås på grundlag af en mikroundersøgelse være kvalitativt bedre end en undersøgelse på makroplan, der i så fald ville bygge på tal, hvis korrekte størrelse, eller rettere grad af unøjagtighed, ikke kan bestemmes.

XII

Sigtet med den her præsenterede mikroundersøgelse har været at skitsere nogle muligheder for at udvide og nuancere opfattelsen af omlægningsprocessen til animalsk produktion i perioden 1860 til 1881.

Vanskelighederne i forbindelse med en vurdering af, hvor repræsentativ udviklingen i Magleby er for hele landet, er allerede kort omtalt, men forskellige forhold gør endvidere, at areal- og kreaturtællingerne ikke i sig selv er fuldgyltige udtryk for den begyndende omlægning til animalsk produktion. Kreaturtællingerne gør det kun muligt at følge besætningernes numeriske forøgelse, mens fremgangen i dyrenes kvalitet og overgangen til kraftigere fodring, som betød en vældig forøgelse af produktiviteten, ikke kommer til udtryk i statistikken. Det er blevet anslået, at den årlige gennemsnitlige mælkeydelse pr. ko steg fra 1.000 kg. i 1861 til 1.600 kg. i 1881, samtidig med at fedtindholdet i mælken blev forøget. På lignende måde fremgår det ikke af kreaturtællingerne, at den kraftigere fodring medførte kortere fedningstid og lavere slagteralder, da tællingerne kun er statusopgørelser og ikke en oversigt over årets driftsresultat²⁷.

Areal-tællingerne vidner heller ikke om jordens forøgede produktivitet som følge af rigeligere gødskning (såvel kunstgødning som gødning fra det stigende kreaturhold), mergling, dræning og anvendelse af bedre redskaber i markarbejdet. Den konstatering, at rodfrugter endnu omkring 1890 kun optager en meget beskedent andel af det samlede dyrkede areal (jfr. s. 14), er således ikke udtryk for omlægningens sene gennembrud, men snarere, at det inden for rammerne af det bestående driftssystem har været muligt at dække det

27. Det danske landbrugs historie, bd. 5, s. 299.

stigende behov for foderstoffer dels ved reduktionen af fåreholdet dels ved udvidelsen af det dyrkede areal, jordens forøgede produktivitet og dyrkning af foderafgrøder som f.eks. blandsæd og ærter.

Den samlede effekt af disse produktivitetsfremmende forbedringer i landbruget kommer imidlertid til udtryk i et makroøkonomisk begreb som produktionsværdien, hvis udvikling i hovedtræk allerede er nævnt i indledningen. På baggrund heraf og på baggrund af de i de to foregående afsnit skitserede muligheder for hypotesedannelse og kildekritik på mikroplanet vil afslutningen på denne artikel være en påstand om, at den videre udforskning af omlægningsfasen i dansk landbrug efter ca. 1850 med udbytte kan gennemføres ved en stadig vekslen mellem undersøgelser på mikroplan, som den her fremlagte, og undersøgelser på makroplan.

Summary

Danish agriculture after about 1850 experienced profound structural changes associated with a steady rise in the importance of animal over arable products. The so-called »crisis of corn sales 1876–94« with its sharply falling corn prices is generally held to have been a dominant factor in this development by having prompted farmers to reorganise their production, but there are numerous pointers seeming to suggest that the reorganisation was already well advanced by the beginning of the 1880s. Thus, the proportion of the value of farm output accounted for by arable products was already substantially reduced by the end of the 1870s; herds of cattle and pigs increased sharply in the ten years 1871–1881; animal products constituted a steadily growing proportion of export values during the 1870s; and finally, a rise in the production of fodder crops is observable within the existing system of working.

Using this starting point, it is the aim of this article to outline certain possibilities for shedding further light on the period of initial reorganisation around 1860–80, emphasis being laid on the micro-economic plane, i.e. the single farm unit. Because of the lack of any real sources on operating economics, interest is centred upon the agricultural censuses conducted by the Bureau of Statistics, which sought information concerning livestock herds and land use on the individual holding. The primary material survives from the censuses of 1861, 1866, 1871, 1876 and 1881 (though acreage figures for 1881 are missing), but for the subsequent period the official published statistics, giving information only for the individual parishes as a whole, have to be used.

Gaps in the material preclude reliable identification of each individual farm unit, which is necessary in order to allow coupling with data from other types of source, so it is impossible to take a test sample by simple random selection. Therefore, despite the implications for representativeness, one parish in which all the farm

units seem identifiable with reasonable certainty is singled out for more detailed study.

The parish selected is Magleby, in the *herred* (hundred) of Stevns, *amt* (county) of Præstø, and there follows next a scrutiny of the broad pattern of development there, based on the official figures of cattle and pig herds and changes in land use. An attempt is then made to fill out the general picture through a more detailed examination of the trends within the various categories of farm unit grouped according to size. It emerges from this that it is the medium-sized and larger farms of 30–50 and 50–70 *tønder* (1 *tønde* = 1.36 acres) which show the most drastic changes in their pattern of operation, because a correlation can be demonstrated between increases in cattle and pig herds on the one hand and increases in forage cultivation and the size of labour force on the other.

Because of the problem of representativeness already mentioned, the article ventilates further the question whether events in Magleby parish merit attention as more than a local historical phenomenon, and three possible reasons are suggested for returning a positive answer. Firstly, it is pointed out in very general terms that by carrying out an analysis of a further group of parishes and then correlating them with developments on the regional or national plane, it should be possible to shed light on more of the details of the initial phase of the transition to livestock production. Secondly, attention is drawn to the function of the micro-study in begetting hypotheses, exemplified here by a hypothesis of a connection between the advent of a new generation and more rapid adaptation to changed market conditions. Thirdly and lastly, two instances are examined of the source-criticism function of the micro-study in testing the comprehensiveness and reliability of the statistical series.

Finally, some of the problems involved in using livestock and acreage censuses as sources for the initial phase of the reorganisation as reflected on the micro-plane are enumerated, and it is urged in conclusion that further research into the reorganisation of Danish agriculture after about 1850 can be profitably conducted through continuous exchanges between studies on the micro- and macro-planes respectively.

Landbrugseksportens varemæssige sammensætning og geografiske spredning 1860-90

AF SVEN B. NIELSEN

Temaet for denne artikel er det danske landbrugs omlægning fra korn-eksport til foderproduktion og salg af animalske produkter i løbet af sidste del af det 19. århundrede. Det er sigtet at forsøge at give en nærmere metodisk redegørelse for de af undertegnede indtil videre foretagne undersøgelser i dette emne, samt at præsentere nogle foreløbige resultater.

Undersøgelsernes formål har været at bidrage til en yderligere afklaring af sammenhængen mellem landbrugsomlægningen, udenrigshandelen og de interne driftsøkonomiske faktorer, udfra den formodning, at en del hidtil fremførte antagelser på dette område næppe er holdbare i længden, og at faktorerne indbyrdes afvejning endnu befinder sig på et foreløbigt stade. Udgangshypotesen er i dette tilfælde, at der har været tale om en mere glidende udvikling, end man ofte ser det fremstillet, at vægten i høj grad også bør lægges på den periode, der går forud for de radikale ændringer af markedsforholdene i 1870erne, og at de interne forhold i det danske landbrugs driftsstruktur spiller en væsentlig rolle. Som konsekvens heraf har det været et grundlæggende synspunkt i tilrettelæggelsen af arbejdet, at landbrugsomlægningen udgør et så komplekst fænomen, at det vil være nødvendigt at bevæge sig ned på et lavere plan end landsplan, hvis det skal være muligt tilstrækkeligt dybtgående at udskille forskellige årsag- virkningsforhold og foretage en bedømmelse af deres relative vægt i processen. Rent praktisk lægges der op til en analyse med udgangspunkt i de regionale eksportmønstre. Det kildemæssige grundlag udgøres primært af et hidtil ubenyttet materiale, nemlig toldstedernes indberetninger angående landbrugseksporten. Dette materiale giver samtidig muligheder for at tage de kildekritiske aspekter op, der knytter sig til spørgsmålet om den eksisterende statistiks pålidelighed og anvendelighed i denne sammenhæng.

Forskellige opfattelser af landbrugsomlægningen

Det traditionelle syn på omlægningen lægger hovedvægten på at postulere en sammenhæng mellem denne, andelsbevægelsens start og de ændrede pris- og afsætningsforhold, som bliver konsekvensen af de betydelige mængder billigt oversøisk og østeuropæisk korn, der i løbet af 1870erne bliver kastet ind over Vesteuropa. Et typisk eksempel findes i Jens Warming: Danmarks Statistik: »... i slutningen af 1870erne begyndte de amerikanske kornmasser at volde ængstelse ... den på denne måde fremkomne forrykkelse af det gamle prisforhold mellem korn og fedevare muliggjorde en delvis undgåelse af ta-

bet ved at gå over til fedevareproduktion, og efter et par års forløb gik man da igang med oprettelse af andelsmejerier og -slagterier.«¹ Sammenhængen mellem andelsbevægelse og omlægning finder man ligeledes klart udtrykt i f. eks. »Om landbruget i Danmark«: »Ved sammenslutning i andelsmejerier rykkede de små jordbrugere op i klasse med herregårdene som producenter af store mængder fint smør, og samtidig slog landbruget stærkt om fra at lægge hovedvægten på korn til at drive mælkeribrug.«² Så sent som i O. H. Larsen: »Landbrugets historie og statistik« lægges hovedvægten på den skærpede konkurrence på verdensmarkedet, forårsaget af hurtigere dampskibsfart, der blev mærkbar i Vesteuropa, »da Østersølandene og Sortehavslandene i begyndelsen af 70erne kastede deres stadigt stigende kornproduktion på markedet.«³

Med tiden begyndte man så småt at hæfte sig ved den del af omlægningsprocessen, der går forud for landbrugskrisen fra 1870ernes slutning. Det vil sige, at man i højere grad koncentrerer interessen om dels forskellige driftsøkonomiske faktorer, dels langtidstendensen i pris og efterspørgsel på forskellige landbrugsprodukter, specielt forskydningerne til fordel for de animalske varer i takt med den stigende levestandard.

Disse synspunkter udtrykkes bl. a. i Hertel: »Andelsbevægelsen i Danmark:« ... efterhånden som ... jordens krav om erstatning gennem gødning blev stærkere og stærkere, fik man mere og mere øjnene op for nødvendigheden af et udvidet husdyrhold ... Da var det, at en ny periode ... blev indledet i vort landbrug. Det begyndte så smås i 1860erne, fortsattes i 70erne og fuldbyrdedes i 80erne.« De ændrede markedsforhold i 1870erne tillægges dog stadig afgørende vægt, – gennem den herved opståede forrykkelse af forholdet mellem korn- og fedevarepriser fremskyndedes omlægningen yderligere⁴.

Den tidsmæssige forskydning bagud betones yderligere af F. Skrubbeltrang i »Det danske Landbrugs Historie«, hvor det understreges, at omlægningen tog sin begyndelse allerede i perioden 1850–80 »fremkaldt af den økonomiske opgangstid og den dermed følgende intensivering af landbruget og skyldes ikke, – som man undertiden har villet opfatte det, i første række landbrugskrisen omkring 1880.« Der peges på, at velstandsstigningen medførte en prisforskydning til fordel for husdyrbruget, og at prisstigninger for landbrugsproduktionen som helhed gjorde en mere intensiv drift fordelagtig, samt at »den stærkeste tilskyndelse til at forøge besætningen skyldtes i mange tilfælde det stigende gødningsbehov.«⁵

1. J. Warming: Håndbog i Danmarks Statistik, 1913, p. 116–17.

2. R. Schou (red.): Om Landbruget i Danmark, 1900, p. 319–20.

3. O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, 1921, p. 228.

4. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, 1917, p. 109–10, 106.

5. K. Hansen (red.): Det danske landbrugs historie, bd. 5, 1924–45, p. 291–92.

Udover indblikket i de driftsøkonomiske problemer, landbruget i den pågældende periode sloges med, bygger de ovennævnte opfattelser på skiftende kombinationer af en række statistiske oplysninger, såsom eksportstatistik, areal- og kreaturtællinger samt prisrækker.

Ovennævnte kombination af især prismæssige og driftsøkonomiske faktorer går igen i Birgit Nüchel Thomsen: »Dansk-engelsk samhandel 1661–1963.« Det fremhæves i dette tilfælde klarere end tidligere, at forøgelsen af den animalske produktion og eksport er et fænomen, der allerede gør sig gældende fra 1860'ernes begyndelse. Hovedvægten i forklaringen lægges på udviklingen i prisrelationerne, naturligt nok, emnet taget i betragtning, set i nær sammenhæng med efterspørgselssituationen på det engelske marked.« Fra slutningen af 1870'erne medførte den trafikale revolution, at de gunstige konjunkturer ... afløstes af et stærkt fald i landbrugspriserne som følge af konkurrence med oversøiske landes produkter ... For Danmark ... betød dette, at den allerede igangværende omlægning til animalsk produktion og eksport forvanledes fra en givtig mulighed til en nødvendighed.« Betydningen af udpining af jorden, erstatningsdrift og øget gødningstilførsel tildeles dog også en væsentlig rolle. Ligeledes modificeres prisrelationerne som forklaring af udviklingen derhen, at det må tages i betragtning, at prisudviklingen til fordel for de animalske varer mere eller mindre neutraliseres af forøgede lønudgifter og det stigende arbejdskraftbehov, der bliver konsekvensen af den animalske produktion. Iøvrigt berøres også de problemer, hertugdømmernes vekslende tarifmæssige status frembyder for den statistiske behandling⁶.

I Ole Bus Henriksen og Anders Ølgård: »Danmarks Udenrigshandel 1874–1958«, hvor omlægningen placeres i den sidste trediedel af det 19. århundrede, fremhæves det dels, at korneksportens andel i den samlede landbrugs-eksport allerede omkring 1875 var i tilbagegang, dels at med landbrugets salg på hjemmemarkedet taget i betragtning synes det klart, at de animalske produkter allerede før omlægningen tegnede sig for hovedparten af erhvervets samlede omsætning. Hvad årsagerne til omlægningen angår, lægges hovedvægten på prisudviklingen. Derudover peges på mulighederne for produktivetsgevinster gennem kvalitetsforbedringer⁷. Grundlaget for behandlingen er tabelværkernes tal for udenrigshandelen samt disses prisangivelser. Imidlertid er behandlingen kun ført tilbage til 1874, hvorved den interessante periode umiddelbart forud ikke kommer ind i billedet.

Den indbyrdes afvejning af de medvirkende faktorer afviger en del fra de fleste af ovenstående værker i Svend Aage Hansen: »Økonomisk vækst i Dan-

6. B. Nüchel Thomsen: Dansk-engelsk samhandel, Erhvervshistorisk årbog 1965, p. 136–38, 178–80.

7. Ole Bus Henriksen og Anders Ølgård: Danmarks udenrigshandel 1874–1958, 1960, p. 10–11.

mark«, I. Prisudviklingen i 1860erne og 70erne forkastes som forklaring, idet fordelen ved overgangen til animalsk produktion højst kan siges at være et mere stabilt prisniveau. »Det er derfor nærliggende at betragte hensynet til »erstatningsdriften« ... som den væsentligste faktor.«⁸

Dette synspunkt indgår som led i kommentarer til beregninger over nationalproduktets udvikling, der, hvad landbrugsproduktionens sammensætning angår, resulterer i talrækker, som netop understreger omlægningens karakter af en glidende proces, der foregår i et stort set ensartet tempo gennem perioden 1860-90⁹.

Kommentarer angående hidtil anvendt materiale og metoder

Det kvantitative materiale, der indtil videre har været anvendt i forbindelse med behandling af omlægningens årsager falder i 4 grupper: 1) prismateriale, 2) udenrigshandelsstatistik, 3) areal- og kreaturtællinger og 4) beregninger over produktionens størrelse – heraf bygger sidstnævnte i de fleste tilfælde i høj grad på gruppe 3, og må iøvrigt i sagens natur være materiale af højst usikker karakter, da de i vid udstrækning er resultatet af interpolation mellem tidspunkter, hvor opgørelser eller mere eller mindre kvalificerede skøn over denne eller hin relevante størrelse står til rådighed. Både nationalproduktberegningerne og areal- og kreaturtællinger lider under oplysningernes manglende kontinuitet – i sidstnævnte tilfælde ligger tidsrummet mellem de enkelte tællinger fra 5 år og opefter. Det vil under sådanne betingelser være vanskeligt at afgøre, hvad der skal betragtes som langtidstendens, og hvad der er udtryk for de svingninger af mere tilfældig karakter, som har gjort sig gældende på opgørelsestidspunktet.

Udenrigshandelsstatistikken frembyder ganske vist ikke tilsvarende problemer, men såvel i dette, som i ovennævnte tilfælde, er det karakteristisk, at materialet næsten altid anvendes i form af samlede landsopgørelser, der kan dække over meget forskellige udviklingstendenser fra landsdel til landsdel. F. eks. vil man ved at betragte kreaturtællingernes amtsvise opgørelser¹⁰, kunne konstatere meget voldsomme forskelle fra amt til amt, hvad angår væksttempo fra tælling til tælling i kvæg- og svinehold. Dette må give anledning til alvorlig mistanke om, at det vil være halsløs gerning at forsøge at sætte udviklingen på landsbasis på en bestemt formel.

Prismaterialet giver tilsyneladende anledning til noget divergerende fortolkninger. Dette kan i og for sig ikke undre, idet man, uanset hvilket prismateriale, der lægges til grund, i denne periode vil løbe ind i det problem, at det vil være irrelevant i mange tilfælde at operere med en bestemt pris

8. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, 1972, p. 184.

9. Svend Aage Hansen: a. a. p. 185.

10. K. Hansen: a. a. bd. 3, p. 712.

på landsbasis. De af lokale, geografiske og kvalitetsmæssige forhold bestemte forskelle i prisniveauet for samme vare er for betydelige. Som eksempel kan nævnes, at i 1860 varierer gennemsnitsprisen af det ved hvert enkelt toldsted eksporterede smør fra 108 rd. i Ålborg til 50 rd. i Ribe, med en jævn spredning mellem de to yderpunkter¹¹.

Der forekommer endvidere at være en vis tendens til, at materialets karakter får betydning for de opnåede resultater. Behandlinger, der bygger på materiale med stærkest tilknytning til produktionssiden, vil have en tilbøjelighed til at betone de hjemlige faktorer og placere omlægningsfrasen på et ret tidligt tidspunkt. Hvor materiale tilknyttet udenrigshandelen får mulighed for at dominere, vil den tidsmæssige placering gerne være relativt sen og understrege konsekvenserne af den internationale markeds- og prisudvikling. Det ser dog ud, som om forskningen mere og mere hælder til førstnævnte anskuelse. I nogen grad er dette vel en uundgåelig konsekvens af de rammer, materialevalg altid vil sætte. Mere konkret spiller det utvivlsomt en rolle, at produktionen for hjemmemarkedet vil blive taget i betragtning i højere grad i førstnævnte tilfælde.

Det må umiddelbart forekomme mest naturligt at opfatte ændringerne i *produktionssammensætningen* som kernen i omlægningsbegrebet. I mangel af tilstrækkeligt fyldestgørende oplysninger om omfanget af datidens produktion, og med henblik på at opnå en vis indsigt i de forskellige regionale udviklingstendenser, herunder indbefattet konsekvenserne af hjemmemarkedets ændrede efterspørgsel, er der i denne undersøgelse blevet lagt hovedvægt på at undersøge udviklingen i de lokale produktionsoverskud, til hvilket formål det har været hensigtsmæssigt at gå ud fra de eksportstatistiske oplysninger. I denne forbindelse ville det i en vis udstrækning være muligt at benytte det materiale om landbrugseksporten, der foreligger i Statistisk Tabelværk¹², som grundlag. Imidlertid står der herudover et hidtil upåagtet statistisk grundmateriale til rådighed i form af de årlige indberetninger fra de enkelte toldsteder, samt fra overtoldinspektorerne til Generaldirektoratet for Toldvæsenet¹³. Dette materiale vil dels kunne give basis for en nærmere kontrol af den publicerede statistiks pålidelighed, dels indeholder det en række, i denne forbindelse væsentlige, oplysninger, der ikke fremgår af det trykte materiale.

Kildematerialet

Årsberetningerne indeholder et væld af oplysninger om de økonomiske forhold indenfor det pågældende tolddistrikt. Af interesse i nærværende sam-

11. RA. Departementet for Told- og forbrugsafgifter. Gruppeordnede toldsager, gr. 4-2, 1-164.

12. Statistisk Tabelværk: Vareind- og udførsel, 1852-.

13. RA. Departementet for Told- og forbrugsafgifter. Gruppeordnede toldsager, gr. 4-2, 1-164.

menhæng er selvfølgelig i første række tallene for eksporten fra hvert af de omkring 70 toldsteder, der eksisterer indenfor det pågældende tidsrum. Denne er fordelt på destinationer, herunder ikke blot udenlandske, men også indenlandske, nemlig »andre steder udenfor provinsen«¹⁴ og hertugdømmerne før 1864.

Der er tale om et stort set komplet materiale. Dog forekommer der en række mindre huller i oplysningerne om det pågældende toldsteds eksport til indenlandske steder. Dette er i en del tilfælde ganske vist begrundet i det forhold, at en sådan ikke har fundet sted, i hvert fald ikke i nævneværdigt omfang – i andre fremgår det indirekte af kommentarer i årsberetningen, at man har set stort på at videregive tallene, og i atter andre opgives praktiske hindringer i forbindelse med indsamling af oplysningerne som årsag¹⁵. Disse mangler er imidlertid af begrænset omfang, og sammenligneligheden mellem tal fra forskellige år lettes af, at det stort set er de samme toldsteder, der mangler opgivelserne. Den generelle tendens går i retning af mindre systematiske og fuldstændige oplysninger, jo længere tilbage i tiden, man kommer. Især synes der at foregå en væsentlig stramning af reglerne for udfærdigelsen af indberetningerne og af den administrative praksis omkring revisionen af toldlovgivningen 1863 og senere omkring 1874. Selv om systemet med årlige indberetninger går tilbage til 1842¹⁶, er det således et spørgsmål, hvor langt tilbage før 1860, det kan betale sig at udnytte materialet i denne sammenhæng.

Hvad den kildekritiske side af sagen angår, kan det allerede på nuværende tidspunkt fastslås, at der i en række tilfælde findes uoverensstemmelser mellem de publicerede tal og oplysningerne i årsberetningerne, som ikke kun lader sig forklare ved, at Tabelværkerne 1863–74 anvender finansåret i stedet for kalenderåret. Et mere centralt problem i forbindelse med anvendelse af Tabelværkerne ligger i, at oplysningerne om Danmarks eksport før og efter 1864 er vanskeligt sammenlignelige som følge af det indtil da eksisterende toldfællesskab med hertugdømmerne, idet der kun opgives tal for den del af Kongeriget eksport, der går til toldmæssigt udland. På grundlag af årsberetningernes meddelelser om, hvor store mængder, der er gået fra danske havne til hertugdømmerne, vil der være mulighed for at bygge bro over 1864 i form af mere sammenlignelige eksporttal, idet dog stadig eksporten til lands over den dansk-slesvigske grænse før 1864 vil mangle. I betragtning af det omfang, eksporten af danske landbrugsvarer via hertugdømmerne har haft før 1864, vil disse tal alligevel kunne give et

14. Ved »provinsen« forstår normalt hhv. Sjælland undt. København, Møn, Lolland-Falster, Bornholm, Langeland, Ærø og Jylland.

15. Se f. eks. årsberetning for Nyborg Tolddistrikt 1871 og 78.

16. Etableret ved cirkulære af 6/12-1842 (se f. eks. årsberetning for Randers Tolddistrikt 1875).

langt mere reelt indtryk end den officielle statistik, hvor en stor del af den som slesvick-holstensk anførte eksport i virkeligheden dækker over varer af dansk oprindelse.

I forhold til Tabelværkerne udmærker årsberetningerne sig generelt ved en række detailoplysninger, som ikke forekommer i førstnævnte: Opgørelser over de vigtigste indenlandske bevægelser af landbrugsvarer og fordeling af eksporten til udlandet på destination for hvert enkelt toldsted, hvor der i Tabelværkerne kun optræder samlede landsopgørelser f. sv. angår fordeling på modtagerlande. Omvendt gælder det, at kun de varer, der på pågældende tidspunkt udgør en væsentlig del af den danske eksport, figurerer i Tabelværkernes regionale opgørelser, hvorfor man i nogle tilfælde er afskåret fra at følge selve omlægningsfasen, medmindre årsberetningerne lægges til grund.

Sidst, men ikke mindst, skal nævnes de kommentarer, årsberetningerne rummer. Af interesse i denne forbindelse er bl. a. den stedlige bedømmelse af årsagerne til ændringer i eksportforholdene og oplysninger om landbrugets tilstand og udvikling på egnen samt om ændringer i transportforholdene med bedømmelse af konsekvenserne heraf.

De vigtigste oplysninger fra årsberetningerne underkastes EDB-behandling. Heri indgår indtil videre eksporten af rug, byg, hvede, havre, flæsk, smør, svin, kvæg og æg. I fornødent omfang vil der selvfølgelig være mulighed for senere at inddrage såvel andre varegrupper som importtal. De enkelte data udgøres af det enkelte toldsteds eksport af en given vare til et bestemt område. Afgrænsningen af disse geografiske områder varierer i et vist omfang fra vare til vare afhængig af eksportens fordeling på udenlandske markeder indenfor pågældende varegruppe. Ligeledes har det af hensyn til enkelte tilfælde af sammenlægning eller opdeling af toldsteder været praktisk at samle to eller flere af disse under samme løbe-nr.

Materialets muligheder og begrænsning

Efter præsentationen af kildematerialet og de ny oplysninger, det vil være muligt at uddrage af dette, kan det være på sin plads med en mere udtømmende redegørelse for, hvilke størrelser man på grundlag af de opnåede tal kan sige noget om.

Først og fremmest må det slås fast, at det, man kan nå frem til, er et rimeligt skøn over størrelsen af *produktionsoverskuddet* af en given vare indenfor visse geografiske rammer, hvis afgrænsninger senere vil blive behandlet, ikke noget direkte udtryk for produktionens omfang. Det må dog antages, at forbrugsmønsteret ikke undergår voldsommere ændringer, end at overskuddet kan tages som en acceptabel indikator for forskydninger i produktionens sammensætning.

Selvfølgelig må til den ende også *importmængderne* tages med i betragtning. Det er som nævnt også hensigten med tiden at inddrage disse i un-

dersøgelsen i fornødent omfang. Samtidig må det bemærkes, at import af landbrugsvarer indtil 1880ernes begyndelse overvejende er et københavnsk fænomen, som i væsentligt omfang må antages at have til formål at dække den derværende befolknings forbrug af fødevarer, og derfor forekommer mindre relevant til belysning af udviklingen i landbrugsområdernes produktionssammensætning¹⁷. Den import, der er af betydning i denne forbindelse, er selvfølgelig først og fremmest den korn- og foderstofimport, som er en følge af kreaturholdet.

Hvad selve omlægningsfasen angår, vil det antageligt være muligt at give en rimeligt dækkende beskrivelse af den regionale udvikling, uden i første omgang at tage hensyn til importtallene. Da årsberetningerne på dette punkt er mere tilbageholdende med oplysninger – således beklager f. eks. Østifternes overtoldinspektorat sig gentagne gange over, at det ikke er gjort obligatorisk for toldstederne at inddrage en række importtal i beretningerne¹⁸, – er denne tingenes tilstand ikke ganske upraktisk.

Denne mangel på oplysninger gør sig især gældende, hvad de *indenlandske importstørrelser* angår¹⁹. At dømme efter de sporadiske informationer, der findes herom²⁰ samt de jyske årsberetninger, der gennemgående foretager en opdeling af den indenlandske eksport på afsætning til København og det øvrige indland, er der også i helt overvejende grad tale om, at der eksporteres til København, mens bevægelserne mellem de øvrige landsdele indbyrdes er af temmelig ringe betydning. Der er næppe holdpunkt for at antage, at forholdene på øerne skulle være radikalt forskellige herfra. Tværtimod er koncentrationen på det københavnske marked her formodentlig endnu større.

Det andet væsentlige punkt, man må hæfte sig ved under en bedømmelse af værdien af de opnåede talstørrelser som udtryk for produktionsudviklingen, er, at det kun er den søværts eksport, der normalt registreres, og derfor kun den, der indgår i EDB-beregningerne. D.v.s. at tallene må sættes i relation til udbygningen af transportsystemet. Indenfor den her behandlede periode er det i første række den eksplosive udvikling af jernbanenettet og oprettelsen af ny dampskibsforbindelser, der spiller en rolle. En tendens til koncentration af eksporten omkring en række større toldsteder²¹ står selvfølgelig i nær sammenhæng med denne udvikling.

17. Så sent som 1880 udgør Københavns andel (i % af den samlede danske import af pågældende sort): Rug 51,8 %, hvede 85,6 %, byg 83,6 %, havre 94,0 %. I 1890 udgør de tilsvarende procenter: 45,3 – 69,9 – 54,6 – 70,1. Et tilsvarende ræsonnement er selvfølgelig mindre holdbart, hvad majs angår, der sammen med kunstgødning formentlig ville være de 2 mest relevante importvarer at inddrage i undersøgelsen. (Beregnet på grundlag af Statistisk Tabelværk, 4. række, ltr. D, nr. 4., Kbh. 1882, p. 87 og nr. 18, Kbh. 1891, p. 18–19, 98–99.)

18. Se f. eks. årsberetning for Østifternes Overtoldinspektorat 1880.

19. Regelmæssige oplysninger herom over en længere årrække findes kun i Ærøes tilfælde.

20. Se f. eks. årsberetningerne for de fynske tolddistrikter 1860. I de fleste tilfælde udgør importen mindre end 1 % af eksporten af pågældende vare.

Herved rejses spørgsmålet, i hvilket omfang eksporten fra et bestemt toldsted kan betragtes som udtryk for produktionsoverskuddet i et relativt velafgrænset område samt selve afgrænsningen af disse områder. Hvor eet eller nogle få toldsteder dækker, hvad der i datidens opgørelse betragtes som een landsdel²², er situationen ret problemfri. Tilsvarende er tilstanden generelt – København og grænsetoldstederne fraregnet – indtil slutningen af 1860'erne den, at eksporten til udlandet efter Tabelværkernes forfatteres bedømmelse kan betragtes som udtryk for de producerede overskud indenfor de enkelte regioner²³. Der er ingen tegn på, at de lokale toldkontorer betvivler den statistiske værdi af tallene i denne sammenhæng. Dette er mest udpræget tilfældet, hvad kornvarer angår, mindre med hensyn til kreaturer, hvor landtransporten allerede på dette tidlige tidspunkt er af væsentlig betydning. Der synes heller ikke at være nogen indvendinger mod at betragte den samlede uden- og indenlandske eksport som udtryk for det lokale overskud ved de fleste toldsteder på dette tidspunkt.

For et stort antal toldsteders vedkommende må det imidlertid siges, at det mod slutningen af det her behandlede tidsrum ikke er anbefalelsesværdigt uden videre at tage eksporttallene som udtryk for det lokale overskuds størrelse. Helt uvirkelig bliver situationen, hvis man, på linie med Tabelværkerne, kun beskæftiger sig med de respektive toldsteders eksport til udlandet. Allerede gennem de oplysninger om eksport fra det enkelte toldsted til indenlandske steder, der er indeholdt i årsberetningerne, vil det være muligt i høj grad at neutralisere den bogholderimæssige effekt af de økonomiske kraftcentres tiltrækning.

Adskillige årsberetninger henviser dog udtrykkeligt til, at heller ikke med dette forbehold kan de opgivne tal holde til en fortolkning som stedligt produktionsoverskud²⁴. Da jernbanenettet undergår en stadig udbygning, vil det være mere rimeligt at betragte flere toldsteder under eet, således at materialet samles i større regionale enheder med fælles tilknytning til et bestemt udskibningssted og/eller en del af jernbanesystemet. Det må nævnes, at en vis modgående bevægelse finder sted i form af en række nyoprettede dampskibsruiter, der etablerer faste forbindelser mellem markeder i England og Nordvesttyskland og en del mindre provinshavne, der ellers ville være afhængige af jernbaneforbindelse til de større økonomiske centre. Her kom-

21. Koncentrationen af eksporten til udlandet på København og de 10 provinsdistrikter, der eksporterer mest af pågældende vare udgør eksempelvis for byg i 1860 hhv. 8,4 % og 48,5 % af den samlede eksport, – i 1890 hhv. 26,7 % og 55,2 %. Hvad smør angår er de tilsvarende tal: 1860: 19,0 % og 63,0 %. 1890: 58,1 % og 41,6 %. (Beregnet på grundlag af Statistisk Tabelværk, Ny række, 22 bd., Kbh. 1861, p. VIII-XI og 4. række, ltr. D, nr. 18, Kbh. 1891, p. 178-83.)

22. F. eks. Langeland, Møn, Ærø.

23. Statistisk Tabelværk, Ny række, 22. bd., Kbh. 1861, p. VII.

24. Se f. eks. årsberetning for Svendborg Tolddistrikt 1878.

mer det lokale eksportoverskud mere direkte til syne²⁵, men den dominerende tendens er trods alt den centralisering, jernbanen fører med sig.

Grænsedragningen for de ovennævnte regioner er selvfølgelig i høj grad et skønsspørgsmål, men årsberetningerne giver dog en række oplysninger om forhold, der kan være til nytte i forbindelse med den praktiske fastlæggelse af disse, herunder især opgørelser eller skøn over de eksportmængder, der er afsendt pr. bane fra de i tolddistriktet beliggende stationer. I flere tilfælde er det ligefrem muligt at opstille længere tidsrækker af sådanne tal, der vil kunne få væsentlig betydning for detailanalyser. Det vil dog være uhensigtsmæssigt at indpasse dette talmateriale i selve EDB-behandlingen.

Alt, hvad der eksporteres ud over de i årsberetningerne anvendte regionsgrænser, skulle være registreret heri, på nær de tilfælde, hvor transporten finder sted pr. banevogn tværøver regionsgrænsen uden kontrol fra toldmyndighedernes side før landegrænsen eller i forbindelse med senere omladning²⁶. Årsberetningerne giver ikke direkte mulighed for at udarbejde konkrete skøn over hvor store mængder, der herigennem unddrager sig registrering, men der er al mulig grund til at tro, at disse ikke er af en størrelsesorden, der kan rokke ved iøvrigt opnåede resultater. Den eneste undtagelse herfra udgøres formentlig af færgetrafikken over Storebælt.

Resultaterne kan i skrivende stund, hvor EDB-behandlingen knap er fuldendt, i sagens natur kun være begrænsede. I første omgang må det understreges, at den ovenfor nævnte udgangshypotese er blevet stærkt støttet af årsberetningernes kommentarer. Heraf fremgår det med al ønskelig tydelighed, at samtiden så tidligt som mod slutningen af 1860'erne har været opmærksom på, at væsentlige ændringer i landbrugets produktionssammensætning i retning af større vægt på den animalske produktion var i gang²⁷. En form for gennembrud kan siges at foreligge i 1871, hvor flertallet af de indberetninger, der rummer mere indgående kommentarer om landbrugseksportens udvikling, påpeger, at landmændene gennem de senere år har set en fordel i at anvende en større del af kornproduktionen til kreaturfoder på korneksportens bekostning²⁸. Årsagen til, at disse tendenser understreges så kraftigt netop det pågældende år, skal formentlig søges i, at man i 1871 for første gang i en længere årrække mange steder står i den situation, at der må noteres et fald i korneksporten på trods af, at der var et særdeles godt høstresultat som udgangspunkt²⁹. Noget sådant krævede selvfølgelig en nærmere forklaring, mens der er grund til at antage, at en del tidligere tendenser til

25. Se f. eks. årsberetning for Skelskør Tolddistrikt 1874.

26. Årsberetning for Odense Tolddistrikt 1875.

27. Se f. eks. årsberetningerne for Frederikshavn Tolddistrikt 1863, Skelskør Tolddistrikt 1869, Varde Tolddistrikt 1870, Stubbekøbing Tolddistrikt 1870.

28. Der kan bl. a. henvises til årsberetninger for 1871 fra tolddistrikterne Ålborg, Hjørring, Ringkøbing, Varde, Holbæk, Næstved, Skelskør, St. Heddinge, Stubbekøbing og Maribo.

29. Se f. eks. årsberetning for Stubbekøbing Tolddistrikt 1871.

omlægning ikke er blevet registreret i samme omfang i årsberetningerne, fordi virkningen heraf endnu ikke har været tilstrækkelig kraftig til at slå igennem på markant vis i eksporttallene.

Hvad forklaringen på dette fænomen angår, er kommentarerne i årsberetningerne mere tilbageholdende. I mange tilfælde indskrænker man sig til en forholdsvis kortfattet henvisning til udviklingen i prisrelationerne³⁰, men man møder også den opfattelse, at produktionsomlægningen skal ses i direkte forbindelse med interne økonomiske faktorer, mens prisudviklingen anses for noget sekundært, hvis væsentligste rolle er at lette en af andre årsager nødvendig tilpasning. Således hedder det f. eks. i indberetningen for 1875 fra *Assens Toldkontor*: »Det er begyndt at gå op for landmændene her på egnen, at de må fodre kreaturerne med mere kerne end tidligere, da deres jorder ikke kunne i længden udholde at give den produktion, der hidtil er forlangt af dem, uden at de tilføjes nærende stoffer i stedet for, og lettes denne nødvendighed for dem meget derved, at prisen på smør, kød og flæsk står så højt i landmændenes favør, at det derigennem også kan betale sig at give kreaturerne mere korn end tidligere«³¹.

En lidt anden sammenhæng af samme type optræder i en årsberetning fra *Nakskov*: »- - formenes det, at der fremtidigt vil blive lagt større vind på kvægavl og fedning, efter at sukkerroedyrkingen er begyndt og der ved roeaffaldet er givet landmændene et billigt og kraftigt foder«³². I en årsberetning fra *Middelfart* hedder det endvidere: »For tiden dyrkes i denne egn meget mindre korn end tidligere, idet landmændene med en overdreven anvendelse af jorden til udsæd har udmarvet jorden, hvorved der nu udlægges langt større arealer til græsning end forhen - -«³³.

Fælles for ovennævnte citater fra årsberetningerne er selvfølgelig, at de henleder opmærksomheden på, at der ikke nødvendigvis er tale om en udvikling, der er ensidigt bestemt af efterspørgselsforhold, men at også udviklingstendenser på udbudssiden kan have været af væsentlig betydning.

De regionale udviklingsmønstres betydning

I betragtning af, at omlægningen således må anses for at være i fuld gang i hvert fald en halv snes år før, konjunkturerne på landbrugsområdet for alvor slår om, bliver tendenserne i den regionale udvikling et vigtigt redskab for en nærmere afklaring af årsagssammenhængene. En række muligheder foreligger for at sætte omlægningens omfang og tempo, som den fremgår af de regionale eksporttal, i relation til andre økonomiske størrelser.

30. Dette gælder til eks. årsberetningerne for Ålborg Tolddistrikt 1871 og Ærø Tolddistrikt 1872.

31. Årsberetning for Assens Tolddistrikt 1875.

32. Årsberetning for Nakskov Tolddistrikt 1882.

33. Årsberetning for Middelfart Tolddistrikt 1876.

Man kan for det første stille det spørgsmål, om hovedforklaringen skal findes i den generelle udvikling af *prisrelationerne* mellem animalsk og vegetabilsk produktion. I dette tilfælde må man på forhånd forvente en ret ensartet udvikling fra landsdel til landsdel, medmindre der foreligger væsentlige forskelle i prisudviklingen, der er regionalt betonedede. Det er det umiddelbare indtryk fra årsberetningernes opgivelser af gennemsnitspriser for en række varer, der er afsat på udenlandske markeder, at sådanne forskelle forekommer i betydelig udstrækning. Forskellene gør sig især gældende, hvad angår smør, og i mindre udstrækning flæsk, og udjævner sig tilsyneladende en del med tiden. Der vil i dette tilfælde være muligheder for at etablere sammenhænge mellem prisstigninger og omlægningstempo med lokale kvalitetsforbedringer af produkterne som central faktor.

Mere divergerende udviklingsmønstre må sættes ind i en anden sammenhæng. Det mest nærliggende vil være at gå ud fra forskelle i de *driftsmæssige forhold* eller i afvigende *forbindelser til eksportmarkederne*.

I førstnævnte tilfælde kunne oplagte udgangspunkter være variable som bedriftsstørrelse og produktionssammensætning i udgangssituationen. F. eks. kunne betydningen af en årsagskæde rummende stigende kornproduktion, øget gødningsbehov, kreaturhold, anvendelse af overskydende mælkeprodukter til svin og høns m. v., tages op. Det kan også i denne forbindelse påpeges, at der ved indgangen til 1860'erne tegner sig et ret differentieret eksportmønster, som med tiden udviser en tendens til større ensartethed, men som givetvis har haft betydning for, hvilke fordele og muligheder forskellige områder har haft i relation til en omlægning af landbruget. Den animalske eksport er således overvejende koncentreret om de nordlige og vestlige dele af Jylland, mens korneksportens sammensætning fra nordvest til sydøst i landet skifter tyngdepunkt fra havre over rug og byg til hvede.

Med hensyn til afsætningsmarkeder er eksporten til England især koncentreret i København, en del af de større østjyske havnebyer og, efter 1874, Esbjerg. En del mindre havnebyer og dele af indlandet er stærkt knyttet til dette system. Nord- og Vestjylland er udpræget orienteret mod Norge, og de sydlige landsdele ligeså fast tilknyttet det tyske marked. Den resterende del af Fyn og Sjælland udviser gennemgående en mere ligelig fordeling på de forskellige geografiske områder. Det forekommer ikke nogen urimelig antagelse, at disse forskellige tilknytningsforhold har øvet indflydelse på produktionsudviklingen, såvel gennem afvigende efterspørgselsstruktur i forskellige modtagerlande, som gennem virkningerne af disses udenrigshandelspolitik eller ændringer i de trafikale forbindelser. En speciel opmærksomhed i denne sammenhæng fortjener formentlig de eventuelle konsekvenser for visse områder af hertugdømmernes adskillelse fra kongeriget.

Nogle foreløbige resultater

Den følgende fremstilling af en række resultater, der bygger på EDB-under-

søgelsens talmateriale, er underkastet en række forbehold, som der indledningsvis skal gøres rede for. For det første er i en række tilfælde kun materialet for årene 1860–87 færdigbehandlet. Dernæst mangler af forskellige tekniske årsager indenfor dette tidsrum enkelte toldsteder i enkelte år. Specielt foreligger materialet fra København ikke færdigbehandlet, hvorfor oplysningerne herfra endnu overvejende bygger på tabelværkernes tal. Som tidligere nævnt mangler enkelte toldsteder i visse år oplysninger om eksporten til indenlandske steder, hvilket i de fleste tilfælde ikke kan antages at rokke afgørende ved de samlede landsdelstal. Det må dog her påpeges, at en række fynske toldsteder udviser sådanne mangler indenfor perioden 1868–78, ligesom tilsvarende huller i materialet for Randers Toldsteds vedkommende i årene 1868–73 samt enkelte sjællandske toldsteder i begyndelsen af 1860-erne kan tilskrives en vis betydning. Endelig har de tidsmæssige rammer ikke muliggjort en tilbundsgående analyse af de indenlandske bevægelers betydning, ligesom importtallene som nævnt ikke indgår.

I første omgang vil eksportudviklingen blive behandlet særskilt for de enkelte varer, der indgår i undersøgelsen, hvorpå udviklingen i de enkelte landsdele vil blive søgt sammenfattet.

Den danske *smørekseport* er i begyndelsen af 60erne stigende fra lidt under 20.000 tdr. til omkring 40.000 tdr. Hertil skal det dog bemærkes, at der foregår en vis ikke-registreret eksport til Hertugdømmerne fra København og over landegrænsen. Efter en vis stagnation i slutningen af 60erne finder der en kraftig ekspansion sted frem til midten af 1870erne, hvorved smørekseporten forøges til næsten 150.000 tdr. Mod slutningen af 70erne indtræder en ny afmatning, tidtil væksten i løbet af 1880erne bringer den danske smørekseport op på ca. 300.000 tdr. årligt.

Smørekseporten er ved 1860ernes begyndelse koncentreret i Jylland, hvis samlede eksport (d.v.s. både til udlandet og til de øvrige indenlandske områder) på dette tidspunkt ligger på ca. 30.000 tdr. Hertil skal lægges et mindre antal tdr., der er gået over grænsen til hertugdømmerne og først registreres fra 1865. Smørekseporten fra grænsetoldstederne ligger i årene efter 1864 omkring 2.000 tdr. Den samlede jyske eksport er således i disse år af samme størrelsesorden som den totale danske eksport til udlandet, og underskuddet i andre landsdele er blevet dækket af den jyske eksport til indlandet, der udgør ca. 15.000 tdr. årligt, som for størstedelen er gået til København³⁴. Idet det generelt antages, at størstedelen af den sjællandske eksport til indlandet ligeledes er gået til København³⁵, ligger den samlede eksport fra Sjælland-København (der fremover vil blive behandlet som en hel-

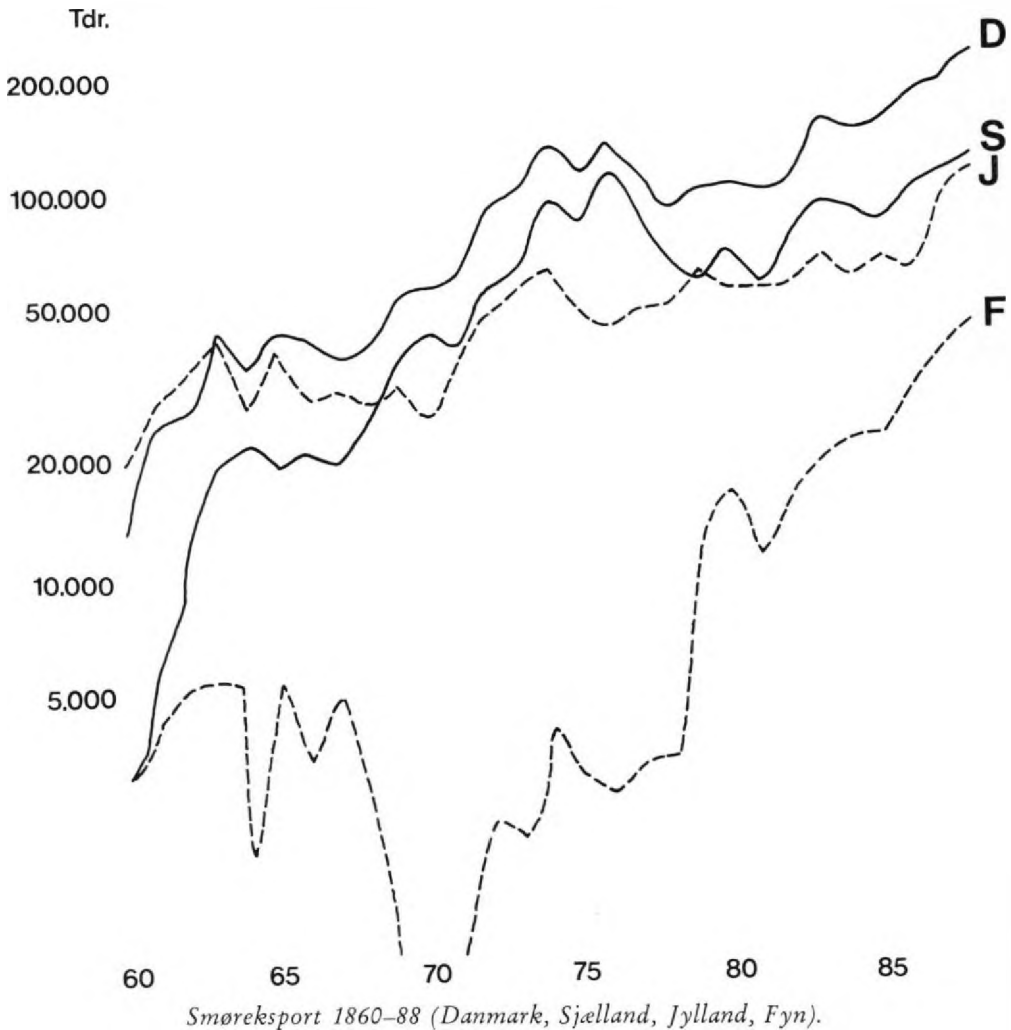
34. Se Årsberetning for Overtoldinspektoret for Jylland, 1860-, Gruppeordnede toldsager, gr. 4–2, 1–164.

35. Se f. ex. årsberetning for Holbæk 1862, St. Heddinge 1863, Nykøbing S. 1867, Køge 1871, Skelskør 1874.

hed under betegnelsen *Sjælland*) på 3.000 tdr., stigende til godt 20.000 tdr. i begyndelsen af 60erne. Dette er dog ikke tilstrækkeligt til at opveje den københavnske import fra andre landsdele, der skønsmæssigt udgør 10–20.000 tdr. Fyn er med en samlet eksport omkring 4.000 tdr. den eneste landsdel udover Jylland, der kan præstere et eksportoverskud af betydning.

Udviklingen i smøreksperten frem til midten af 70erne finder sted i alle landsdele, men i et noget forskelligt tempo. Særlig stærkt synes det at gå på Sjælland, hvor man når op over de 110.000 tdr. Heri skal dog modregnes en import fra de øvrige landsdele. Den indenlandske eksport herfra stiger til ca. 40.000 tdr., størstedelen antagelig til København³⁶, ligesom der finder

36. Se f. ex. årsberetning for Overtoldinspektoret for Jylland 1860-, Stubbekøbing 1864, Odense 1868, Fåborg 1869, Bandholm 1870.

en stigning sted i den danske smørimport, også i dette tilfælde hovedsagelig til København, fra praktisk taget ingenting til ca. 15.000 tdr³⁷. Alt i alt en skønnet stigning for Sjællands vedkommende fra et produktionsunderskud på ca. 10.000 tdr. til et overskud omkring 60–70.000 tdr.

Den samlede jyske eksport stiger i samme periode kun fra ca. 30.000 til ca. 60.000 tdr. Den fynske udvikling er som nævnt sværere at følge på grund af en række huller i opgivelserne af den indenlandske eksport, men den samlede eksport fra Fyn er i 1879 nået op på 12.000 tdr. Også en række af de mindre øer er ganske godt med i udviklingen. I de sidstnævnte tilfælde viser værdien af de indenlandske eksporttal sig meget klart. I stedet for billedet af en jævnt stigende eksport, ville eksporttallene for udenlandske destinationer alene have efterladt et indtryk af tilbagegang eller stagnation.

Afmatningen mod slutningen af 1870erne resulterer for Sjællands vedkommende ligefrem i et fald i smøreksperten til under 60.000 tdr. i 1881. Dette synes ikke at kunne forklares ved større fald i hverken de indenlandske tilførelser eller i importen fra udlandet³⁸. Den jyske eksport svinger på samme tid omkring 50–60.000 tdr. De fleste øvrige landsdele udviser en stagnerende udvikling, der nærmest minder om den jyske.

Eksportfremgangen, der sætter ind i 1880erne, bringer den sjællandske eksport op på et godt stykke over de 100.000 tdr., men hovedparten af stigningen må nok tilskrives Københavns øgede betydning som afsætningssted for smør fra Østersøområdet³⁹. Den samlede jyske eksport passerer ligeledes de 100.000 tdr. i løbet af 80erne, og selv om fremgangen er mindre kraftig, er den antagelig mere reel. En relativt stærk eksportudvikling kan noteres på Fyn (45.000 tdr. i 1888) og nogle af de mindre øer, især Møn og Bornholm. Eksportstigningen på Lolland-Falster er muligvis kunstigt lav på grund af eksport pr. bane til København, der ikke er blevet registreret⁴⁰.

Hvad afsætningsmarkeder angår, er det engelske markedes dominans klar fra 1870ernes begyndelse i alle områder, hvor væsentlige mængder afsættes direkte til udlandet, med undtagelse af en række nord- og vestjyske toldsteder, hvor hovedaftageren er Norge⁴¹. Hvor eksporten går til indlandet, er der som regel tale om forbindelse via København med det engelske marked⁴². Der synes at være en klar sammenhæng mellem forøgede afsætningsmuligheder i England og udvidet smørekseport. Hovedparten af smørret afsættes i begyndelsen af 60erne til Norge, Slesvig-Holsten og Hamborg, men ekspor-

37. B. Nüchel Thomsen: a. a., p. 171–72.

38. do.

39. do.

40. Årsberetning for Nykøbing F. 1872.

41. Dette gælder f. ex. toldstederne Hjørring, Thisted og Nykøbing M.

42. Se f. ex. årsberetning for Odense Toldsted 1869, Maribo Toldsted 1871, Stubbekøbing Toldsted 1874.

ten til disse markeder viser næsten overalt en vigende tendens⁴³.

Svineeksporten udgør i begyndelsen af 1860erne 4.000 stk., stigende til 10–15.000, såfremt man udelukkende betragter den søgænde eksport. Hertil kommer imidlertid den eksport, der finder sted over land til Slesvig. Tal for denne foreligger også i dette tilfælde kun fra 1865. Svineeksporten ved grænsetoldstederne ligger i årene umiddelbart efter 1864 på 20–25.000 stk. Under forudsætning af, at størrelsesordenen af denne eksport har været nogenlunde ens før og efter 1864, er det kraftige ryk op efter i den danske eksport fra 1864 til 65 for størstedelens vedkommende et statistisk bedrag. Alligevel ser der ud til at være tale om en reel eksportfremgang i løbet af 1860erne, der bringer den danske eksport op på ca. 50.000 stk.

Efter en nedgangsperiode sidst i 1860erne, går det for alvor fremad fra 1872. Allerede i 1. halvdel af 70erne nærmer den danske eksport sig de 200.000 svin, og højdepunktet nås i 1883 med næsten 400.000. Derefter fortrænges eksporten af levende svin lidt efter lidt af flæskeeksporten.

Som tilfældet er med smørret, er også svineeksporten ved begyndelsen af 1860erne et overvejende jysk fænomen. Den samlede jyske eksport ligger i disse år i samme størrelsesorden som Danmarks totale eksport. Også i dette tilfælde er den jyske eksportfremgang i 60erne tilsyneladende relativt beskeden med ca. 40.000 stk. i samlet eksport som højdepunkt. Den samlede sjællandske eksport ser ud til at være inde i en forholdsvis kraftigere udvikling, men manglende viden om, i hvor høj grad den indenlandske eksport går til København eller til andre landsdele, gør en mere præcis vurdering vanskelig. En stærk eksportstigning fra ca. 500 til 3.500 stk. finder sted på Falster, men dette må dog nok ses i sammenhæng med en forøget eksport til indland fra Lolland, Møn og Sydsjælland, der for en dels vedkommende udskibes fra Nykøbing F⁴⁴.

Absolut betragtet er størstedelen af den senere eksportfremgang lokaliseret til Jylland, men den jyske andel af eksporten udviser gennemgående en svagt vigende tendens. Den sjællandske eksport 5-dobles til godt 50.000 stk. fra 1872. Derefter svinger den mellem dette niveau og 30.000 frem til begyndelsen af 80erne, hvor en ny fordobling bringer tallet op omkring de 100.000. Mod slutningen af 80erne indtræder et kraftigt fald.

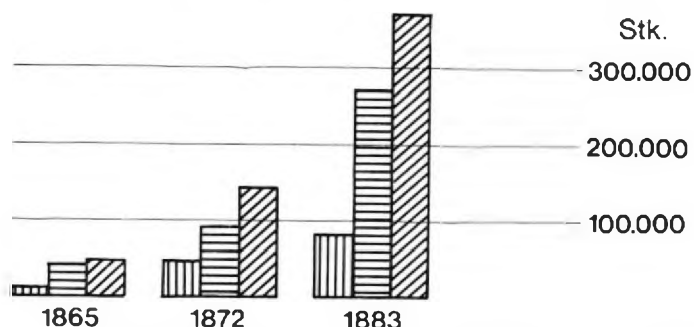
Den jyske eksport 3-dobles i 1872–73 til 120.000, og stiger derefter til ca. 150.000 ved 70ernes slutning og til ca. 270.000 i begyndelsen af 80erne. Herefter sætter også i dette tilfælde et fald ind, men relativt ikke så kraftigt som på Sjælland. Fyn spiller på dette område ingen væsentlig rolle.

43. Ovenstående fremstilling på grundlag af EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger, samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

44. Se f. ex. årsberetning for Nykøbing F. Toldsted 1867, Stege Toldsted 1869, Nysted Toldsted 1874.

Den væsentlige eksportfremgang på Falster og Bornholm er værd at notere sig. Førstnævnte udvikler sig nogenlunde i takt med udviklingen på landsplan, men næppe længere så afhængigt af tilførsler fra andre områder, efter at en række lollandske byer, Stege og Vordingborg fra 70ernes begyndelse selv afskiber den lokale svineproduktion til udlandet. På Bornholm sker en voldsom ekspansion i 80erne.

Markedsmæssigt er de fleste landsdele helt afhængige af afsætningen til Slesvig-Holsten. Kun fra København går en væsentlig andel af eksporten til England, og det engelske importforbud fra 1882⁴⁵ har muligvis en vis indflydelse på den relativt negative udvikling i 80erne for den sjællandske eksport. Lolland-Falster afsætter i perioder størstedelen af svineeksporten til Lybæk, hvilket tilsyneladende er medvirkende til en gunstig udvikling⁴⁶.

Eksport af svin fra Sjælland (lodret skraveret), Jylland (vandret do.) og hele Danmark.

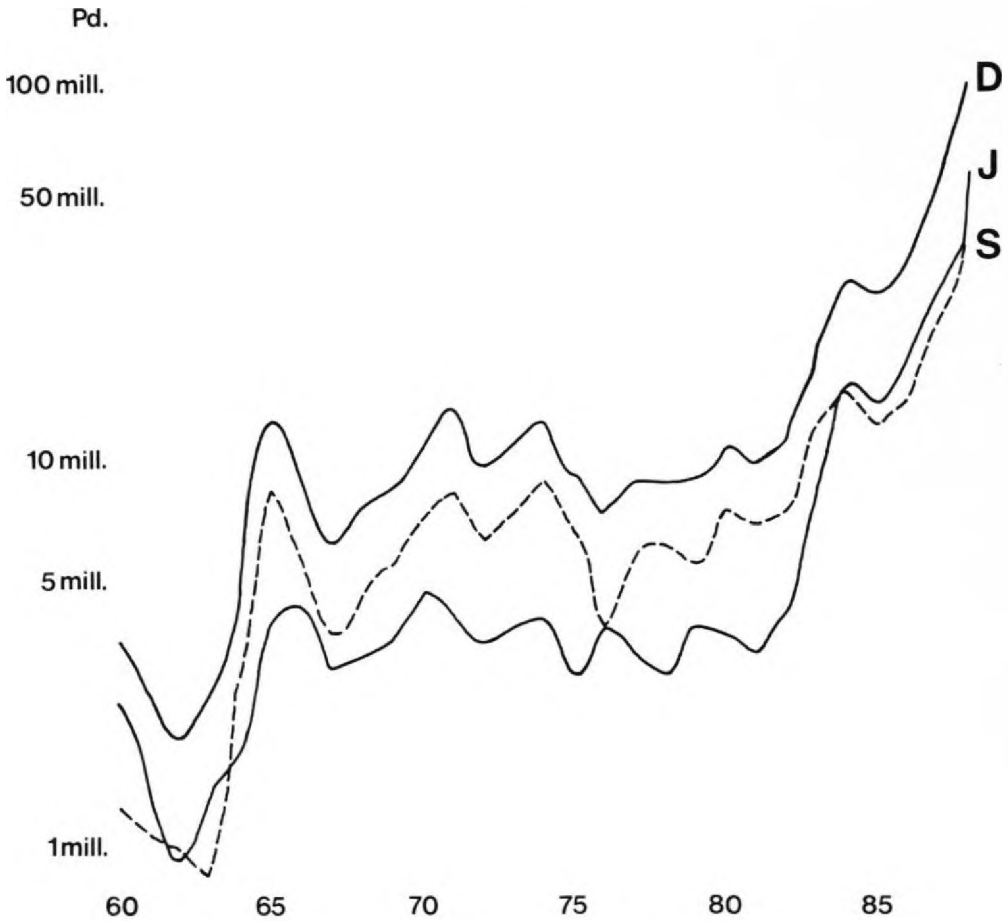
I betragtning af den sammenhæng, der må antages at være mellem omfanget af svine- og flæskeeksport, vil sidstnævnte dernæst blive behandlet. Den danske flæskeeksport ligger i begyndelsen af 1860erne i størrelsesordenen 2-3 mill. pd. Fra midten af 60erne er der tale om svingninger mellem 6-13 mill. pd., frem til 1883, hvorefter flæskeeksporten er stærkt stigende og når næsten 55 mill. pd. i 1887.

Som det var tilfældet med smør og svin, kommer i begyndelsen af 60erne hovedparten af flæskeeksporten fra Jylland (1-2 mill. pd.), mens den sjællandske eksport tegner sig for knap 1 mill. pd. Ligeledes er det også her især Sjælland, der i 60erne og 70erne kan notere eksportfremgang til ca. 6-9 mill. pd., mens den jyske eksport kommer til at ligge på 3-4 mill. pd.

I 1880erne er det omvendt Jylland, der ekspanderer kraftigst og når en samlet eksport på 28 mill. pd. i 1887 mod 23 mill. pd. for Sjællands vedkommende. Ingen af de andre landsdele spiller tilnærmelsesvis en tilsvarende

45. B. Nuchel Thomsen: a. a., p. 157.

46. Ovenstående fremstilling udarbejdet på grundlag af EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger, samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

Flæskeeksport 1860-88 (Danmark, Jylland, Sjælland).

rolle, hvilket de fleste steder dog antagelig hænger sammen med, at svinene på grund af manglende slagterikapacitet er blevet eksporteret i levende tilstand⁴⁷.

Man kan nu rejse spørgsmålet, hvorledes samspillet mellem svine- og flæskeeksport tager sig ud. På landsplan er der i 80erne helt klart tale om, at svineeksport efterhånden afløses af flæskeeksport. Samtidig udvides eksporten af disse produkter set under ét. Derimod foregår der i 1860erne en eksportfremgang på begge områder, og den svagt vigende tendens, flæskeeksporten udviser i 70erne, er for lille til at bortforklare den kraftige stigning, der i de samme år finder sted i svineeksporten.

Set landsdelsvis styrker tallene for flæskeeksporten billedet af en relativt stærk omlægning på Sjælland frem til et stykke ind i 1870erne, hvorefter det

47. do.

i højere grad er Jylland, der kan fremvise en hurtig udvikling. Der må dog på dette område tages det forbehold, at udviklingen kan være påvirket af en ikke ubetydelig svineimport i 60erne og 70erne, hvoraf en væsentlig del er gået til københavnske slagterier⁴⁸.

På Fyn synes såvel flæske- som svineeksport at spille en forholdsvis ringe rolle. På Ærø og Langeland går udviklingen stik modsat de øvrige landsdele: En ret betydelig flæskeeksport afløses i 1860ernes slutning af svineeksport uden at efterfølges af en modgående udvikling i 80erne. De resterende øer følger stort set udviklingen på landsplan. Det skal dog noteres, at den betydelige svineeksport fra Falster har sit modstykke i en meget ringe flæskeeksport.

Hvad flæskeeksportens destinationer angår, er de vigtigste i begyndelsen af 60erne Hamborg og Norge. Afsætningen til førstnævnte sted reduceres i løbet af det næste årti, og det er især til England og Slesvig-Holsten, eksportfremgangen foregår. Først mod slutningen af 70erne erobrer det engelske marked den senere så dominerende stilling, som atter bliver afgørende for overgangen fra svine- til flæskeeksport.

Med forbehold for manglende færdigbehandling af det københavnske materiale tegner billedet sig sådan, at afsætning til England først og fremmest foregår fra København, (der også har en betydelig afsætning til Norge), Østjylland og Esbjerg. Eksporten til Hamborg og Slesvig-Holsten finder især sted fra de vestlige dele af Jylland, mens Nordjylland og Fyn med omliggende øer er præget af eksport til Norge.

Den relativt svage jyske eksportfremgang i 60erne hænger muligvis sammen med svigtende afsætning til Hamborg. Den usædvanlige udvikling på Langeland-Ærø er tilsyneladende udtryk for, at det stagnerende norske marked for flæsk erstattes med det mere ekspanderende svinemarked i hertugdømmerne. Tilsvarende forbindelser til Slesvig-Holsten og Lybæk kan bidrage til at forklare, at flæskeeksporten aldrig kommer til at spille nogen rolle på Lolland-Falster⁴⁹.

Til vurdering af den eventuelitet, at eksportstigningen efter 1864 mere er statistisk bedrag end realitet, kan det oplyses, at eksporten af flæsk over den dansk-tyske grænse i årene efter 1864 kun ligger på ca. 300.000 pd., ligesom eksporten til Slesvig-Holsten fra København heller ikke synes at være af større betydning⁵⁰.

Derimod udgør den uregistrerede *kvægeeksport* over grænsen til hertugdømmerne det samme problem, som dukkede op i forbindelse med eksport-

48. K. Hansen: a. a., p. 715.

49. EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger, samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

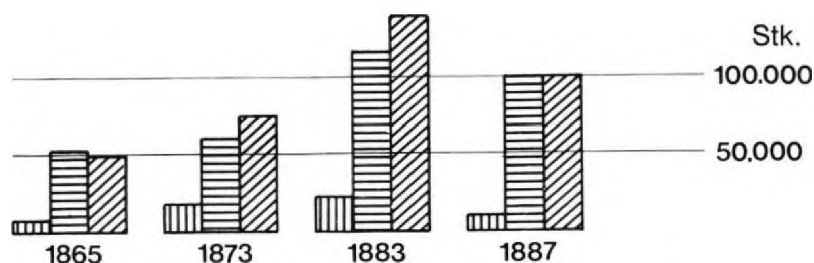
50. Do.

ten af svin. I årene efter 1864 ligger eksporten af kvæg over landegrænsen på 30–40.000 stk. Med dette udgangspunkt er der skønsmæssigt tale om en svag stigning i den danske eksport i løbet af 60erne fra ca. 40.000 til 50–60.000 stk. Et gennembrud finder sted i begyndelsen af 70erne, hvorefter eksporten stiger til ca. 110.000 mod slutningen af årtiet. Efter en tilbagegang omkring 1880 kulminerer eksporten i 1883 med næsten 140.000 stk., hvorpå en langsom tilbagegang sætter ind.

Regionalt bekræftes det tidligere påpegede mønster. Fra en situation med næsten total jysk dominans er det i perioden frem til midten af 1870erne Sjælland, der tegner sig for den forholdsmæssigt største fremgang. Fra en situation, hvor den sjællandske eksport næppe kan modsvare tilførselen fra andre landsdele, finder der i denne periode en stigning sted til ca. 30.000 stk., hvoraf en del dog nok er tilført udefra⁵¹. Disse højder nås ikke siden, og den sjællandske eksport er i 1880ernes slutning dalet til ca. 15.000 stk.

Den jyske eksport ligger ret fast omkring 50.000 stk. frem til begyndelsen af 70erne. Dernæst stiger den op til ca. 110.000 stk. i 1. halvdel af 1880erne. Det derpå følgende fald bringer kun den jyske eksport ned på 90–100.000 stk. Der er altså også i dette tilfælde tale om en relativt gunstigere jysk udvikling sidst i den her behandlede periode.

Af de øvrige områder følger Lolland-Falster, Møn og Langeland nærmest det sjællandske mønster, mens Fyn er tættere på det jyske. Bornholm gør sig igen bemærket ved en pæn eksportstigning i 80erne, hvor det øvrige land er præget af eksportnedgang.

*Eksport af kvæg fra Sjælland (lodret skraveret),
Jylland (vandret do.) og hele Danmark.*

Hvad afsætningens fordeling mellem det engelske og det tyske marked angår, forekommer der ikke større forskelle mellem de enkelte landsdele. Dog er København tilsyneladende relativt stærkt orienteret mod England⁵².

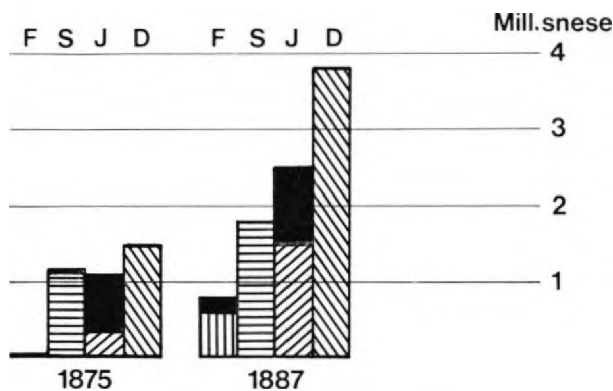
51. Se f. ex. årsberetning for Odense Toldsted 1865, Stege Toldsted 1868, Stubbekøbing Toldsted 1871.

52. EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger, samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

På *ægekseptens* område hersker der større usikkerhed omkring talmaterialet, idet det, som tidligere nævnt, klart fremgår af indberetningerne, at de er mangelfulde i denne sammenhæng. Endvidere optræder eksporttallene fra de enkelte toldsteder først i tabelværkerne fra 1875, hvilket især begrænser det materiale, som specielt vedrører København.

Et gennembrud i ægeksepten ser ud til at finde sted i 1873, og den danske eksport ligger i midten af 70erne omkring 1,5 mill. snese, og har i slutningen af 80erne nået 4–5 mill.

Den sjællandske andel heraf tegner sig for hhv. 1 og 2 mill. snese. Disse tal skal imidlertid ses på baggrund af en betydelig indenlandsk tilførsel⁵³. Det vil ikke være urealistisk at sætte denne til hhv. 0,5 og 1 mill. snese. Den samlede jyske eksport stiger fra begyndelsen af 70erne til slutningen af 80erne fra nogle få tusinde snese til 3,5 mill., i ret stor udstrækning fra de nordlige og vestlige toldsteder. Bemærkelsesværdig er ligeledes udviklingen fra Fyn og Lolland-Falster, hvor den samlede eksport i løbet af 80erne når hhv. 1 og $\frac{3}{4}$ mill. snese.

Ægeksept (Fyn, Sjælland, Jylland, Danmark).
Eksport til indland markeret med sort.

De danske æg afsættes indtil 70ernes begyndelse i vid udstrækning til Norge. Først derefter begynder eksporten til England at dominere billedet. Regionalt består den eneste væsentlige afvigelse herfra i, at eksporten til Norge vedbliver at have en vis betydning i det nordvestlige Jylland⁵⁴.

Vi kan herefter vende os til *korneksporten*, hvor eksporten af byg er af størst betydning, både mængdemæssigt og set som indikator for omlægningen i egenskab af kreaturfoder. På landsplan topper denne i 1865 med 1,6

53. Se f. ex årsberetning for Fåborg Toldsted 1872, Bandholm Toldsted 1872, Assens Toldsted 1875.

54. EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

mill. tdr. Derefter går det nedad, med undtagelse af et opsving sidst i 70erne, for at ende omkring 0,6 mill. tdr. ved 80ernes slutning.

På Sjælland, der er den vigtigste bygeksporrende landsdel, nås den højeste bygekспорт allerede i 1864. Under forudsætning af, at størstedelen af den indenlandske eksport fra de sjællandske toldsteder er gået til København, tegner udviklingen her sig sådan, at eksporten fra 1864 til 1890 falder fra godt 500.000 tdr. til ca. 200.000. Også på Fyn og Falster ser tilbagegangen i bygekporten ud til at begynde ret tidligt – fra hhv. 90.000 og 360.000 tdr. i 1865 til hhv. 40.000 og 70.000 ved udgangen af 70erne.

I Jylland ser det derimod ud til at gå fremad for bygekporten indtil begyndelsen af 70erne, men da udviklingen først vender, går det hurtigere end på Sjælland – et fald fra ca. 400.000 tdr. til ca. 20.000. En række af øerne kan fremvise et noget andet billede. Den lollandske bygekспорт har således en stigende tendens fra ca. 150.000 til 240.000 frem til begyndelsen af 80erne. Noget tilsvarende går for sig på Langeland. På Bornholm fortsætter eksportfremgangen et stykke ind i 1880erne.

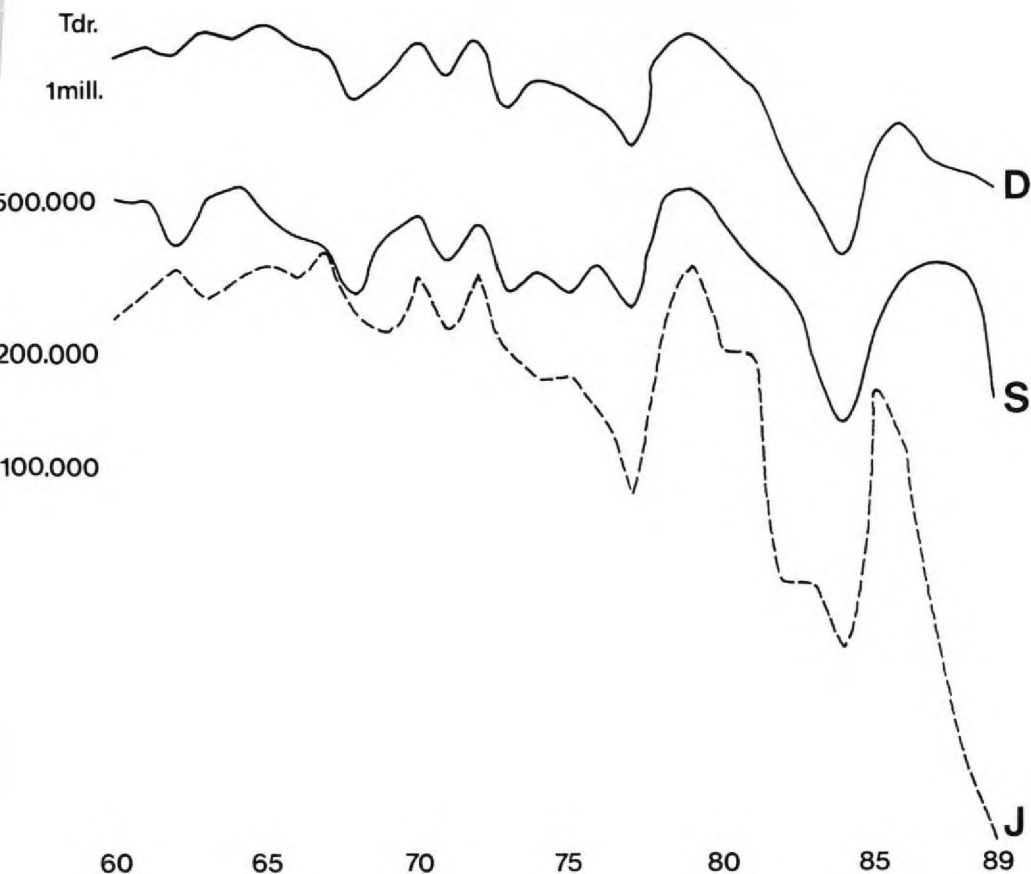
Der synes i de fleste tilfælde at være en rimelig god overensstemmelse mellem udviklingstendenserne indenfor de enkelte landsdele, således at forstå, at til stigende animalsk eksport svarer faldende bygekспорт.

Destinationsmæssigt tegner det engelske marked sig i de fleste år for 50–70 % af afsætningen med Norge som næstvigtigste aftagerland. Der er en tendens til, at eksporten til de nordiske lande og Slesvig-Holsten viser vige til tilbøjelighed tidligere end afsætningen til England. Dette kunne tolkes i retning af, at faldet i bygekporten ikke så meget er begrundet i den skærpede konkurrence på det engelske marked som udtryk for et faldende dansk produktionsoverskud på grund af en igangværende, så at sige autonom omlægning til animalsk produktion, som giver sig udslag i mindre eksport til »reservemarkederne«.

Hvad de enkelte landsdele angår, spiller afsætningen til England en relativt stor rolle på Sjælland, Lolland og Langeland, hvorimod Norge aftager eksporten fra Fyn, Bornholm og Jylland. En væsentlig del af den resterende fynske eksport går til Slesvig-Holsten. Der er tilsyneladende ikke nogen oplagt sammenhæng mellem dette mønster og eksportudviklingen landsdelsvis. Dog er den fortsatte stigning i den bornholmske bygekспорт åbenbart udtryk for, at afsætningen til England kan sættes i vejret på et tidspunkt, hvor den falder i alle andre landsdele⁵⁵.

Havreeksporten udgør i 1860erne ca. 7–800.000 tdr. bortset fra et ekstraordinært godt år (1,2 mill. tdr. i 1863). Fra begyndelsen af 70'erne sætter en hurtig nedgang ind, der snart bringer eksporten ned under de 50.000 tdr. Jylland er hovedeksportøren, og der synes at være en svag tendens til, at eksportniveauet holdes længere her end de fleste steder på øerne. Her må man

55. do.

Bygekporten 1860-89 (Danmark, Sjælland, Jylland).

igen se bort fra Bornholm, hvor eksporten atter først topper i 80erne.

Havren afsættes overvejende til England, og eksporten ser ud til at holde sig længst, hvor det engelske marked er af størst betydning, mens stor afsætning til Slesvig-Holsten i regelen følges med et tidligt fald i eksporten⁵⁶.

Rugeeksporten når sit højdepunkt på landsplan i begyndelsen af 70erne med ca. 650.000 tdr. og falder derpå til ca. 50.000 tdr. i slutningen af 80erne. Også i dette tilfælde er Jylland hovedeksportøren med Fyn på en andenplads. Der forekommer ikke store forskelle i udviklingen fra landsdel til landsdel, idet dog Bornholm endnu engang er en markant undtagelse. Ligeledes skal det noteres, at Fyn, der især eksporterer til Slesvig-Holsten, kan notere en forholdsvis tidlig eksportnedgang. Iøvrigt er på landsplan Norge det vigtigste aftagerland⁵⁷.

56. do.

57. do.

Tallene må dog siges at være vanskelige at fortolke med sikkerhed på grund af de store indenlandske bevægelser, den forholdsvis betydelige rugimport og det forhold, at der også eksporteres væsentlige mængder af rug i formalet tilstand.

De samme forbehold, som er nævnt under omtalen af rugeeksporten, gør sig gældende i *hvedens* tilfælde- og det så meget mere, som eksporten af formalet hvede efterhånden bliver dominerende, og fordi den indenlandske eksport tilsyneladende ikke i så høj grad som ved andre varer har haft København som bestemmelsessted⁵⁸.

På landsplan daler hvedeeksporten fra 70ernes begyndelse til 80ernes slutning fra ca. 650.000 til ca. 150.000 tdr. Der er tale om en koncentration på den sydlige del af øernes område. Mønstret i den regionale udvikling forekommer noget kaotisk, hvilket nok for en stor del skyldes ændringer i eksportens fordeling på formalede og uformalede varer. Det er f. eks. nærliggende at se forskellen mellem det relativt tidlige eksportfald på Lolland og den fortsatte stigning på Falster som et udslag af, at en stor del af hveden på begge øer er blevet formalet på lollandske møller og eksporteret i form af hvedemel⁵⁹.

For hvedens vedkommende kan man i højere grad end for andre kornsorter tale om indflydelse fra den oversøiske kornimport på de danske eksporttal, idet afsætningen til England og en række andre vesteuropæiske lande næsten helt forsvinder i slutningen af 70erne, hvorefter eksporten i højere grad tager retning mod Norge og Sverige⁶⁰.

Afsluttende skal det noteres, at eksporten til Hertugdømmerne før 1864, der ikke indgår i tabelværkerne, spiller en væsentlig rolle for en række kornvarer og f. eks. udgør hhv. 25-40 % af den danske rugeeksport og ca. 20 % af hvedeeksporten. Der foreligger således en betydelig risiko for at overse eller undervurdere faldet i korneksporten, hvis den officielle statistik lægges til grund.

Sammenfatning

I første række må det slås fast, at undersøgelsens talmateriale klart bekræfter den opfattelse af landbrugsomlægningen, der understreger, at omlægningsprocessen er i fuld gang, før prislefaldet på kornvarer sætter ind i 1874⁶¹. Der er klare tendenser i denne retning allerede i 1860erne, *hvorefter et gennembrud synes at finde sted omkring 1871-72*. På dette punkt er der således god overensstemmelse mellem de konkrete tal og indberetningernes kommentarer, der ligeledes, som allerede nævnt, peger i retning af disse år som skel-

58. Årsberetning for Nykøbing F. Toldsted 1877.

59. Årsberetning for Nykøbing F. Toldsted 1876, 1878.

60. EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes indberetninger samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

sættende. Det er endvidere værd at nævne i denne sammenhæng, at klagerne i indberetningerne over især amerikansk konkurrence på det engelske kornmarked først begynder at dukke op omkring 1875–76 og ikke opnår større udbredelse før omkring 1880, og da anker man i øvrigt i næsten lige så høj grad over den negative betydning, det har for kvægekseporten⁶². Samtidig synes udviklingen at svinge tilbage mod større korneksport og mindre animalsk eksport netop i slutningen af 1870erne, hvor den internationale udvikling skulle give grund til forventninger i modsat retning.

For det andet er der tegn på, at *omlægningen til animalsk produktion foregår i forskelligt tempo fra landsdel til landsdel*. Hovedindtrykket er, at ved 1860ernes begyndelse er den overskydende produktion af animalske produkter et overvejende jysk fænomen. Derefter er det frem til et stykke inde i 1870erne først og fremmest Sjælland og enkelte af de mindre øer, der er inde i en stærk udvikling. Endelig er i 80erne centrum for omlægningsprocessen forskubbet til Jylland og til dels Fyn. De fleste steder er det nok så meget tempoet som selve det tidsmæssige forløb, der afviger fra landsgennemsnittet, men der er også eksempler på helt afvigende tilfælde – f. eks. udviklingen på Bornholm⁶³.

Ligeledes fremgår det, at *omlægningen til animalsk produktion ikke betyder fremstilling af samme varer i de forskellige områder*. I Jylland har omlægningen først og fremmest karakter af øget eksport af svin, flæsk og kvæg; på Sjælland er den forøgede smørekseport mest iøjnefaldende; på Fyn og Lolland-Falster smør og æg (samt på Falster svin), på Langeland smør og for Bornholms vedkommende smør og svin. Undersøgelsen bekræfter desuden, at man ved hjælp af regionale opgørelser, hvori også den indenlandske eksport indgår, kan afdække udviklingstendenser, som ellers ikke var kommet for dagen, såfremt landsdækkende tal for afsætningen til udlandet var blevet anvendt.

De divergerende regionale udviklingsmønstre antyder muligheden af, at *forskellige faktorer gør sig gældende fra region til region*. Forsøger man at sætte udviklingen i relation til nogle af de tidligere nævnte opfattelser af omlægningen for at undersøge, hvorvidt der herigennem kan opstilles acceptable forklaringer, fremgår det, at hverken de oversøiske landes korneksport eller andelsbevægelsens udvikling kan bidrage til at forklare den væsentlige omlægning, der finder sted op til midten af 1870erne. Det er så meget mere bemærkelsesværdigt, som det i denne periode især er det sjællandske landbrug,

61. B. Nüchel Thomsen: a. a., p. 88.

62. Årsberetning for Næstved Toldsted 1875 og 76, Varde Toldsted 1879, Overtoldinspektoratet for Østifterne 1883, Løkken Toldsted 1884, Esbjerg Toldsted 1885, Ringkøbing Toldsted 1885.

63. Areal- og kreaturtællingerne udviser en rimelig grad af overensstemmelse med det ovenfor skitserede, hvad kvæghold og kornareal angår, mens tallene for svinehold er ret afvigende.

der undergår en modernisering, og det må være rimeligt at antage, at dette i kraft af sin store betydning som korneksportør i relativt høj grad har været afhængig af udviklingen på verdensmarkedet. Derimod forekommer det sandsynligt, at en mere intensiv dyrkning og ensidig vægt på kornavl på en række af øerne har medført udpining af jorden, og at forsøg på at kompensere for dette gennem øget kreaturhold udgør et væsentligt element i den forholdsvis tidlige omlægning i denne del af landet.

Sammenhængen med andelsbevægelsen kan kun have været af væsentlig betydning for sv. angår Jylland, især for de områder, der førhen var præget af et lavt kvalitetsniveau for mange landbrugsvarer. Bedømmelsen af andelsbevægelsens betydning er ret skiftende i forskellige indberetninger, men partipolitisk farvede vurderinger synes at spille ind, især blandt de mere negative udsagn⁶⁴. I denne sammenhæng bør også spørgsmålet om brugsstørrelsernes geografiske fordeling tages op til drøftelse. Det er tilsyneladende Øerne med deres overvægt af relativt store brug, der fører an i den tidlige periode, mens de mindre jyske brug åbenbart for alvor kommer med i udviklingen sammen med andelsbevægelsens start. Det er også værd at notere, at udviklingen mod mindre gennemsnitlige brugsstørrelser foregår hurtigst i Jylland⁶⁵.

Umiddelbart betragtet forekommer det, som om der er ret få tilfælde af en entydig sammenhæng mellem omlægningens regionale forskelle og de enkelte landsdeles forbindelser til forskellige markeder, men det vil sandsynligvis også kræve en nærmere analyse og mindre regionale enheder at påvise sådanne. I denne forbindelse vil det være rimeligt at tage spørgsmål op som betydning for eksportstrukturen af nyoprettede trafikale forbindelser og den eventuelle sammenhæng mellem udviklingen af det københavnske marked og den relativt tidlige omlægning på Sjælland med omliggende øer.

Endelig kan det noteres, at den generelle prisudvikling med de divergerede landsdelsmønstre kun kan være en delvis forklaring af udviklingen, ligesom der heller ikke synes at kunne konstateres nogen klar sammenhæng mellem på den ene side fremstilling af mejeriprodukter og på den anden svineholdsstørrelse.

Under alle omstændigheder er der nu tilvejebragt et materiale, der kan danne baggrund for yderligere undersøgelser af landbrugsomlægningen med udgangspunkt i udviklingen i forskellige regioner.

64. Se f. ex. årsberetning for Varde Toldsted 1887.

65. K. Hansen: a. a., bd., p.

Litteraturliste

- K. Hansen (red.): *Det danske Landbrugs Historie*, bd. 1-5, Kbh. 1924-45. (K. Hansen).
- Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. 1, Kbh. 1972. (S. Å. Hansen).
- H. Hertel: *Andelsbevægelsen i Danmark*, Kbh. 1917. (Hertel).
- O. H. Larsen: *Landbrugets Historie og Statistik*, Kbh. 1921. (Larsen).
- R. Schou (red.): *Om landbruget i Danmark*, Kbh. 1900. (Schou).
- B. Nüchel Thomsen: *Dansk-engelsk Samhandel 1661-1963. Erhvervshistorisk Årbog 1965*, Århus 1966. (Thomsen).
- J. Warming: *Håndbog i Danmarks Statistik*, Kbh. 1913. (Warming).
- Ole Bus Henriksen og Anders Ølgård: *Danmarks Udenrigshandel, 1874-1958*, Kbh. 1960. (Ølbus).
- Statistisk Tabelværk: *Vareindførsel-og-udførsel 1860-*.
- Statistisk Tabelværk: *Tabeller over kreaturholdet 1861-88*.
- Utrykt materiale: Rigsarkivet, Departementet for Told- og forbrugsafgifter, Grupperordnede toldsager, gr. 4-2, 1-164.

Summary

The subject of this article is the development of Danish agriculture the latter half of the 19th century, the period in which Denmark ceased to be a grain-exporting country and turned to livestock production instead. Earlier theories to explain this development have concentrated on the effects of increasing American and East European grain exports and the resulting downward trend of grain prices, beginning in the mid-1870s, combined to a certain extent with the results of the cooperative movement. Recent opinion has underlined the importance of the increased demand for animal products generated by higher standards of living and internal factors in the economy of Danish agriculture, such as demand for manure leading to an increase in numbers of cattle.

These views have one feature in common. They are based on macro-figures, treating the transformation of Danish agriculture as one and the same process for the whole country. In contrast to this, the studies on which the article is based take as their starting point an analysis of the local and regional patterns of development.

The basic material used in the studies consists of data on export figures for a number of agricultural products, culled from the annual reports of local customs offices and grouped by destinations (including other regions of Denmark). Computer processing of this information has been employed to furnish estimates of surplus production in various regions of Denmark during the years 1860-90.

The main findings lend further support to the view that the changeover from grain production to livestock production was already proceeding rapidly in the 1860s and early 1870s, and suggest the existence of substantial divergencies between

the regions in respect of both the rate of change and the structure of the new production pattern. One important example may be cited: the center of livestock production at the beginning of the 1860s was to be found in Jutland. The most rapid changes of the next 15 years took place in Zealand and some of the smaller islands. Then the centre of development moved back to Jutland again from about 1880. This evolution accords with the downward movements of grain exports, especially exports of barley, in the various regions.

Should subsequent studies confirm these findings, this will mean that price-movements and the intensification of competition on the international grain market cannot be considered the main reason for the changes of the production structure of Danish agriculture. What is needed instead is more careful analysis of such factors as market connections, size of farm units, transport facilities and internal factors in the agricultural economy in the various regions of the country.

Fællesmejerierne - En fase i Dansk Mejeribrugs Udvikling 1860-1890

AF CLAUS BJØRN

Som led i den modernisering af dansk landbrug, der indledtes omkring 1860 og som gennemførtes i de kommende årtier, fik mejeridriften en stadig stigende betydning. Det nye mejeribrug, der skabtes gennem inddragelsen af tekniske nyskabelser, samarbejde mellem landbrug og den nyetablerede landbrugsvidenskab og fremhjulpet af ændrede afsætningsvilkår, vandt tidligst indpas i det større landbrug¹. Det mellemstore og mindre landbrug – gårdbruget og husmændene – fulgte som helhed ikke med i denne udvikling, og for disse grupper indenfor erhvervet blev løsningen andelsmejerierne, der i 1880'erne slog igennem over hele landet. Allerede omkring 1890 kan det skønnes, at henved en trediedel af samtlige landejendomme leverede mælk til andelsmejerierne, og den første officielle tælling i 1903 viser, at andelsmejerierne da indtog en helt dominerende stilling indenfor mejeribrug².

Det er kendt, men ikke nærmere undersøgt, at der før andelsmejeriernes gennembrud eksisterede mejerier, der modtog mælk fra flere – som regel mindre – landbrug til fælles behandling, og som oftest blev oprettet og drevet for enkeltmands regning. Der har også til stadighed ved siden af andelsmejerierne arbejdet privatejede mejerier, der nogenlunde konstant har behandlet ca. 10 % af den samlede mælkemængde. Oplysningerne i den foreliggende litteratur om disse mejerier, der med et lidt misvisende udtryk betegnedes som »fællesmejerier«, er imidlertid meget kortfattede, og vurderingen af disse mejeriers udbredelse og antal ikke samstemmende³. Det er hensigten i denne artikel nærmere at belyse fællesmejeriernes udvikling og udbredelse, deres antal umiddelbart før andelsmejeribevægelsens gennembrud, de forskellige typer af fællesmejerier samt forsøge at besvare spørgsmålet om, hvorfor fællesmejerierne havde så ringe modstandskraft overfor andelsmejeribevægelsen.

Forslag om fællesbehandling af mælken fra flere mindre landbrug kendes

1. Det danske landbrugs Historie IV s. 254 ff., Vagn Dybdahl: Hans Broge og det jyske Landbrug, Jyske Samlinger 5. Rk. VII s. 57 ff.
2. C. Bjørn: Social struktur og organisationsdannelse. Studier i andelsmejeribevægelsens gennembrud i 1880'ernes Danmark i: Från medeltid til välfärdssamhälle (1976) s. 303 ff., Landbrugets Andelsvirksomhed, Stat. Medd. 4. Rk. 22 Bd. 5. Hft. (1906) s. 7 ff.
3. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark (1917) s. 115 ff., Det danske Landbrugs Historie IV s. 292 ff., Politikens Danmarkshistorie 12, s. 96, Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I (1972) s. 189.

tilbage til det 18. århundrede, men det var først efter midten af det 19. århundrede, tanken for alvor blev aktuel og blev genstand dels for drøftelser i landbrugsfaglige kredse, dels for praktiske forsøg på at etablere fællesmejeridrift. På 9de danske landmandsforsamling i Odense i 1863 behandlede man – på forslag af Vends Herreds Landboforening – spørgsmålet: »Vilde det være hensigtsmæssigt, at der anlagdes Meierier for hele Landsbyer eller en Samling af flere Gaarde, og hvorledes burde saadanne anlægges?«. Diskussionen viste positiv holdning overfor tanken, og den afslørede de initiativer, der på dette tidspunkt allerede var iværksat. Ved Tåstrup nær København var fællesmejeriet »Cathrinedal« taget i brug umiddelbart forinden mødet. Fem større landbrugere havde finansieret mejeriet, der havde kostet ca. 2500 rdl., og som fik mælk fra omkring 150 køer – væsentligst ret store gårdbrug. Foruden Cathrinedal var der på egnen yderligere to tilsvarende mejerier i gang. På Fyn havde et samarbejde mellem Handelsstandsforeningen i Odense og Fyns stifts patriotiske Selskab resulteret i oprettelse af et fællesmejeri i Marslev, der var baseret på aktietegning blandt det patriotiske selskabs medlemmer. Mejeriet i Marslev måtte lukke med underbalance i 1871, mens Cathrinedal ved Tåstrup i 1888 kunne fejre 25 års jubilæum for mejeriets leverandører⁴. I løbet af 1860'erne oprettedes yderligere fællesmejerier i Hasseris og Kajerød ved Birkerød, men egentlig udbredelse fik fællesmejerierne først i det følgende årti⁵.

I 1870'erne vandt fællesmejerierne fodfæste i flere egne af landet. Et af de områder, hvor der først blev oprettet fællesmejerier og hvor disse fik størst udbredelse, var den vestlige del af Københavns amt – »Heden« mellem Roskilde, Køge og ind mod København begrænset af Ste Vejleå. I Tidsskrift for Landøkonomi berettede korrespondenten for Tåstrup-Køgeområdet – vistnok H. Valentiner, Gjeddesdal – for december 1876: »I næsten hver By findes et Fællesmejeri, hvor man nu paa en nem Maade bliver af med Mælken, saa den behøver ikke at volde Ulejlighed, og naar Adskillige endnu ikke vilde afhænde den, saa ligger Grunden snarere i gammel Vane end i virkelig Interesse for Mejeriet«⁶. Også på Fyn oprettedes fra midten af 1870'erne en del fællesmejerier, ligesom de stedlige landboforeninger behandlede spørgsmålet på flere møder. Her synes fællesmejerierne tidligst at have fået fodfæste i det sydlige og sydvestlige Fyn, og i slutningen af 1870'erne havde fællesmejerierne en sådan udbredelse, at Fyns stifts patriotiske Selskab 28/11 1878 besluttede at foretage en undersøgelse af de fynske fællesmejerier. Et

4. Om de tidligste forslag se Hertel: *anf. arb.* s. 115, 123. Den 9de danske Landmandsforsamling i Odense (1864) s. 20, 430 ff. N. Beck: *Fyns stifts patriotiske Selskab gennem 100 Aar* (1910) s. 150 f., U. Schmidt: *Danmarks Smørproduktion* (1870) s. 27 f., *Roskilde Dagblad* 18/5 1888.

5. *Berlingske Tidende* 20/5 1865, *Frederiksborg Amts Avis* 26/4 1915.

6. *Tidsskrift for Landøkonomi* (i det flg. Tfl.) 1876 s. 627, jfr. TFL 1879 s. 129 f., *Kalundborg Dagblad* 19/3 1878, G. Ellbrecht: *Danske Mejerier I* (1914) s. 99, 104.

udvalg under selskabet besøgte en række af mejerierne på øen, og udvalgets »Betænkning angaaende de fyenske Fællesmejerier« (1879) understregede ganske vist de mange problemer, der knyttede sig til driften af disse mejerier, men fandt princippet anbefalelsesværdigt⁷.

I sidste halvdel af 1870'erne vandt fællesmejerierne stærkt frem på Lolland-Falster, hvor det første var blevet etableret af Erhard Frederiksen i Holeby i 1873. I 1878 nævnes »flere fællesmejerier« på Nordfalster, og i 1880 skrev en mejerimand til N. J. Fjord fra Nykøbing F., at »Her er en vid Mark for Undersøgelse af Fællesmejeriforholdene«⁸. Mejerikonsulent Lindholm, Maribo Amts økonomiske Selskab, skønnede sidst på året 1881, at der på dette tidspunkt fandtes 15 à 16 fællesmejerier på Falster og på Lolland 19 à 20 mejerier⁹.

I Jylland fik fællesmejerierne ikke større udbredelse i 70'erne. Et tidligt mejeri i True ved Århus blev oprettet i 1870, og i den allerseneste del af årtiet kendes mejerier, fortrinsvis i Østjylland og i Thy, men det er karakteristisk, at meddelelserne til Tidsskrift for Landøkonomi fra Jylland først noterer tilstedeværelsen af fællesmejerier efter 1880¹⁰.

Omkring 1880 er fællesmejerierne blevet en etableret faktor i dansk mejeribrug. Fremkomsten af centrifugen aktualiserede fælles behandling af mælken – større udbytte ved renskning og omkostningerne ved investeringen – og såvel i landboforeningerne som i landbrugspressen er spørgsmålet fællesmejeridrift kontra hjemmebehandling af mælken hyppigt til drøftelse. I »Ugeskrift for Landmænd«'s oversigt over 1881 hedder det i omtalen af mejeribrug: »... navnlig er Fællesmælkeridriften ved Centrifugen som Midde- til at udvinde al Fløden af den transporterede, koldtunge Mælk stedse mere traadt ind i et Spor, der synes at give den en stor Fremtid og at have hjulpen den ud over den Hindring, der truede med at forhindre dens almindelige Indførelse. Det maa sikkert anføres som en heldig Udvikling i vor Mælkeridrift, navnlig i Retning af den samlede Smørproduktions Forbedring i Kvalitet, at nu saa mange større Gaardes Mælkerier og selvstændige Fællesmælkerier rundt om modtage og behandle Mælken fra de smaa Avlsbrug, og at de synes at kunne gjøre dette til gjensidig Fordel for Leverandør og Modtager«¹¹. Den her udtrykte positive holdning til fællesmejerierne var dog langt fra enerådende. Adskillige fremtrædende mejerifolk, heriblandt professor Th. R. Segelcke, var meget kritiske overfor fællesmejerierne og

7. TfL 1876 s. 229, 331, 555 f., TfL 1877 s. 63 ff. Foruden betænkningen se: Bemærkning om Betænkning angaaende de fyenske Fællesmejerier (1880), passim.

8. J. Wolsing: Holeby I (1937) s. 16 f., TfL 1878 s. 503, O. Brun til N. J. Fjord 22/9 1879, J. Leegaard til Fjord 10/6 1880 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv).

9. Ugeskrift for Landmænd 1881 II s. 273.

10. Aarhus og Omegns Landbosparekasse, udlånsprotokol 8/1 1870 (Erhvervsarkivet), Thisted Amts Avis 12/2 83, Andelsbladet 1909 s. 806.

11. Ugeskrift for Landmænd 1882 I s. 2, jfr. TfL 1881 s. 43, TfL 1882 s. 187.

så løsningen for det mellemstore og mindre landbrug i en forbedret indsats i hjemmebehandlingen af mælken¹².

Oprettelsen af fællesmejerier fortsatte i 1880'erne, og det må opfattes som et tegn på såvel en vis talmæssig udbredelse som på, at fællesmejeri-virksomheden var etableret, at der i 1880'erne opbygges organisationer for fællesmejerier. Allerede i 1880 er der efterretning om et møde for fynske fællesmejerister om fastsættelse af ensartet betaling for mælken. I 1883 dan- nedes »Den fynske Fællesmejeriforening«, hvis formål var »ved Diskussion og Forhandling og, hvor det gjøres fornødent, ved mindre Forsøg at klare Spørgsmaal paa Mejeriets Omraade, som ligge over den enkeltes Kræfter, og i det hele taget ved fælles Samvirken at støtte hverandre ved gjensidig Belæring ...«. Foreningen var aktiv indtil efteråret 1887¹³. På Falster, hvor fællesmejerierne havde vundet så stærkt frem, at en korrespondent til Tids- skrift for Landøkonomi i en oversigt over 1883 noterede, at »Fællesmejeri- erne ... udbrede sig i en forbausende Grad; her ere Byer med to saadanne ...«, oprettedes omkring nytår 1884 »Mejeriforeningen for Falster«. Foreningens formål var det samme, som gjaldt for den fynske sammenslutning, men der skulle desuden arbejdes på at tilvejebringe en fond, hvis midler skulle anvendes til at modarbejde de fællesmejerier, der stod udenfor foreningen. Hertil kom, at lovenes § 16 fastsatte en mælkepris til 14 øre pr. kande, når topno- teringen på smør var 1 kr. og stigende og faldende med 1 øre for hver kande ved 8 øres udsving i smørnoteringen. Dog var foreningens medlemmer stillet frit med hensyn til køb af mælk fra leverandører med 30 køer og derover. Der var således tale om en veritabel ringdannelse, og foreningens formand, propr. O. Brun, Boderupgaard ved Eskilstrup, der selv havde et større fæl- lesmejeri, indrømmede i en polemik i Lolland-Falsters Folketidende, at sam- menslutningens hovedformål var at hindre »ufornuftig Konkurrence«¹⁴. De første år af 1880'erne synes overhovedet at have bragt et meget stærkt op- sving for fællesmejerierne. Landhusholdningsselskabets mejerikonulent, Bernh. Bøggild, omtalte i et foredrag nogle år senere, at »I 1881 og 1882 myldrede Fællesmejerierne frem; mange unge Mennesker mente, der var Penge at tjene«, og det er betegnende, at N. J. Fjords forsøg på mejeriområdet i sti- gende omfang inddrager de problemer, der knyttede sig til behandlingen af

12. Se bl. a. C. Bjørn: Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud, Er- hvervshist. Årbog 1968 s. 284, 290. Jfr. talrige indlæg i Ugeskrift for Landmænd 1879 ff., Landmandsblade 1880 ff.

13. Fyens Tidende 8/6 1880, 14/3 1883. Fyens Tidende 4/11 1887 har indkaldelse til møde, hvor »Der vil blive taget Stilling til, hvorvidt Foreningen fremdeles skal bestaa eller opløses«.

14. TfL 1884 s. 296, Lolland Falsters Folketidende 27/2-21/3 1884, jfr. J. Jeppesen til Fjord 12/2 1887 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv).

»købt mælk«¹⁵. Fra de områder, hvor fællesmejerierne allerede i 70'erne havde vundet fodfæste, spredte de sig nu til praktisk taget hele landet, idet der dog stadig var egne, på Sjælland f. eks. Præstø amt, hvor fællesmejeridrift blev særlig udbredt¹⁶. Det er imidlertid afgørende, at det var i 1880'erne, at fællesmejerierne fik fodfæste i Jylland. I 1882 oprettedes det første andelsmejeri i Hjedding, hvorefter andelsmejerierne i de følgende år spredtes først til Ribe amt og senere til det øvrige land. Ser man på udbredelsen af fællesmejerierne i Jylland, såvidt kildematerialet tillader en tids- og stedsfæstelse, tyder det på, at fællesmejerierne i det østlige Jylland – Vejle, Århus-Skanderborg og Randers amter – slog igennem umiddelbart før andelsmejerierne 1885–88 havde deres gennembrud. Fra slutningen af året 1886 noterer en korrespondent i »Landbovennen« fra Vejleegnen, at man nu oplevede en andelsmejerifeber svarende til en fællesmejerido., der hærgede området et par år forinden, og i Roskilde Dagblad berettede landbrugskandidat Søren Madsen nogle måneder senere fra samme del af landet om andelsmejerier, der afløste nu lukkede fællesmejerier¹⁷.

I det vestlige og særlig i det nordlige Jylland peger oplysningerne imod, at fællesmejerierne vandt indpas *samtidig* med andelsmejerierne. Behandling af flere landbrugs mælk på et sted var således på det nærmeste ukendt i Vendsyssel før oprettelsen af de første andelsmejerier i 1886, og samtidig med at landsdelen i de næstfølgende år blev stort set dækket med andelsmejerier oprettedes et ikke lille antal fællesmejerier – i 1914 fandtes således 36 fællesmejerier (1 oprettet før 1881, 4 mellem 1886 og 90, 3 fra 1891–95 og 8 mellem 1896 og 1900) og 83 andelsmejerier¹⁸. Også på andelsmejeriernes hjemegn, den nordlige del af Ribe amt, foregik der sideløbende med oprettelsen af andelsmejerierne etablering af en række fællesmejerier. I Salling, på

15. Skanderborg Amts Avis 20/1 87, TfL 1882 s. 397 ff., 701 (17de Beretning), TfL 1883 s. 725 ff. (18de Beretning samt Tillæg til 18de Beretning). Jfr. iøvrigt om den stærke vækst i antallet og udbredelsen af fællesmejerier TfL 1881 s. 43, 167, 183, TfL 1883 s. 186, 309 f. Landbovennen 1881/82 s. 199 (J. Jeppesen).

16. TfL 1882 s. 187, jfr. Møens Folkeblad 31/1, 4/2, 12/4 1884. H. P. Rasmussen til Fjord 28/4 1883 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv).

17. Om tilblivelsen og udbredelsen af andelsmejerierne se C. Bjørn: Omkring andelsmejeribevegelsens tilblivelse, Landbohistoriske studier tilegnede F. Skrubbeltrang (1970) s. 228 ff. og det i note 2 anførte arbejde. Landbovennen 1886/87 s. 138, Roskilde Dagblad 26/5 87. Disse oplysninger bekræftes på anden vis, idet der er adskillige efterretninger om fællesmejerioprettelser fra 1882 (G. Ellbrecht: Danske Mejerier II (1915), passim, P. Terp: Til Andelshaverne (1909) s. 3, Andelsmejeriet Grøndal 1888–1913 (1913) s. 5), mens de første to andelsmejerier oprettes i 1885 og året efter fire (upubl. statistik).

18. TfL 1884 s. 307 f., 452, 559, TfL 1885 s. 137, 410 f., 1887 s. 200. I en indberetning til Landhusholdningsselskabet om smørhandelsforholdene meddelte Chr. H. Nielsen Jun., Hjørring, at der før 1886 så at sige ingen fælles behandling af mælken fandt sted i Vendsyssel (Brev af 28/5 1889, Landhusholdningsselskabets arkiv, Erhvervsarkivet), Stat. Medd. 4. Rk. 49. Bd. 1. Hft. (1915) s. 13.

Mors og i Thy oprettedes i første halvdel af 1880'erne en del fællesmejerier, hvilket bevirkede, at andelsmejerierne først efterhånden vandt frem i disse egne, men her synes tidligt en vis form for leverandørinitiativ og -medejerskab at have eksisteret, hvad der bliver omtalt i det følgende¹⁹.

Med andelsbevægelsens gennembrud, der kulminerede i 1888 med oprettelsen af 244 andelsmejerier, hæmmedes naturligvis den videre udbredelse af fællesmejerierne. Mange fællesmejerier lukkede i slutningen af 1880'erne eller blev direkte købt til andelsmejerier af leverandørerne²⁰. Etableringen af nye fællesmejerier fortsatte i det væsentligste kun i mere afsides egne, på småøer, og i Københavns nærhed. Med den stærke vækst i bysamfundene i slutningen af det 19. århundrede slog den traditionelle mælkeforsyning, der foregik direkte fra landmanden eller fra kvægbesætninger i byen til forbrugeren, ikke til, og der oprettedes et betydeligt antal privatejede »handelsmejerier«. Af mejeristforeningens statistik fra 1901 fremgår, at af 191 fællesmejerier er de 52 beliggende i bymæssige bebyggelser af en vis størrelse (købstæder og stationsbyer)²¹.

I den foreliggende litteratur savnes der mere eksakte oplysninger om antallet af fællesmejerier – Hertel nævner »en Mængde«, Axelsen Drejer i *Det danske Landbrugs Historie* har for 70'ernes slutning på Sjælland »en Del i Drift«, på Fyn »en halv snes Stykker« og i det østlige Jylland »et mindre Antal«. Sv. Aa. Hansen sætter for året 1885 tallet til 20 med henvisning til Schulz' *Danmarkshistorie*²².

Det er yderst vanskeligt for den tidlige periode at få konkrete oplysninger i aviser, tidsskrifter eller andre kilder. Mejeriassistent Lindholms 34 à 36 fællesmejerier i Maribo amt i slutningen af 1881 står alene. Et forsigtigt skøn ved *udgangen af 1870'erne* må imidlertid resultere i for Sjællands vedkommende 20 til 30 mejerier, for Maribo amt og for Fyn mellem 10 og 20 fællesmejerier, mens antallet af fællesmejerier i Jylland næppe har oversteg 10. Der knytter sig naturligvis megen usikkerhed til et sådant skøn, der alene kan være baseret på de mejerier, om hvilke man har positive oplysninger, men man går dog næppe helt galt ved at sætte det samlede antal

19. C. Bjørn: Omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse. s. 244 f., TfL 1883 s. 210, TfL 1884 s. 307, TfL 1885 s. 410 og særlig TfL 1887 s. 193.

20. Søren Madsen i Roskilde Dagblad 26/5 1887, jfr. note 27 og talrige meddelelser om auktioner over fællesmejerier i dagbladene 1887 ff.

21. J. B. Krarup: Landbrugets Udvikling i Danmark efter 1835 I (1892) s. 436, G. Ellbrecht: *Danske Mejerier I-IV* (1914-17), passim. På Avernakø oprettedes således et fællesmejeri i 1889 (Kontrakt af 6/11 1888, LA Fyn, Topografica, venligst oplyst af arkivar Lotte Jansen).

22. Jfr. note 3. Hvorfra P. Munchs oplysning om 20 fællesmejerier i 1885 stammer, har det ikke været muligt at opklare.

fællesmejerier til et sted mellem 50 og 100 med klare tyngdepunkter i Københavns amt, på Midt- og Sydfyn og i Maribo amt²³.

I 1880'erne steg antallet af fællesmejerier som nævnt kraftigt. Herom vidner dannelsen af de to mejeriforeninger, der er omtalt foran, og på en smørudstilling for Thisted amt udstillede 14 fællesmejerier i februar 1885. Samme år beklagede politikeren, propr. Breinholt, sig på et møde for sognerådsmedlemmer på Lemvigegnen over, at kørselen til de mange fællesmejerier sled på egnens vejnet²⁴!

I forbindelse med behandlingen af regeringens forslag til lov om fælles- og andelsmejerier, blev der under Folketingets udvalgsbehandling i foråret 1888 tilvejebragt en statistisk oversigt over mejeriforholdene i Danmark. I et cirkulære til amtmændene af 6/4 1888 blev der bl. a. efterspurgt, »hvormange Fælles- og Andelsmejerier samt andre Mejerier, som modtage Mælk til Behandling fra flere Leverandører, der findes i Amtet«. Oplysningerne blev tilvejebragt af de lokale politimyndigheder og fremkom for størstepartens vedkommende maj-juni samme år. På grundlag af disse indberetninger opstillede Folketingsudvalget i sin betænkning følgende oversigt:

	Andelsmejerier	Fællesmejerier	Andre Mejerier
Øerne	146	283	29
Jylland	242	185	29
Hele landet	388	468	58

Allerede i selve betænkningen erkendes det, at statistikken er baseret på et uensartet og lidet præcist grundlag – bl. a. voldte adskillelsen mellem fællesmejerier og »andre mejerier« naturligtvis vanskeligheder²⁵. En gennemgang af indberetningerne, der stort set – Ribe amt mangler dog fuldstændigt – er bevaret, bekræfter den usikkerhed, betænkningen giver udtryk for. Ikke alle indberetninger synes lige fuldstændige, mens til gengæld andre jurisdiktioner indsender udførlige redegørelser baserede på oplysninger enten fra sognefogeder eller gendarmerikorpsset. Gruppen »andre mejerier« er normalt opfattet som landbrug, hvor man foruden den mælk, gårdens egen besætning leverede,

23. Foruden allerede anførte kilder Tfl. 1879 s. 129 f., J. Madsen til Th. R. Segelcke 13/11 1875 (Segelckes arkiv, Landbohøjskolens bibliotek), G. Ellbrecht: anf. arb., passim.

24. Thisted Amts Avis 23/2 1885, jfr. Tfl. 1885 s. 410. Holstebro Dagblad 23/4 1885. På samme tid bemærkede den fremtrædende mejerimand, gdr. N. Jakobsen, Ankær ved Odder, at der var tilbagegang at spore i antallet af udstillere ved smørudstillingerne p. gr. af mælkesalget til fællesmejerier, Aarhus Folkeblad 18/2 1885.

25. Rigsdagstid. 1888–89 Tillæg B sp. 1415. Om lovforslagets behandling se Rigsdagstid. 1887–88 Landstingets Forh. sp. 286 ff., 701 ff., Folketingets Forh. sp. 4619 ff., Rigsdagstid, 1888–89 Folketingets Forh. sp. 518 ff.

købte mælk fra naboejendomme. Det var som regel mejeridrift i beskedent format – »modtager Mælk fra 2 Gaarde«, »køber Mælk fra een Gaard« o.s.v. – og der kan ikke herske tvivl om, at de færreste af indberetningerne har fået alle disse mejerier med. Hvor mejeribrugets udvikling, desværre alt for sjældent, er behandlet i forbindelse med lokalhistoriske fremstillinger, viser det sig da også, at denne form for fællesmejeridrift i beskedent omfang hyppigt forekom før oprettelsen af andelsmejerierne. Tallet 58 er derfor givet alt for lavt ansat²⁶.

For de egentlige fællesmejerier er tallet 468, men her må man, når man skal anvende disse oplysninger til at belyse fællesmejeriernes udbredelse, erindre, at i foråret 1888 var andelsmejeriernes store gennembrud allerede indledt. På dette tidspunkt var ikke få fællesmejerier enten lukkede eller var overgået til at blive andelsmejerier. Eksemplerne herpå er talrige, og der kan blot nævnes fra Fyn, Gelsted (solgt til andelsmejeri 1886), Aalund og Haarby (begge overgået til andelsmejerier 1887), og fra Jylland, Serup (oprettet som fællesmejeri i 1884, andelsmejeri 1886), Boulstrup (oprettet og ændret samme år) og Bækmarksbro (købt af leverandørerne 1887)²⁷.

Skal man på grundlag af disse indberetninger bedømme udbredelsen af fællesmejerierne ved midten af 80'erne – altså før andelsmejeriernes egentlige gennembrud – må det være realistisk at regne med ihvertfald 500 fællesmejerier og et ukendt antal, gennemgående ganske små, mejerier, hvor man antagelig uden større formaliteter behandlede et par naboers mælk foruden sin egen. I 1890 udsendte Dansk mejeristforening Fortegnelse over Mejerier i Danmark, som under rubrikken: Fællesmejerier havde ialt 156 navne fordelt med 39 på Sjælland, 14 på Lolland Falster, 28 på Fyn og i Jylland 74. Tallet er påfaldende lavt og stiger i 2. udgaven til 206, for så atter i 1901 at være faldet til 191. Det er i disse fortegnelser bemærkelsesværdigt, at fællesmejerier i tilknytning til landbrug udgør et meget beskedent antal, mens denne type fællesmejerier (se nedenfor) i indberetningerne fra 1888 udgør en betydelig del af det samlede antal. Her kan enten være tale om, at disse

26. RA. Justitsministeriet journal O 1887/6149. Af omhyggelige detaljerede indberetninger, der er velegnede til at belyse forholdene kan nævnes: Hørsholm birk 29/5 88, Ringsted By og herredsfogedkontor 11/5 88, Vordingborg by og søndre birk 11/5 1888, Odense herred 2/6 1888, Sunds-Gudme Herred samt Lehn birk 23/5 1888, Kolding herredskontor 22/5 1888. Gennemgående er indberetninger fra de fynske retsbetjente de fyldigste. Som eksempel på omtale af fællesmejeridrift i beskedent format: Andelsmejeriet Syd Stevns 1886–1936 (1936) s. 6, Vaalse andelsmejeri gennem 50 Aar (1945) s. 4, H. P. Hansen: Bidrag til Midtjyllands Mejerihistorie (1936) s. 14 ff.

27. Gelsted: Middelfart Avis 1/4 1886, Aalund: Ellbrecht: anf. arb. II s. 218, Haarby: do. s. 261, Serup: Silkeborg Avis 10/4 1886, Boulstrup: Henning Hall: Skaar af Randlev-Bjergager Sogns historie (1971) s. 347 f., Bækmarksbro: Vedtægter 1887 (Småtrykssamlingen, Kgl. Bibl.).

rent faktisk ophørt, eller at de ikke har haft forbindelse med Dansk mejeristforening²⁸.

Der kan ikke herske tvivl om, at fællesmejeriernes antal gik stærkt tilbage i sidste halvdel af 1880'erne. Fra Midtfyn hed det allerede i begyndelsen af 1888 i Tidsskrift for Landøkonomi: »For de mindre Jordbrugere har Oprettelsen af Andelsmejerier og Kvægavlsforeninger stor betydning. Vel bindes Kapital ved Oprettelsen af de første ligesom Fællesmejerierne gaa til Grunde ...«, og året efter berettes det fra Nordfalster: »..Fællesmejerierne maa pakke sammen, naar de ikke er godt funderede ved fornuftigt Anlæg og God Drift« og fra Salling: »... der stadig dukke Andelsmejerier op paa ny og andre Steder til Erstatning af Fællesmejerier«²⁹.

Trods kildematerialets usikkerhed må man kunne fastslå, at fællesmejerierne ihvertfald i 1880'erne har haft en vis, ganske betragtelig udbredelse og dermed betydning indenfor dansk mejeribrug. I begyndelsen af 1885 skønnede en i England bosat dansk smørhandler, Rømler, at fællesmejerierne varetog ca. 1/4 af den samlede smørproduktion. Denne opfattelses rigtighed vil bl. a. afhænge af *tilslutningen* til fællesmejerierne, som det ligeledes er vanskeligt at skønne over. En fjerdedel af den samlede produktion er dog nok rigelig højt anslået, for hvis man sætter, at hvert fællesmejeri (ca. 500) fik leveret mælk fra 200 køer, hvad der efter de spredte oplysninger om mejeriernes størrelse kan være realistisk, når man imidlertid kun til 100.000 køer af en samlet bestand af malkekvæg på lidt over 800.000. Det forhindrer imidlertid ikke, at der har været egne, hvor fællesmejerierne har behandlet mælken fra en større andel af det samlede antal malkekøer³⁰.

På de jyske landboforeningers delegeretmøde i efteråret 1885 holdt den da fremtrædende landmand, N. P. J. Buus, Rosvang, et foredrag om fællesmejerierne i Jylland, hvor han indledte med at skelne mellem fire typer fællesmejerier. Den ene af disse var andelsmejerierne – der iøvrigt kun fik Buus' betingede sympati – men de øvrige tre var:

»1. Fællesmælkerier i Forbindelse med Jordbrug, hvor enkelt Mand, der sædvanlig har drevet Mælkeri før, udvider Lokaler og Apparater og derefter indkøber Mælken af sine Beboere og behandler den i Forening med Gaardens egen Mælk og for Køberens Regning.

28. Vagn Dybdahl mener (Politikens Danmarkshistorie 12, s. 96), at de mejerier, der var »baserede på et større antal nærliggende proprietærgårde«, klarede sig bedst. Denne opfattelse lader sig hverken fra 80'erne eller senere bekræfte, og der synes at have været helt individuelle årsager til, at en række fællesmejerier overlevede 1880'erne.

29. TfL 1888 s. 218, jfr. TfL 1887 s. 501, TfL 1889 s. 399, 401.

30. Når man sætter ca. 100.000 køer som leverende mælk til fællesmejerier, må det erindres, at hverken de helt små eller de større besætninger (over 50 køer) normalt har været mælkesælgere.

2. Fællesmælkerier uden Jordbrug, nemlig saadanne, som fremstaar, hvor en sagkyndig Mejerist køber en Plet Jord, opfører derpaa et Mælkeri, køber Mælk af Oplandets Naboer, og behandler den for egen Regning.

3. Aktiemælkerierne, heller ikke disse er knyttede til Jordbrug; Ejeren er ikke en enkelt Mand, men et Interessentskab, bestaaende af flere eller færre Deltagere, som for fælles Regning opfører et Mælkeri paa bar Grund, leverer deres Mælk dertil, men køber ved siden af ogsaa Mælk af andre og behandler den for Interessentskabets Regning³¹.

Buus' inddeling af fællesmejerierne er velegnet som udgangspunkt for en nærmere beskrivelse af de forskellige typer mejerier, idet langt hovedparten af disse fordeler sig på de to første kategorier, mens et mindre antal henhører under den tredje gruppe.

Fællesmejeridrift i forbindelse med et allerede eksisterende mejeri på en landbrugsejendom opstod som en naturlig konsekvens af udviklingen indenfor mejeribrug i den her omhandlede periode. Den større vægt på smørproduktionen stillede krav om indretning af særlige mejerilokaler, der skulle være kølige (ofte blev de halvt nedgravede med nordvendte vinduer), lette at holde rene og udlufte. Mejeridrift af en vis standard krævede tilførsel af godt og rigeligt vand, hvad der i adskillige tilfælde betød omkostninger i form af boring efter vand o. lign. De nye mejerisystemer, der kom frem – destinske fade, vand- og ismejeri og fra ca. 1880 centrifugen – var bekostlige at indstallere, og dette gjaldt naturligvis særlig centrifugen, der yderligere krævede en dampmaskine (i nødsfald en hestegang) som drivkraft. Endelig krævede udviklingen forhøjede krav med hensyn til personale og dettes uddannelse. Overfor denne udvikling måtte adskillige, især mindre landbrug, helt eller delvis kapitulere, mens det samtidig for de landbrugere, der satsede stærkt på mejeriet, var naturligt at søge mejeriets og personalets kapacitet fuldt udnyttet³².

Når man på grundlag af kildematerialet, først og fremmest indberetningerne fra 1888, nærmere skal opdele fællesmejerierne i forbindelse med jordbrug, får man følgende fordeling:

Herregaardene optræder i et vist, men ret begrænset omfang, som fællesmejerier, og der er i oplysningerne antydninger af, at man her, hvis man overhovedet indkøbte mælk, da købte fra få, relativt store ejendomme. I denne brugsstørrelse var den mælkemængde, gårdens besætning selv kunne præstere i reglen tilstrækkelig til at betinge den nødvendige udbygning af

31. Her efter N. P. J. Buus: Fællesmælkerierne i Jylland. Særtryk af »Landmands-Blade« (1886) s. 1 f. Om Buus' holdning til andelsmejerierne se Beretning om Foreningen af jyske Landboforeningers Delegeretmøder 1884 (1885) s. 8 ff., Mejeriudvalgets forhandlingsprotokol 1884 f. (Foreningen af jyske Landboforeningers arkiv, Erhvervsarkivet).

32. Bedste oversigt i Det danske Landbrugs Historie IV s. 254 ff., jfr. Vagn Dybdahl: Hans Broge og det jyske landbrug, Jyske samlinger 5. rk. VII s. 61 ff.

mejeriet og til at der kunne holdes en tilstrækkelig stor produktion³³.

Mindre herregårde og *proprietærgårde* synes derimod ret hyppigt at have købt mælk fra andre landbrug. Netop denne brugsstørrelse, der typisk havde en malkebesætning på mellem 25 og 75 køer, havde, hvis man investerede i anskaffelse af centrifuge og ansættelse af, evt. bortforpagtning af mejeriet til, en mejerist, behov for en større mælkemængde, end ejendommen selv kunne levere.

Gårdbrug, der fulgte med på mejeriets område, var naturligvis i samme situation. Her var fællesmejerivirksomheden normalt af mindre omfang og bestod ofte blot i køb af mælken fra et par naboejendomme.

Fællesmejerier i forbindelse med jordbrug synes i større omfang at være kommet til ret sent, idet de oplysninger, man har om fællesmejerier fra 60'erne og 70'erne normalt alle går på mejerier af Buus' anden kategori.

Mens fællesmejerier i forbindelse med jordbrug var spredte over hele landet, var den anden hovedtype af fællesmejerierne væsentligst koncentreret i de »gamle« egne – Københavns amt, Lolland-Falster og på Fyn – og tillige i Jylland i den nordvestlige del Salling, Mors og Thy. Derimod synes de ikke at have været særlig udbredte i det østlige Jylland.

De fleste af fællesmejerierne uden jordbrug – der iøvrigt kunne have bygningsmæssigt fællesskab med en landbrugsejendom ved at leje sig ind i en gårdlænge – var anlagt til at behandle mælk fra normalt mellem 150 og 400 køer. Hovedparten var finansieret, oprettet og ledet af den samme mand, der i det daglige drev mejeriet. Fællesmejeristerne havde for de flestes vedkommende baggrund i landbruget, ofte bondestanden, selv om også folk fra andre samfundslag kunne forsøge sig som fællesmejerister³⁴. Fællesmejerierne var således i almindelighed ret små foretagender, men der var dog enkelte eksempler på, at de blev anlagt efter større målestok. Grossererne Busck, København, og Schou, Slagelse, oprettede således i 1875 det store Slagelse fællesmejeri, der producerede smør til nedpakning i dåser, som Buscks firma eksporterede. Odensefirmaet E. F. Esmann var interesseret i Sanderum fællesmejeri, og i 1885 anlagde Horsenskøbmanden P. C. F. Hansen »Horsens Mælkeforsyning«, der det første år behandlede 7 mill. pd. mælk, men dette

33. Ved siden af en rimelig høj og stabil kvalitet var det afgørende for den pris, smørret kunne opnå, at produktionen af samme *mærke* (herregård, fællesmejeri) var tilstrækkelig stor til at kunne afsættes i England, se Vort Landbrug 1885 s. 25, Aarsberetning fra Hjørring Amts Landboforening 1885 s. 114, Dagbladet 26/11 1886, Rigsdagstid. 1887–88 Folketingets Forh. sp. 2069 f.

34. En fremgangsmåde, der kendes en række eksempler på, var den, at mejeriet opførtes af en eller et par landbrugere, der derefter for en periode – f. eks. 5–7 år – bortforpagtede mejeriet til en mejerist, se Vort Landbrug 1885 s. 27, Skanderborg Amts Avis 8/1 1884.

initiativ blev hurtigt »klemte« af omegnens andelsmejerier³⁵. Det var tilsvarende undtagelsen, at flere mejerier blev drevet under et, således som på Holstebroegnen, hvor C. Frøslev ejede fire fællesmejerier³⁶.

Initiativ, oprettelse og økonomisk risiko lå normalt hos mejeristen, og såvel på grund af hård konkurrence som for ringe mælkemængde i forhold til kapaciteten kom mange fællesmejerier også før andelsmejeriernes fremtræden i vanskeligheder³⁷. Fra begyndelsen af 80'erne er der imidlertid eksempler på, at initiativet kunne komme fra mælkeleverandørernes side. Allerede ved oprettelsen af fællesmejeriet »Brokilde« i Svinninge i Nordvestsjælland i 1879 var dette tilfældet, fra 1880 kendes et eksempel fra Lund ved Horsens, hvor 9 gårdmænd entrerede med en mejerist om etablering af et lille fællesmejeri, og i 1881 blev et mejeri i Stadil ved Ringkøbing oprettet på samme måde. Det var også tilfældet i Salling, hvor »Udvalget for Mejeriet Vestsalling« averterede i det lokale blad: »Interesserede, der har og de, der agter, at ville tegne sig for Mælk, anmodes om at give Møde, da der er Udsigt til Overenskomst med en Mejerist«³⁸.

Overgangen mellem Buus' 2. type og den 3., aktiemælkerierne, har således været glidende. I sit foredrag omtaler Buus særlig de aktiemejerier, der fandtes i et vist antal i Thy og på Mors – »Godthaab« i Odby blev i 1883 afhændet af interessenterne, mejeriet i Ør. Jølby blev i 1882 oprettet af et interessentskab på fem mand, og det aktiemejeri, Buus særlig gør til genstand for omtale i sin beretning, på det nordligste Mors ejedes af 16 aktionærer³⁹. Også fra andre egne af lande er der efterretninger om mejerier baseret på interessentskaber, således må Karlslunde mejeri fra 1875 regnes hertil og nogle fynske mejerier fra 1883–84 har samme karakter⁴⁰.

Det spørgsmål rejser sig naturligt, hvorfor det ikke lykkedes for fællesmeje-

35. Hans Brix: *The Scandinavian Preserved Butter Company. Busck jun. & Co. A/S 1874–1924* (1924) s. 26 f., P. Graae: *Fra drittel til dåse* (1963) s. 43, Sophus Hansen: *Horsens Mælkeforsyning* (1886), passim.

36. Hardsyssel årbog 1967 s. 152, Ringkøbing Amts Dagblad 3/1 1883, Holstebro Dagblad 7/4 1885. Også løjtnant Faber, Nørregaard, fmd. for sammenslutningen af de fynske fællesmejerier, havde foruden mejeriet på Nørregaard i Rudme et fællesmejeri i Ullerslev, se Vilh. Rasmussen: *Drengeliv i Kroen* (1939) s. 83 f.

37. TfL 1886 s. 141, TfL 1884 s. 304, Vort Landbrug 1885 s. 26 f., Se auktionsbekendtgørelser i stort tal: Aarhus Folkeblad 19/12 82, 7/4 1885, Aarhus Amts Tidende 4/1 1885, Holbæk Amts Dagblad 28/2 1883 m. fl.

38. Ugeskrift for Landmænd 1882 II s. 221, Ladelund Elevforenings Aarsskrift 1930 s. 48 f., jfr. Marie Madsen til Fjord 26/3 1881 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv), Skive Folkeblad 7/12 1883.

39. Thisted Amts Avis 12/2 83, Mælkeritidende 1933 s. 908 ff., Buus: *anf. arb.* s. 11 ff., Vort Landbrug 1886 s. 46.

40. C. Bjørn: *Fyns Andels-Foderstofforretning gennem 75 år 1901–1976* (1976) s. 14 ff. Svendborg Avis 9/1 1884.

rierne efter centrifugens fremkomst at løse de opgaver i mejeribruget, som andelsmejerierne fra slutningen af 1880'erne formåede. I mejeriteknisk henseende behøvede fællesmejeriet ikke at adskille sig fra andelsmejeriet.

Som tidligere nævnt blev fællesmejeriernes fremmarch omkring 1880 ikke hilst med udelt tilfredshed, og der lød fra forskellig side megen kritik af fællesmejerierne. I en korrespondance fra Falster i begyndelsen af 1886 – altså før der blev oprettet andelsmejerier på øen – gjorde meddeleren status over fællesmejeriernes situation: »Fællesmejeriinstitutionen gennemgaar for Øjeblikket en alvorlig Krise, i hvilken afgjort de Fleste strande. Alle sidde de smaat i det, fordi de gennem de sidste Aar sikkert have arbejdet sig tilbage. Gjælden er overalt forøget, og det i Ejendomme, hvis Værdi er meget problematisk. Der er begaaet masser af Fejl i denne Forretning. Man har begyndt uden Kjendskab til Sagen, har havt for store Udgifter ved Mælkens sammenkjøring og faaet daarlig Mælk, fordi man har havt for store Afstande, har havt daarlige Betingelser for at kunne udnytte Affaldet – skummet Mælk og Valle. Og dog kunne Bønderne ikke nøjes med mindre Pris. De dygtigste beholde selv Mælken«⁴¹.

1880'erne betød – efter et relativt stabilt og højt prisniveau i de første år – et betydeligt fald i priserne, hvad der naturligvis belastede de mange mejerier, der var opført og indrettet i årtiets begyndelse⁴². Det lykkedes gennemgående *ikke* for fællesmejerierne at lave godt smør. De 14 udstillende fællesmejerier i Thy i 1885 vandt ingen belønninger, og lederen af et af de store og veletablerede fællesmejerier på Fyn, Søllinge ved Ringe med 150 leverandører, konstaterede i et brev til N. J. Fjord: »Jeg var...saa heldig at faa rosende Omtale både for Smør og Ost på Udstillingen i Odense i Vinter, som jo må betragtes som et lille Fremskridt fra et Fællesmejeri«⁴³. Når fællesmejerierne generelt ikke kunne hævde sig med hensyn til kvaliteten, skyldtes det først og fremmest, at de savnede effektive muligheder for at kontrollere mælkens behandling hos leverandørerne og køernes fodring. Hertil kom, efter Buus' skøn, at mange fællesmejerier var mangelfuldt indrettede og det skortede på den for mejeridrift helt nødvendige hygiejne. Sammenholder man de oplysninger, der haves om omkostningerne ved opførelse og indretning af fællesmejerier *først* i 1880'erne med, hvad det kostede at bygge og montere et andelsmejeri *sidst* i samme årti, hvor prisniveauet var nedadgående, får man det indtryk, at der er blevet sparet meget stærkt

41. Tfl 1886 s. 141, jfr. Hans Appel i Fyens Tidende 16/5 1888.

42. Sv. Aa. Hansen: anf. arb. s. 208 ff. En nærmere undersøgelse af »depressionens« betydning for landbrugets omlægning savnes endnu. Et interessant forsøg på lokalt at følge omlægningen foreligger for Norges vedkommende, Kjell Haarstad: Bondenæringen i støpeskjeen (1976).

43. Jfr. note 24, Karl Kr. Hansen til Fjord 10/7 1882 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv), Ugeblad for Aalborg Amts Landboforening 1888 s. 88.

ved oprettelsen af de fleste fællesmejerier⁴⁴. Det var ligeledes samtidigt opfattelse, som også citatet udtrykker, at de bedste mælkeproducenter holdt sig udenfor fællesmejerierne, hvilket naturligvis også har haft betydning for den kvalitet, der kunne opnås⁴⁵.

I økonomisk henseende blev mange fællesmejerier først og fremmest hæmmet af for ringe mælkemængde og for store transportudgifter. Hovedparten af mejerierne var anlagt til at behandle mælk fra mellem 150 og 400 køer, men det er gennemgående, at de arbejdede med en for lille mælkemængde. Den spredte deltagelse betød lang og bekostelig transport. På Nordfalster nævnes, at flere fællesmejerier hentede mælk i samme landsby, og i begyndelsen af 1888 understregede en fællesmejeriejer i St. Valby ved Roskilde i et avertissement, der skulle modvirke oprettelsen af et andelsmejeri, at hans mælkevogne hentede mælken indtil en mil fra mejeriet⁴⁶!

Fællesmejerierne var i almindelighed baseret på, at skummetælken blev på mejeriet og gav basis for et større svinehold. Med den stærke udvikling indenfor slagterivirksomheden, både de private og andels, fra sidst i 80'erne, fik leverandørerne klar interesse i at få skummetælken tilbage. Fællesmejeriet kunne naturligvis opgive svineholdet, men det betød ændrede økonomiske vilkår for driften og tab af de penge, der var sat i svinehuse o.s.v.⁴⁷.

Heroverfor havde andelsmejerierne, skønt det i de første år afgjort kneb med at nå topkvalitet, gennem deres struktur effektive muligheder for at træffe bestemmelser om fodring og mælkekvalitet – og at håndhæve disse! Takket være bl.a. Niels Pedersen, Ladelunds indsats blev de fleste andelsmejerier velindrettede, og finansieringsformen gennem solidarisk hæftelse for låntagning rummede naturligt bedre muligheder end enkeltmands kreditværdighed. Andelsmejeriet blev først oprettet, når den tilstrækkelige mælkemængde var sikret, og man mente almindeligvis, at 300 køer var minimum, og langt de fleste fik hurtigt en tilslutning på mellem 4 og 800 køer. Geografisk var deltagelsen i andelsmejerierne langt mere koncentreret, hvilket betød kortere og dermed lavere transportudgifter, og med undtagelse af nogle ganske få, tidlige andelsmejerier var de anlagt med henblik på til-

44. Buus: anf. arb. s. 3 ff. Et »stort Fællesmejeri« til behandling af mælk fra 400 køer blev i 1882 anlagt for kr. 4000 (Aarhus Amts Tidende 14/2 1882) og det første fællesmejeri ved Herning, oprettet 1883, kostede kr. 7500 – i 1888 kostede andelsmejeriet i Hammerum kr. 18000 (K. F. L. Nielsen: Fra Studekørsel til Motordrift (1932) s. 94 ff.).

45. M. C. Petersen i Vort Landbrug 1885 s. 27.

46. TfL 1884 s. 296, Roskilde Tidende 29/2 1888. Avertissementet virkede dog ikke, et andelsmejeri blev oprettet samme år og Roskilde Tidende indeholdt 24/6 meddelelse om auktion af inventar og besætning på P. Nielsens mejeri.

47. Jfr. B. Nüchel Thomsen: Andelsbevægelsen og kapitalisterne, Festskrift til Povl Bagge (1972) s. 301 ff.

bagelevering af skummetmælken⁴⁸.

Som konsekvens af prisfaldet i 1880'erne nedsatte fællesmejerierne deres betaling af mælken, og dette resulterede i en række tilfælde i, at der fra leverandørernes side blev iværksat initiativer for oprettelse af andelsmejerier, ligesom der hyppigt i agitationen for oprettelse af disse mejerier indgik det argument, at landmændene selv skulle tage den fortjeneste – som underforstået fællesmejeristerne beregnede sig – der kunne blive⁴⁹. Andelsmejeribevægelsen brød igennem på et tidspunkt, der var præget af kraftige politiske skillelinier og af en stærk mobilisering af bønderne til hævvelse af deres interesser på alle områder, inklusive de økonomiske og faglige. En sådan holdning afspejles i venstremanden – og andelsmejeriformanden – Chr. Ravns indlæg i Folketinget under behandlingen af lovforslaget om fælles- og andelsmejerier: »Fællesmejerierne vare de, som begyndte, og tog Tanken op fra Herregaardene med at samle saa meget Mælk som muligt for at faae det bedste Produkt frem, men efter at Befolkningen har set, at Fællesmejeristerne have tjent temmelig store Summer, hvor de have forstaaet deres Sager, siger den: Naar Kontrakterne skulle fornyes, slutte vi ingen Kontrakt; nu gaa vi over til Andelsmejerier, og om faa Aar have vi ingen Fællesmejerier, i det mindste hvor Befolkningen er med paa Udviklingen«⁵⁰.

Man må konkludere, at fællesmejerierne repræsenterer en fase i dansk mejeri-brugs udvikling i slutningen af forrige århundrede. Fællesmejerisystemet nåede en betydelig udbredelse og havde en funktion i mejeribrugets overgang fra husmoderens bibeskæftigelse i hjemmet under det traditionelle landbrug til en teknisk udviklet, specialiseret og professionaliseret virksomhed af central betydning for den enkelte landbrugers og samfundets økonomi. Andelsmejeribevægelsens hurtige gennembrud i slutningen af 1880'erne har som en af forudsætningerne haft de erfaringer med fælles behandling af mælken, som fællesmejerierne betød, den stab af mejerister, der arbejdede i mejerierne og endog i nogle tilfælde selve mejerierne, der fortsatte under andre ejerforhold.

48. Bedste skildring af andelsmejeriernes virksomhed i 1880'erne er M. C. Petersens to betretninger om andelsmejerierne i Vestjylland, Vort Landbrug 1885 s. 25 ff., Vort Landbrug 1886 s. 13 ff. Bernhard Bøggild: Andelsmælkerier (1887) har mere karakter af praktisk-teknisk vejledning.

49. Vejle Amts Folkeblad 25/3 1886, Lolland-Falsters Folketidende 15/5 1886, 1/1 1887, J. Jeppesen til Fjord (12/2 1887 Landøkonomisk forsøglaboratoriums arkiv). Jfr. debatter i Sorø Amtstidende 1886 og Roskilde Tidende 1888.

50. Rigsdagstid. 1887-88 Folketingets Forh. sp. 4662. C. Ravn var formand for andelsmejeriet Borup ved Viborg fra dets oprettelse 1886.

Omfanget har ikke tilladt en nærmere undersøgelse af fællesmejeriernes økonomi, eller en vurdering af leverandørernes udbytte ved salg af mælk til et fællesmejeri. Debatten omkring fællesmejerierne i beg. af 1880'erne rummer et omfattende materiale til belysning heraf.

Summary

The article deals with a generally-overlooked phase in the development of the Danish dairying industry, one that constitutes a transitional type from the traditional home production on medium-sized and smaller farms to the cooperative form of dairying that emerged in the 1880s and has dominated the Danish dairying industry ever since. From the mid-1860s up to about 1890 there existed a considerable number of privately-owned dairies handling the milk from a larger or smaller number of farms. It is shown how this type of dairy gained a foothold first in the region to the west of Copenhagen and in Funen, then in Lolland-Falster and in the more densely populated regions, and finally over the whole of Denmark from about 1880. It is established that in some localities, especially in northern and western Jutland, private dairies were springing up side by side with cooperative dairies in the middle and late 1880s. A scattering of contemporary statements and an officially-sponsored but defective study of 1888 support an estimate of about 500 private dairies operating in the mid-1880s. The article goes on to elucidate how these dairies were built up and how owned them and endeavours to contribute to the explanation of why the majority of the private dairies succumbed before the competition of the cooperative dairies.

En undersøgelse af dræningens rentabilitet 1850-1885. Et sammendrag af speciale i politstudiet (1975)

AF INGER JENSEN

Indledning

Dræning er en betegnelse for afvanding af jord ved underjordiske ledninger af forskelligt materiale.

Man har kendt til afvanding af jord med ledninger af sten, grus og ris-knipper meget langt tilbage i tiden.

Omkring år 1800 begyndte man i England at anvende lerrør som ledningsmateriale. Men først da man i 1840'erne opfandt en maskine, der kunne presse rørene ud, så de kunne laves hurtigt og billigt, fandt metoden almindelig udbredelse.

Her i landet begyndte man så småt at dræne i 1852-53, men kom først rigtigt i gang i begyndelsen af 1860'erne. Herefter drænedes man ivrigt indtil 1880'erne, hvorefter interessen tabte sig igen, vel nok på grund af landbrugets omlægning fra kornproduktion til produktion af animalske produkter.

Historisk gennemgang

Den første beretning om dræningsforsøg her i landet er offentliggjort i Tidsskrift for Landøkonomi, 12 b. 1850, side 76-78. Forsøget, der er meget beskeden, er foretaget af proprietær Valentiner til Gieddesdal.

Næste initiativ kom fra Det kongelige Landhusholdningsselskab (KLS), der sendte en kort orientering om dræning ud til de provinsielle landboforeninger, til amtmændene og til en hel del enkelte landejendomsbesiddere.

KLS henledte også indenrigsministeriets opmærksomhed på sagen og fremsatte en række forslag til, hvorledes staten kunne støtte dræningen.

Statens støtte blev dog minimal (i modsætning til f. eks. England og Frankrig), idet den blot bestod i:

1. i en kort årrække at bevilge dusører på 15-20 rdl. til dræningslærlinge (unge bønderkarle, der blev oplært i rørlægning på store hovedgårde)
2. at tillade lens- og stamhusbesiddere at optage lån til dræning
3. at give præster adgang til at få offentlige lån til dræning
4. at foretage revision af loven om skadeligt vands afledning, f. eks. for at tvinge en grundejer til at tillade, at der blev ført en drænledning over hans jord.

KLS gik meget aktivt ind i arbejdet for at fremme dræningen og dets indsats ligger navnlig på det oplysningsmæssige område, men selskabet har også ydet kontant støtte til en række unge mænd (landmålere, landinspek-

tører og civilingeniører), således at de kunne tage på studieophold til England, Skotland og delvis også til Tyskland og Holsten. De sendte udførlige beretninger til KLS, som offentliggjorde dem og rundsendte dem til de forskellige landboforeninger.

På opfordring fra KLS oversatte landmåler E. Møller-Holst (senere redaktør af Ugeskrift for Landmænd) i 1852 en tysk vejledning i dræning af L. Vincent. Den kom i forbedret udgave i 1857 og igen i 1871. Man måtte stadig ty til Vincent, fordi der endnu ikke var udkommet nogen udførlig dansk vejledning.

Den kom først i 1876, og det var en besvarelse af en prisopgave, KLS havde udskrevet i 1867 for den bedste »Vejledning i dræning for større og mindre gårde«. Forfatteren var KLS's sekretær D. Hannemann.

I 1865 sendte KLS et spørgeskema til en række landejendomsbesiddere og dræningsteknikere bl. a. for at få oplysninger om, hvormeget der var drænet til hvilken bekostning pr. tdr. land, og om nytten stod i et passende forhold til bekostningen. Besvarelserne blev samlet og udgivet i 1867 under titlen »Meddelelser om Dræning«.

Fremgangsmåde ved udvælgelsen af materialet

Et vigtigt led i undersøgelsen har været at finde konkrete tal for omkostninger ved dræning, og grundmaterialet har været godsregnskaber. Registraturfortegelserne over godsarkiverne på landsarkiverne for Sjælland, Fyn og Jylland er derfor blevet systematisk gennemgået. I alle tilfælde, hvor registraturfortegnelsen har antydnet, at der forelå oplysninger om dræning, er arkivmaterialet blevet gennemgået. Det vil dels sige tilfælde, hvor dræning direkte har været nævnt, dels tilfælde med stikord som driftsforbedringer, driftsplaner, diverse regnskabssager og lignende betegnelser. Undersøgelsen har været begrænset til perioden 1850–1885.

Der er også foretaget stikprøver ved gennemsyn af kassebøger, kasseprotokoller og lignende. Her har resultatet været yderst begrænset. I de få tilfælde, hvor dræning har været nævnt, har det været i en form som: »forvalteren kontant til dræning«, »for gravearbejde betalt«, »for drænrør betalt« o. lign., hvilket ikke er tilstrækkeligt oplysende til at være brugbart. Kassebøger er bøger over ind- og udbetalinger, og er derfor ikke særlig detaljerede. De bilag, der måtte høre med, er som oftest ikke bevarede.

Men nogle godser har altså lavet dræningsregnskaber, og i det omfang de er blevet afleveret til landsarkiverne og altså registreret her, har det været muligt at finde dem.

Materialet er af meget vekslende kvalitet. Noget af det har ikke kunnet anvendes, fordi det blot har været dræningsplaner uden bilag af nogen art. I et tilfælde har der blot været 2 små arbejdsjournaler, og endelig har der i et tilfælde været en del bilag, der bestod af regninger uden angivelse af, hvor udgifterne hørte hjemme.

Generelt om beskrivelsen af godsregnskaberne

Beskrivelsen af de enkelte godsregnskaber er disponeret således: For hvert gods bringes først en udførlig kommentar og derefter selve regnskabstallene med noter.

Tallene fra de enkelte godsregnskaber er delt op i hovedposter: arbejdsomkostninger, de tekniske arbejder og rør- og transportomkostninger, som fig. 1 viser.

Arbejdsomkostningerne omfatter primært gravning med bredspade (selve drængrøfterne), gravning med spidsspade (det sidste spadestik, afretning af grøftebunden), nedlægning af rør og sløjfning (tildækning) af grøfter.

Bredspadegravning, spidspadegravning og sløjfning udføres normalt som akkordarbejde og betales med et beløb pr. favn. Nedlægning af rør udføres i dagløn, fordi det er et arbejde, der skal gøres med megen omhu.

Under arbejdsomkostninger er også medregnet forskellige former for ekstraarbejde, f. eks. sprængning og bortrydning af sten. Endelig kan der være nogle småregninger med håndværkerudgifter, anskaffelse af værktøj o. lign.

De tekniske arbejder er aflønning til en teknisk ekspert og omfatter f. eks. betaling for plan, kort, overslag over omkostninger, nivellement, lodinddeling, teknisk tilsyn og eventuelt også løn og kost til en opsynsmand.

Rør- og transportomkostninger omfatter betaling for drænrør og disses transport, evt. også småbeløb som betaling for en tønde cement, kilesten o. lign. Det totale antal rør, der skal bruges, og fordelingen mellem store og små rør afhænger af terrænforholdene.

De mest almindeligt anvendte rørstørrelser er 1 $\frac{1}{4}$ "", 1 $\frac{1}{2}$ "", 2", 2 $\frac{1}{2}$ "", 3", 4", 5" og 6" rør. I ganske få tilfælde er der anvendt meget store rør som 7" og 8", ja endda 9" og 10" rør.

Transportomkostninger er fragt af drænrør, udkørsel og fordeling på markerne.

Oversigt over det anvendte materiale fra landsarkiverne

Landsarkivet for *Sjælland*: Regnskaber for Giesegaard, Juellund, Spanager, Ottestrup, Gaunø, Vejløgaard, Sparresholm, Ottelundsgaarden og Ulriksdal.

Landsarkivet for *Fyn*: Regnskab for Nakkebølle.

Landsarkivet for *Nørre Jylland*: Regnskaber for Voergaard og Christiansminde.

Dræningsregnskaber fra andre kilder

I den tidligere omtalte »Meddelelser om Dræning« fra Landhusholdningsselskabet er der gengivet en række regnskabstal, dels fra forskellige landejendomsbesiddere, dels fra dræningsteknikere.

I Tidsskrift for Landøkonomi er dræning første gang omtalt i 1850. Samtlige bind fra 1850–1890 er blevet systematisk gennemgået for at finde regnskabstal.

Fig. 1. Oversigt over dræningen på Spanager hovedgård 1875–1883.

	år	areal tdr. land	arbejds- omkostn. kr.	tekniske arbejder kr.	rør + transp. kr.	totale omkostn. kr.	omk. pr. td. land kr.
Gjøgemarken	1875	48,5	2155,10	572,66	2116,94	4844,70	99,89
Vammedrupmarken	1876	59,5	2509,40	590,25	2710,03	5809,68	97,64
a) afløb	1877	47,75	2875,97	682,62	4395,96	7954,55	166,59
b) marken	1877	—	301,40	100,00	1329,60	1731,00	—
	1877	47,75	2574,57	582,62	3066,36	6223,55	130,34
Bredemosemarken og Skovvænget	1877	67,89	3054,37	640,06	3534,74	7229,17	106,48
Mellemmarken	1878	51,17	3406,35	441,43	1711,39	5559,18	108,64
Pullemarken	1879	34	1046,27	266,00	774,99	2087,26	61,39
Tørvegravsmarken	1879	53,62	1495,49	616,36	827,03	2938,88	54,81
Vittenbjergmarken og Enghavetoften	1880	66,07	1528,51	575,45	1313,84	3417,80	51,73
Skaltermarken	1881	64,36	2347,34	683,96	1761,35	4792,65	74,47
Krokrogsmarken	1883	60,29	2532,05	1207,09	3127,25	6866,39	113,89
Del af Enghavetoften	1883	24	470,15	295,85	574,32	1340,32	55,85
Total		577,15	23421,00	6571,73	22847,84	52840,58	91,55

Ugeskrift for Landmænd udkom første gang i 1856. Alle bind fra 1856–90 er gennemgået.

I Årsberetningen fra KLS omtales dræning første gang i 1851. Alle årsberetninger indtil 1885 er gennemgået.

På erhvervsarkivet i Århus opbevares KLS's gamle brevdagbøger. Disse brevdagbøger er systematisk gennemgået indtil 1885. Dræning omtales første gang i 1851, og 1868 er sidste år, der er fyldige emnehenvisninger. Fra 1869 er der kun klassesdeling af de vigtigste sager, og 1871 er sidste år, dræning er omtalt.

For at skabe orden i disse mange regnskabstal er de blevet samlet i tabeller og ordnet geografisk begyndende fra øst: Sjælland, Lolland, Falster, Fyn og Jylland.

Tallene er forsøgt delt op efter samme mønster som Landsarkivtallene, og desuden er der til hver gård en note, hvori der dels er redegjort for kilde-materialet, dels for forhold ved dræningen.

Analyse af omkostningerne

Den samlede udgift til dræning for den enkelte gård vil dels afhænge af det samlede areal, der skal drænes, dels af omkostningen pr. td. land.

For hver enkelt gård er der derfor udregnet en gennemsnitsbekostning pr. td. land, og for at få et overblik over alle disse tal, er de tegnet op i stregdiagram (fig. 2). Af dette kan man se, at der er en del spredning på tallene; men de meget høje og de meget lave bekostninger er dog ret sjældne.

Forskellene i omkostninger kan have såvel reelle som regnskabsmæssige årsager.

Til de reelle årsager hører først og fremmest terrænets beskaffenhed, altså om jorden er bekvem at grave i, og om der er et godt fald i marken. Dette har igen betydning for, hvor dybt og tæt, det er nødvendigt at dræne. Vejr-liget under arbejdets udførelse spiller naturligvis også en rolle for omkostningen.

Af andre reelle årsager kan nævnes prisforskelle på arbejdskraft og rør. Endelig kan transportudgifterne blive meget store, hvis rørene skal transporteres over længere strækninger.

Forskellene kan dog også bero på, at ikke alle omkostninger er regnet med. Hvis man blot får opgivet et enkelt tal, så kan det være umuligt at vide noget om, hvorvidt alle omkostninger er medregnet. Under alle omstændigheder må en sammenligning af tallene tages med forbehold.

Især i materialet fra landsarkiverne er det muligt at finde tal fra flere marker til den samme gård. Regnskaberne for de enkelte marker inden for hver gård er ført efter nogenlunde samme princip, hvorfor det er rimeligt at sammenligne tallene for de enkelte marker til hver gård. Det viser sig, at for-

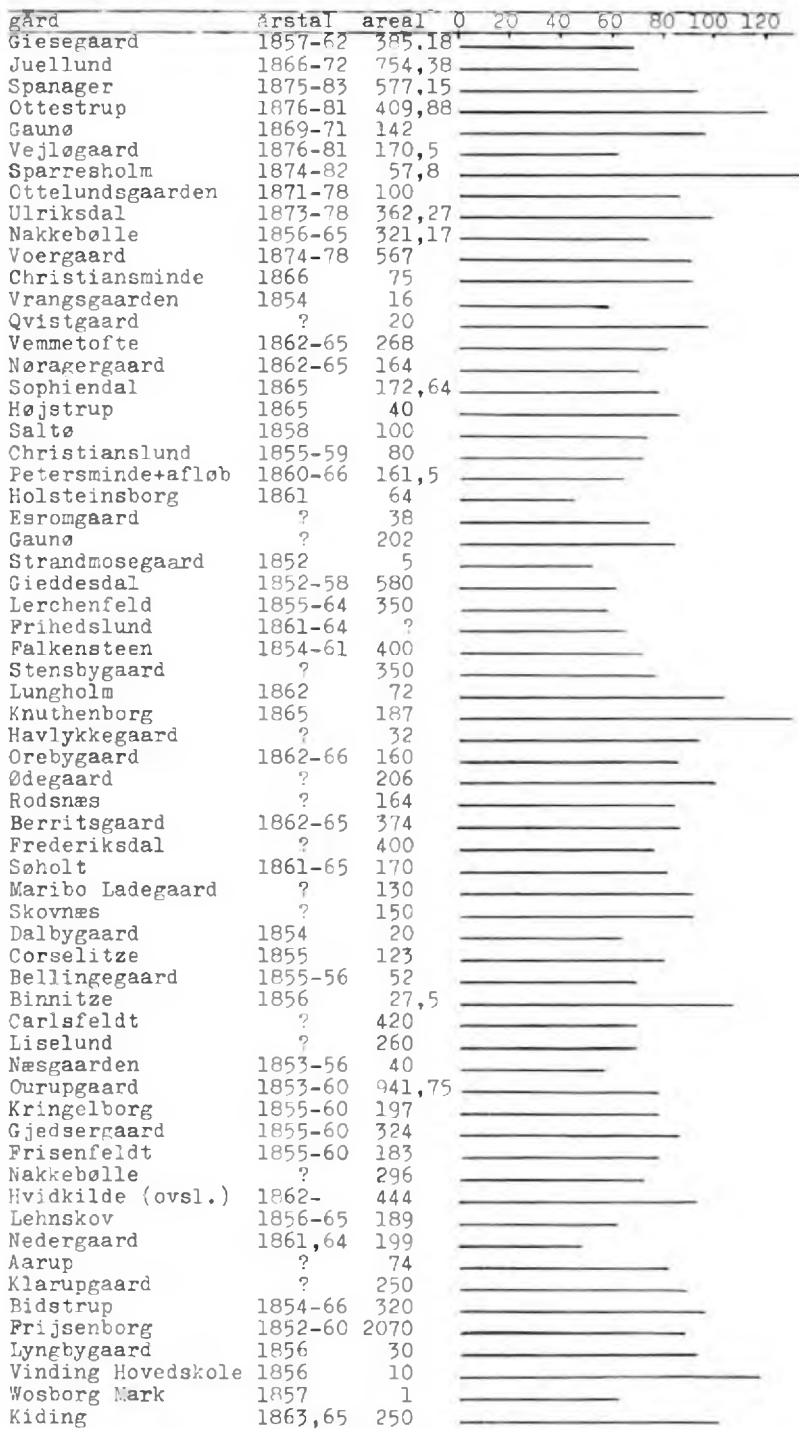

Fig. 2. Gennemsnitsomkostning (kr. pr. tdl.) for samtlige gårde.

skellen mellem omkostningen pr. tdl. for de enkelte marker kan variere ganske meget.

For at undersøge årsagen hertil er der foretaget både en beregning af *omkostningen* pr. tdl. for hovedposterne (arbejdsomk., de tekn. arbejder og rør- og transportomk.) og en beregning af hovedposternes *andel* af totalomkostningen. Resultaterne af begge beregninger er desuden tegnet op i histogrammer for at lette overblikket. Se nedenstående eksempel.

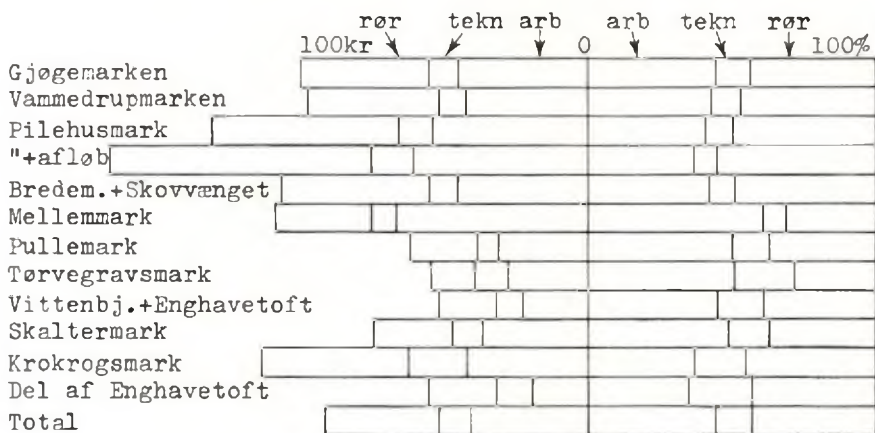

Fig. 3. Omkostningen pr. tdl. i absolutte tal (venstre side) og i procentvise andele (højre side af histogrammet) fordelt på hovedposterne.

Hovedposternes fordeling

Den ene store hovedpost er *arbejdsomkostninger*, der som regel udgør en 40–50 % af samtlige omkostninger, men kan komme op på 60–70 % eller helt ned på 35 % af samtlige omkostninger.

Den anden store hovedpost er *røromkostninger*, der også som regel ligger på en 40–50 %, i nogle tilfælde på 27–30 %, og i ganske få tilfælde over 60 % af de samlede omkostninger.

I røromkostningerne er medregnet betaling for *transport*. Desværre mangler denne post ofte, muligvis fordi gårdens egne folk har hentet rørene, og så har man ikke beregnet noget beløb for dette. Af de regnskaber, hvor der er opgjort transportomkostninger, fremgår det, at det kan være ret store beløb, der gives ud til transport. Derfor er der lavet en tabel med samtlige de marker, hvortil der er selvstændige transportomkostninger.

Denne tabel viser, at hvis rørene er købt udefra, udgør transportomkostningerne 15–20 % af samtlige udgifter til rør og transport. I enkelte tilfælde endda over 20 %. Hvis gården derimod har eget teglværk, er andelen nede på 5 %. Det betyder altså ganske meget, om der er et teglværk i nærheden. Navnlig i dræningens første år var det vanskeligt at få gode rør herhjemme,

hvorfor man købte rør i Slesvig, hvilket gav meget store transportomkostninger.

De tekniske arbejders andel ligger ofte på 8–10 %, men kan være helt nede på 2–3 % eller op over 20 %. Dræningsteknikeren får ofte et bestemt beløb pr. td. land. Jo højere arbejds- og røromkostningerne er, jo ringere andel vil de tekniske arbejder udgøre af de totale omkostninger. Generelt kan man sige, at posten ikke er sammenlignelig fra regnskab til regnskab, bl.a. fordi der i nogle tilfælde er medtaget betaling for tilsyn, i andre ikke.

Ofte er der slet ikke opgivet noget beløb for de tekniske arbejder. Muligvis fordi gårdens forvalter har ledet arbejdet, og man har ikke beregnet noget beløb for hans arbejdsindsats.

Analyse af de enkelte hovedposter

I de tilfælde, hvor arbejdsomkostningerne ligger meget højt eller meget lavt, er årsagen om muligt undersøgt. Meget høje udgifter skyldes som oftest, at der er gravet et meget stort antal favne pr. tdl. (altså tæt dræning) og mange favne til en høj pris (altså dyb dræning eller vanskelig jord). Desuden kan der i beløbet indgå betaling for gravning af et afløb, opgravning af en voldgrøft o. lign., beløb der rettelig burde deles ud på flere marker.

I flere af regnskaberne findes der opgørelse over, både hvor mange favne der er gravet ialt, og hvor meget der er betalt pr. favn. Favneprisen er dels afhængig af jordbundens beskaffenhed, dels af hvor dybe grøfterne skal være.

Favneprisen er en akkord sat således, at en arbejder kan tjene en almindelig dagløn. For at finde denne dagløn skal man både kende favneprisen og det antal favne, en arbejder kan grave pr. dag af de pågældende favne, men dette sidste er der ikke oplysning om i regnskaberne.

Flere steder er der derimod opgivet dagløn for nedlægning af rør, og hvis man kan regne med, at udviklingen i arbejdslønnen for henholdsvis daglønsarbejde og akkordarbejde er den samme, så har arbejdslønnen været stigende i perioden. Materialet er alt for lille til, at det er muligt at sige noget mere præcist om stigningen.

Røromkostningernes størrelse afhænger dels af antallet af rør, dels af fordelingen på størrelser. I de tilfælde, hvor røromkostningerne er meget høje, har der dels været anvendt et stort antal rør, dels mange af de meget dyre store rør.

I flere af regnskaberne er der opgivet rørpriser. Alle disse priser er samlet i en stor tabel og opstillet i årstalsrækkefølge for om muligt at få et indtryk af prisudviklingen i perioden.

Egentlig skulle man følge et bestemt teglværk over tiden, men det kan ikke lade sig gøre med det foreliggende materiale. Desuden er de forskellige teglværker skævt repræsenteret, dels i løbet af perioden, dels i antal, således at et mønster, der evt. tegner sig, kan være forklaret ud fra disse forhold.

Rørpriserne kan variere en del, afhængigt af hvilket teglværk, der leverer

rørene. Årsagerne hertil kan dels være reelle kvalitetsforskelle, dels at rørene ikke er lige lange. Endvidere fører de forskellige teglværker en højst forskellig prispolitik. Det er altså ganske svært at få øje på noget mønster, i hvert fald for 50'erne og 60'erne; men i 70'erne ligger priserne for samtlige rørtyper generelt højere, så vidt jeg kan se.

Dræningens rentabilitet

Det har været ret betydelige beløb, der er blevet brugt til dræning, og spørgsmålet er nu, om det har været rentabelt (om udgifterne og indtægterne har stået i et sådant forhold til hinanden, at investeringen har kunnet betale sig). Der er ikke meget materiale at finde til belysning af dette forhold, og det meste er i verbal form, kun ganske få giver nogle tal.

Som et eksempel på en af de få, der opgiver tal, kan nævnes godsejer Edward Tesdorpf til Ourupgaard på Falster. Han har en beregning af, hvor meget jordens værdi forøges ved dræningen, han beretter om, hvad dræningen har kostet på Ourupgaard, og hvilken bruttoindtægt den har givet anledning til, og han giver nogle foldudbytte- og høstudbyttetotal for sine gårde.

Med hensyn til jordværdistigningen og dræningsomkostningen er oplysningerne så mangelfulde, at det er meget svært at vurdere, hvor stor gevinsten reelt er. Hvad korn tallene angår, så kan det for det første nævnes, at Tesdorpf i samme periode er begyndt at anvende kunstig gødning, og det er umuligt at skelne mellem dræningens og gødningens virkninger. For det andet kan et større høstudbytte skyldes et større besået areal. At det delvis forholder sig således, kan ses af Tesdorpf's kornbøger, der findes på Landsarkivet for Sjælland. For det tredje kan det nævnes, at Tesdorf i »Meddelelser om Dræning« opgiver foldudbyttetotal for en af sine gårde, Kringelborg, før og efter dræningen. Men foldtallene efter dræningen er simpelthen fra et år med rekordhøst og kan ikke uden videre tages til indtægt for dræningens nytte.

Tesdorpf var meget optaget af dræningens sag, og hans oplysninger skulle tjene til at fremme denne. De få yderligere taleksempler, jeg har kunnet finde, er ikke mere overbevisende end Tesdorpf's.

I »Meddelelser om Dræning« var der bl. a. stillet følgende spørgsmål:

Hvilken indflydelse har dræningen vist på afgrødernes kvalitet og kvantitet? Har resultaterne i det hele svaret til forventningen? Har arbejdets nytte overhovedet vist sig at stå i passende forhold til de derpå anvendte bekostninger?

Svarene på disse spørgsmål var hovedsagelig rent verbale uden talangivelser. Jeg har forsøgt at gruppere svarene i nogle få kategorier. De tre hyppigste svar var:

- a. Større kornafgrøde.
- b. En del jord er indvundet ved sløjfning af åbne grøfter.

c. Arbejdsbesparelser.

Til slut skal det bemærkes, at der findes et par nyere undersøgelser (fra dette århundrede) af merudbyttet ved dræning, men de bygger begge på et forholdsvis spinkelt materiale.

Dræningens omfang i hele landet

Før 1860 er det ikke muligt at få tal for dræningens omfang i hele landet, men fra 1861 har Det Statistiske Bureau foretaget tællinger ca. hvert femte år over udsæden og det besåede areal i kongeriget Danmark og herunder bl. a. spurgt om størrelsen af det drænedes areal.

Af tællingerne fremgår det, at dræningen især er foregået på øerne og i Århus og Vejle amter, altså især i de områder, hvor der dyrkes korn. Videre kan man se, at dræningen først rigtigt kommer i gang fra 1866 og navnlig fra 1871.

Ud fra tællingerne kan man beregne det gennemsnitlige, årlige drænedes areal. Ud fra det samlede regnskabsmateriale kan man beregne en gennemsnitsomkostning pr. tdl. for dræning. Herefter kan man beregne *den gennemsnitlige årlige udgift til dræning for hele landet*.

Resultaterne bliver for perioden 1861-65: 1.860.024 kr., for perioden 1866-70: 3.021.948 kr., for perioden 1871-75: 4.524.718 kr., og for perioden 1876-80: 4.455.002 kr. pr. år.

I Svend Aage Hansens bog: Økonomisk vækst i Danmark, bind II, side 242 er der angivet tal for grundforbedring. Disse tal er kun ca. halvt så store, som de beløb, jeg har beregnet for dræning alene.

Afslutning

Med hensyn til de enkelte gårde må konklusionen blive, at det nok kan lade sig gøre at finde udgifterne til dræningen, men for at beregne rentabiliteten må man have en begrundet viden om de fremtidige indtægter, og efter min mening er de taleksempler, der er ført frem for at belyse disse, ikke tilstrækkeligt underbyggede. Derfor må man nøjes med de verbale udsagn, der praktisk talt alle går ud på, at nytten har stået i rimeligt forhold til omkostningerne.

For landet som helhed kan det også lade sig gøre at beregne udgifterne til dræningen. Men spørgsmålet, om det på landsbasis har kunnet betale sig at dræne, kan ikke besvares, da det ikke kan opgøres, om det bedre havde betalt sig at investere i andet end grundforbedringer.

Summary

The article is the outcome of a study aimed at finding specific figures for costs of drainage works and, in so doing, investigating whether such works were profitable.

It begins with an historical survey containing an account, *inter alia*, of how the cause of drainage has been fostered in Denmark. Next follows a description of the procedure used in selecting the base material, which consists of manorial accounts from Danish provincial archives.

The estate accounts are described, and the figures are classified under main headings and presented in tabular form for easier reference. Bookkeeping figures from a number of other sources are also reproduced. These figures too are collected in tables according to the same pattern as the figures from the provincial archives.

The costs are then analysed; the causes of differences in costs are discussed, and attempts are made to discover the trend of wages for drainage labour and of the prices of drainpipes.

The figures disclose the expenditure of quite sizeable sums on drainage; the next question is whether it was profitable.

There is only a very small amount of material capable of shedding light on this question, and most of it is in the form of verbal statements. The quantitative examples are not very convincing.

The scale of drainage works undertaken over the whole of Denmark can be found in statistical publications, and an average cost per *tønde* (1 *tønde* = 0.55 hectare = 1.36 acres) of land can be worked out from the ledger material; it is then possible to compute the average annual expenditure on drainage over the whole country.

It is possible to find the expenditure on drainage for the individual farm; but in order to calculate profitability, solidly-based knowledge of the subsequent revenues is needed, and this cannot be obtained from the material.

The expenditure on drainage works over Denmark as a whole can be computed; but there is no possibility of making a comparison with alternative investment opportunities in order to discover its profitability.

Fæstegodssalg på østjyske majorater. En metodisk og administrationsteknisk studie

AF STIG GÜNTHER RASMUSSEN

Ved en helhedsbetragtning af den proces i nyere dansk historie, der samfattes under betegnelsen fæsteafløsningen, træder en iøjnefaldende sammenhæng frem: overensstemmelsen mellem fæsteafløsningens etaper og de ydre konjunkturers svingninger. Således betyder de stedse vanskeligere økonomiske forhold fra Danmarks indtræden i Napoleonskrigene 1807 og frem til landbrugskrisens kulmination i midten af 1820'erne en næsten total opbremsning i fæstegodssalget, og denne stilstand varer ved frem til o. 1840, hvor konjunkturerne atter fremstår som utvetydigt gunstige¹. Ved en nærmere betragtning indgår der imidlertid også nogle politiske og institutionelle elementer i processen, hvilket ikke mindst bliver klart ved det opsving, som fæstegodssalget tager efter enevældens fald, og som kan illustreres ved følgende tal, der angiver antallet af brug undergivet fæstetvang samt disses brugs hartkornstilliggende i 50-året fra 1835–85:

Tabel I.²

	1835	1850	1860	1873	1885
1. antal brug	68.960	76.098	65.081	45.156	38.177
2. Tilliggende i hartkorn (fork. thk.)	145.889 thk.	132.230	88.394	50.941	32.266

1. Sigurd Jensen, *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*, Kbh. 1950, s. 89. Det fremgår her, at der sælges mindre mængder fæstegods 1807–o. 1840. Det synes i Jylland f. eks. at have været tilfældet på godset Clausholm, Randers amt, Stig G. Rasmussen, *Finansielle forhold på østjyske majorater 1852–77*, utrykt konferensspeciale, Århus 1974 s. 48–49.

2. *Statistiske Meddelelser*, 4. Rk., 24. Bd., 2. Hft. 1907, tabel IV s. 88–89 og tabel 6, s. 114–15. Bemærkninger:

1) Tallet fra 1835 er efter gammel matrikel mens tallet for 1850 og de følgende år er efter 1844-matriklen + nymatrikuleret jord.

2) Nettoangivelsen ved det dyrkede areal henviser til, at posten »Forskellige Lodder« ikke er medregnet i sammentællingen. Disse lodder omfattede »saadanne skyldsatte Jordlodder (Skov-, Mose- og Hedelodder, der ikke henhører til et særskilt Jordbrug« (s. 1). Totaltallet for 1835 er dog bruttotallet.

Disse bemærkninger forklarer den tilsyneladende nedgang i det dyrkede areal fra 1835 til 1850. Den skyldes altså dels omvurderingen 1844, dels at totaltallet medtager disse forskellige lodder i 1835 uden at specificere dem ud. De udgør 1850–85 en ca. 4–5000 thk.

3. Det dyrkede areal (netto)	371.058 thk.	366.890	371.279	372.955	373.042
4.2 i pct. af 3.	39.52	36.04	23.81	13.66	8.65

Disse tal viser, at der i de første 25 år efter Grundlovens indførelse var knap en fjerdedel af landets jord, der fra at være belagt med fæstebånd gik over til at blive enten selveje eller arvefæste med ret til at sælge og pantsætte, mens der i 1850erne alene blev afhændet mere end 3 gange så meget fæstejord til selveje som i de foregående 15 år.

Disse markante ændringer er det nærliggende at tilskrive den liberalisering af lovgivningen omkring fæstejordens afhændelse, der sker 1848–54, og ikke mindst den effekt som denne liberalisering havde på majoratsgodsernes bortsalg, uden at der iøvrigt heri skal ligge en afvisning af, at de stærkt stigende jordpriser i 1850erne ikke meget vel kan have virket som en nok så kraftig motivationsfaktor som periodens lovgivning. Men hvorom alting er, så er det slående, at det er på dette tidspunkt bortsalget af majoraternes fæstegods påbegyndes med en undtagelse for det nævnte tilfælde Clausholm, der solgte fæstegods allerede i 1820erne, og for de majorater – ikke mindst på øerne – hvor man trak bortsalget ud til begyndelsen af 1870erne.

Disse ydre omstændigheder har også sat sine spor i omfanget af det kilde-materiale, der er til rådighed til belysning af fæsteafløsningen. Når det drejer sig om bortsalget i den første fase er godsarkivernes materiale såre beskedent, omend forskellige forskeres arbejde med periodens skøde- og pantebøger tyder på, at der heri findes en brugelig indfaldsvinkel³. Men et større, samlet materiale råder vi først over fra fæstegodssalgets anden hovedfase, som er dækket i ovenstående tabel, og her er det især majoratsarkiverne, der har noget at byde på. Det hænger sammen med den særlige retslige status, som majoraterne havde, samt med de konstante besiddelsesforhold, de var underkastet. Men samtidig frembyder arbejdet med kildematerialet til majoraternes fæstegodssalg en række problemer af metodisk karakter parallelt med at kildernes indhold åbner for perspektiver, der går ud over fæstegodssalget, og som peger videre ud mod andre sider af samfundsudviklingen i Danmark i sidste halvdel af det 19. århundrede. Det er disse to temaer, der i det følgende skal tages op med udgangspunkt i det relevante kildemateriale fra 3 østjyske majorater, nemlig grevskabet Frijsenborg samt stamhusene Bidstrup og Rosenholm.

Majoraternes status var fastlagt dels i Grevernes og Friherrernes Privilegier af 1671 og dels i Danske Lov 5–2–65, der gjaldt stamhusene, og som også havde gyldighed for de i begyndelsen af det 19. århundrede oprettede fideicommissgodser. Ved dette juridiske grundlag var der tildelt majoraterne en halvoffentlig status, idet det lagde visse begrænsninger på besiddernes

3. Sigurd Jensen, op. cit. og Jens Holmgaard, En jysk godsslagtning, Festskrift til Fridlev Skrubbeltang, Landbohistoriske skrifter 4, Kbh. 1970, s.

dispositionsfrihed, i hvert fald hvad angik det, der betegnedes som majoraternes »substans«, d.v.s. jordegods, tiender, eventuelt tilhørende pengemidler samt i et vist omfang bygninger og endda besætninger⁴. Ændringer i denne substans kunne kun finde sted, efter at der – som regel i form af en Kgl. bevilling – var givet tilladelse dertil fra den/de kontrollerende myndigheder i centraladministrationen. Ved den administrative reform i henhold til Kgl. Resolution af 20. 11. 1799, gældende fra 1. 1. 1800, samledes disse kontrolfunktioner under Danske Kancellis 4. departement (Lens- og Udskrivningsvæsenet), og efter rekonstruktionen efter enevældens fald 1848 henlagdes dette lenskontor under justitsministeriets 2. kontor⁵. Desuden var majoraterne underkastet tilsyn fra »den lokale centraladministration«, d.v.s. amtmændene og deres underordnede embedsmænd og siden – i henhold til Landkommunal-Forordningen af 1841 – amtsrådene. Denne lokale tilsynsvirksomhed fandt bl. a. sted under direkte tilskyndelse fra lenskontoret, men den hang også sammen med et andet træk i datidens administrationsstruktur. Således havde alle ejere af et komplet gods (er lig hovedgård + mindst 200 thk. fæstegods) pligt til at opkræve fæsternes skatter. Denne administrative praksis betød, at alle ejere af komplette godser kan siges at have haft en halvofficiel status, derved at de udgjorde det yderste led af »den lokale centraladministration«, og var således en integreret del deraf. Denne skatteopkrævningspligt havde ganske vist ikke noget at gøre med de ovenfor omtalte indskrænkninger i majoratsbesiddernes dispositionsret, men den har vel i praksis betydet, at forskellen mellem en lens- og/eller stamhusbesidder og en »privat« godsejer ofte kun har været en gradsforskel. Dette gjaldt dog ikke, når det drejede sig om noget så radikalt som bortsalg af fæstegodset. Således var i begyndelsen af 1840'erne, da der atter kom gang i fæstegodssalg, situationen den, at den private godsejer umiddelbart kunne påbegynde afhændelsen, hvis han ønskede det, mens majoratsbesidderen først skulle have tilladelse dertil for så vidt som patentet til majoratets oprettelse ikke kategorisk forbød fra-salg overhovedet. Der var således lagt ret så stramme bånd på den sidste gruppes dispositionsfrihed i denne sag.

Også her betød dog den nye statsskik efter 1848/49 forandringer. I stedet

4. Det er vanskeligt at definere dette substans-begreb entydigt. Tekstens opremssning gælder kun de ting, som forf. i flere tilfælde har fundet nævnt som elementer i majoraters substanser. Men f.eks. besætninger behøvede ikke nødvendigvis at være en del af substansen, mens andre mere esoteriske elementer til tider kunne indgå deri. Således indlemmes i 1872 Rosenholms malerisamling og bibliotek i stamhusets substans som led i de nye successionsbestemmelser e. stamherren, Holger Rosenkranz' død 1871. Nørrejske Landsarkiv (fork. NLA), pakke G. 308, løbenr. 73, »Forskelligt vedr. Stamhuset 1833–77«.

5. Se Bjørn Kornerups indledning om Danske Kancellis organisation i Vejledende Arkivregistratur, I. Før 1800 synes det som om lenskontorets opgaver var spredt på flere instanser, nemlig foruden Danske Kancelli også Rentekammeret, se kildeangivelserne til Louis Bobé m. fl., Danske Len, Kbh. 1916.

for som tidligere at operere med individuelle bevillinger, udstedt til de enkelte majoratsbesiddere, opstillede man nu en række generelle bestemmelser i lovform, der fjernede de hidtidige bånd på majoratsbesiddernes dispositionsfrihed, hvad angik tidens centrale indenrigspolitiske spørgsmål, fæsteafløsningen. Det skete for det første gennem loven af 12. april 1851, der dels ophævede de servitutter i oprettelsespatenterne, som forbød frasalg af fæstegjorden, og dels opstillede nogle stærkt forenklede regler, hvorefter majoratsbesidderne næsten automatisk kunne få tildelt bevilling til bortsalg blot mod indsendelse af behørig ansøgning⁶. For det andet fulgtes 1851-loven i 1854 op af »Lov om Afhændelse af det til Len, Stamhuse, Fideicommisser, Offentlige Stiftelser og Embeder hørende Bøndergods«. Der var her slet og ret tale om en generel bevilling i lovform til majoratsbesidderne o.a. om mod en fastsat minimumspris at måtte afhænde fæstegodset. Desforuden gav man besidderne lov til at beholde 12 % af salgsprisen, hvis der solgtes til den siddende fæster eller hans nærmeste arvinger, og 8 % hvis der solgtes til fremmede⁷. Hermed var der givet en række stimuli, som en hel del besiddere af len, stamhuse og fideicommisgodser prompte reagerede på, mens andre valgte at se tiden an. De første skridt blev således taget til at afløse de godt 62.000 thk. fæstegods, som i 1850 lå til de 78 majorater, d.v.s. ca. 46 % af det tilbageværende fæstehartkorn eller 16½ % af det samlede hartkorn i 1850⁸.

Ikke mindst de juridiske og administrative forhold omkring majoratsinstitutionen er centrale, både for beskrivelsen af begivenhedsforløbet og – måske i særlig grad – for forståelsen af kildematerialets karakter. De danner nemlig basis for en tredeling af materialet, der er direkte afledt af den administrative praksis. Denne tredelings elementer er 1) indberetninger til samt responsa og bevillinger fra lenskontoret (i kilderne også direkte omtalt som »lenskontrollen«), 2) indberetninger til amtsstuerne om mængden af afhændet fæstegods, for hvilken skatteopkrævningen overgår fra godsejeren til amtsstuen og 3) de enkelte majoraters regnskabsføring m.h.t. afhændelsen af fæstegodset, det vil primært sige jordebøgerne, de interne pengeregnskaber samt bilagene hertil. Der er således umiddelbart tale om to typer materiale, dels det vi kan kalde det eksterne, da det er opstået som følge af majoraternes særstatus og lokal-administrative funktion, og dels det interne, der er pro-

6. Hans Jensen, Dansk Jordpolitik, bd. II (1810–1919), Kbh. 1945, s. 293.

7. Love og Anordninger 1849–59, Kbh. 1865, s. 195 ff.

8. Omfanget af majoraternes fæstegods er beregnet af forf. ud fra oplysningerne i Statistisk Tabelværk, Ny Rk. 6, 1852 (indsamlet 1850), idet der er medtaget de majorater, der lå inden for den ved Wiener-freden 1864 foretagne grænsedragning. Ved beregningen er de to mindste størrelser af hartkornsmålet, fjerdingkar og album, ikke medtaget, ligesom der ikke er taget hensyn til bortarvefæstet jord samt selvfølgelig hovedgårdsjorden. Hvis man lægger hovedgårdjordens omfang til fæstegodsets, så kommer man frem til, at besidderne af de 78 majorater kontrollerede ca. 73.500 thk. eller ca. 20 pct. af landets jord i 1850.

duceret til brug for regnskabsføring og administration på de enkelte majorater. Der må dog ikke lægges for meget i denne opdeling af materialet. Den overvejende del af det er nemlig udarbejdet ude på majoraterne enten af besiddere eller også, og hyppigst, af de ofte juridisk uddannede godsforvaltere. Det betyder at det meste materiale har fælles proveniens, uanset hvor det ud fra administrative eller arkivtekniske hensyn opbevares. Den eneste undtagelse er lenskontrollens påtegninger, responsa og bevillinger. Derfor bliver det afgørende spørgsmål, hvilken betydning denne fælles proveniens kan tillægges i forhold til den omstændighed, at en stor del af materialet trods alt blev til i et samspil med en ydre kontrolinstans. Svaret herpå må afhænge af, hvor langt ned i de konkrete omstændigheder i forbindelse med fæstegodssalget kilderne giver os mulighed for at nå, d.v.s. hvilken grad af usikkerhed deres oprindelsesforhold giver anledning til. En afklaring heraf afhænger af i hvert fald to forhold, nemlig 1) i hvilket omfang kildernes ophavsmænd (besidderne og deres topfunktionærer) kan have haft interesse i at tilsløre fæstegodssalgets operationer for myndighederne ved at manipulere med de oplysninger, der »gik ud af huset«, 2) om der har været reelle muligheder for at foretage sådanne tilsløringer. Svaret herpå kan kun fås ved betragtning af de konkrete historiske omstændigheder.

Hvad det første spørgsmål angår, kan den hypotese ikke afvises, at besidderne kan have haft interesse i at tilsløre deres dispositioner. For det første fordi alt dette jo drejede sig om det bøndergods, der i den officielle jordpolitik, uanset om det var enevældens eller »folkestyrets«, var underkastet en kraftig lovgivningsmæssig beskyttelse, der i høj grad indskrænkede godsejernes dispositionsfrihed. Således havde der allerede i forordningen om jordegods af 28. januar 1682, overført til Danske Lov 5-10-48, ligget et forbud mod nedlæggelse af bøndergårde og inddragelse af deres jord under hovedgårdene⁹. Dette princip opretholdtes gennem de følgende næsten 200 år, helt frem til loven om fæsteafløsning af 1861, der betød den hidtil kraftigste lempelse m.h.t. retten til at inddrage fæstegods under hovedgårdene. I lovens § 2 tillodes det nemlig godsejerne for hver 9. gård de solgte til enten selveje eller arvefæste med ret til at sælge og pantsætte, at inddrage den 10. gård eller 1/9 af den solgte jord til eget brug¹⁰. Men da bortsalget af majoraternes fæstegods påbegyndtes i 1852 var denne åbning ikke gennemført, hvorfor godsejere, der ville benytte lejligheden til at indtage jord til hovedgården bl. a. for at kunne øge kornproduktionen og derved udnytte 1850ernes gode kornpriser, havde al mulig grund til at holde deres gøremål skjult over for myndighederne. Samtidig med opbruddet på fæstegodset betød salget, at besidderne fik hold om store pengesummer, som – atter hypotetisk – kunne have fristet svage sjæle til at tilvende sig en større del af salgssummerne, end be-

9. Hans Jensen, *Dansk Jordpolitik*, bd. I, (1757-1810), Kbh. 1936, s. 17, 181-82 og 220-22.

10. Love og anordninger 1860-64, Kbh. 1865, s. 47 ff.

villingerne til bortsalg i henhold til loven af 12. 4. 1851 tillod dem at beholde. Det var som regel 10 0/0, eller efter loven af 1854's ikrafttræden 12 eller 8 0/0¹¹. Fæstegodssalget kan således have skabt adskillige muligheder og tilskyndelser for entrepenante personer til at sikre sig gevinster, som nødvendigvis skulle frem i lyset, omend der, som vi skal se, var inddragelser, der var helt legale, nemlig skov. Spørgsmålet er imidlertid, om der ikke i tiden var nogle modsatrettede tendenser, der vanskeliggjorde forsøg på at udnytte situationen. Det er således nærliggende at antage, at adskillige fæstebønder har været så velinformede, at de vidste hvilke indskrænkninger, der gjaldt for råderetten over fæstegodset, og derfor kunne forventes at slå alarm i tilfælde af uretmæssige inddragelser¹². Dette i lyset af de politiske spændinger kunne sikkert gøre det risikabelt at foretage manipulationer m.h.t. jorden, idet der kunne være agitatoriske gevinster at hente for Bondevennerne, hvis lokale, ulovlige inddragelser afsløredes. Endelig kan det faktum, at der var en vis kontrol med begivenhedernes gang fra såvel centraladministrationens som de lokale myndigheders side have udøvet en afdæmpende virkning, for så vidt som den ikke blev ophævet af godsejernes indflydelse, måske ikke så meget på det landspolitiske plan som på det lokalpolitiske¹³.

Alle disse hypoteser om tilskyndelser til og hindringer for uregelmæssigheder i administrationen af fæstegodssalget kan belyses ud fra det andet spørgsmål, der før blev rejst, nemlig om hvorvidt der har været reelle muligheder for at tilsløre sådanne uregelmæssigheder og selvfølgelig også af, om de rent faktisk kan konstateres i det her undersøgte materiale. For at få svaret herpå må oplysningerne i jordebøgerne, som i denne forbindelse umiddelbart tildeles status som de primære kilder, sammenholdes med indberetningerne til lenskontrollen i et givet tidsrum, f. eks. fra 1852 og en 10–12 år frem. Før det sker, skal dog lige nævnes, at proceduren med hensyn til indberetningerne (der enten var verbale eller havde form af regnskaber) var den, at de sendtes fra gods-kontoret til lenskontoret, der derefter forsynede dem med små kommentarer eller blot en bemærkning om, at man intet »havde at erindre« mod det pågældende regnskab, og derefter returnerede det til

11. Bevillingerne i henhold til 1851-loven er trykt i Departementstidende (DT). Således for grevskabet Frijsenborgs nordlige del, DT 1852, s. 78, for stamhuset Bidstrup, *ibid.* s. 552 og for stamhuset Rosenholm *ibid.* s. 371.
12. Således har Peter Hansen og Rasmus Sørensen i 1. årgang af »Almuevennen« (1842) adskillige artikler både om lovgivningen på området, suppleret med eksempler på konkrete overgreb fra godsejerside. (Denne oplysning er venligt meddelt forf. af seniorstipendiat, mag.art. V. Wählin).
13. Iflg. Landkommunalforordningen af 1841 var det sådan, at 2 lensbesiddere (hvis sådanne forefandt), amtmanden og en gejstlig var fødte medlemmer af de i denne forbindelse tilsynsførende amtsråd, mens resten af medlemmerne valgtes de største lods-ejere i amtet samt sogneforstanderskaberne, der på sin side også valgtes ved »1/2 privilegeret valgret« for de største jordbesiddere. P. Engelstoft og F. W. Wendt, *Haandbog i Danmarks politiske Historie*, Kbh. 1936 s. 54–55.

godskontoret. Derfor er det i godsarkiverne disse indberetninger i dag findes, især de ikke-verbale, og ikke i lenskontrollens arkiv. Oplysningerne drejer sig om de tre i indledningen nævnte østjyske majorater.

Grevskabet Frijsenborg var administrativt delt i to dele, nemlig den nordlige, der omfattede hovedgårde og gods i Viborg, Århus og Skanderborg amter, samt den sydlige del, bestående af hovedgårde og gods i Vejle amt. Der gjorde sig visse forskelle gældende mellem de to dele, både hvad fæstegodssalgets tempo angik, og ligeledes hvad angik prisen for det solgte gods pr. thk. Godssalget på den sydlige del foregik i årene 1853–62, men det var af langt mindre omfang end på den nordlige del, mens derimod prisen pr. tønde solgt fæstehartkorn var langt højere i syd end i nord¹⁴. Dette er dog uden betydning i denne sammenhæng, men er blot taget med her for meningsfuldt at kunne gøre opmærksom på, at de følgende tal stammer fra den nordlige del alene. Her var der i 1852 før bortsalget påbegyndtes i følge en journal i arkivet 3535 thk. fæstegods af alle slags, d.v.s. at der er inkluderet 134 thk. arvefæstegods¹⁵. Af en liste, der er udarbejdet på grundlag af indberetningerne fra den nordlige del til lenskontrollen, fremgår det, at der ved december termin 1862 var solgt 2678 thk. (min sammentælling, SGR)¹⁶. Dertil kommer, at det af ovennævnte journal fremgår, at der til december 1861 er afgået ca. 30 thk. til andre formål, hvoraf de 29 tønder er indtaget til fredsskov. Således er der i december 1862 afgået ialt 2708 thk. + det skovareal, der eventuelt kan være indtaget fra december 1861 til december 1862. Det betyder at der ved årskiftet 1862/63 skulle være ca. 827 thk. tilbage. Vender vi os derefter til jordebogen i godsregnskabet for 1862/63, så skulle der iflg. den være 826 thk. fæstegods tilbage ved regnskabsårets afslutning d. 30. 4. 1863¹⁷. Noget tilsvarende gælder for *stamhuset Bidstrup*, der var nabo til Frijsenborg-komplexets nordlige del. På Bidstrup oplyser den sidste jordebog før salget påbegyndtes, fra regnskabsåret 1851/52, at der var 551 thk. fæstegods under stamhuset¹⁸. Ifølge de til lenskontrollen indsendte regnskaber solgtes der 1852–62 407 thk., idet der således skulle være 144 thk. tilbage¹⁹. Jordebogen fra 1862/63 oplyser på sin side, at der ved regnskabsårets afslut-

14. Stig G. Rasmussen, op. cit., s. 29 ff.

15. NLA, G341, nr. 334, »Journal over Grevskabet Frijsenborgs Status og Grevens Mellemværende med Fideicommisset 1851–61«. Foruden regnskaber over både salget af gods og tilkomne fideicommisskapitaler indeholder journalen afskrifter af korrespondancen mellem godskontoret og lenskontrollen.

16. Listen og indberetningerne findes i NLA, G341, nr. 168, »Regnskab over indkomne Kjøbesummer for solgt Fæstegods under Grevskabet Frijsenborg 1852–1913«.

17. G341, nr. 310 »Grevskabet Frijsenborgs Godsadministrations Regnskab 1862/63« (mærk: kun nordlige del). Regnskabsåret gik her som på de to andre majorater fra 1.5.–30.4 det følgende år.

18. NLA, G240, nr. 40 »Godsregnskaber 1848–52«, regnskabet for 1851/52.

19. G240, nr. 83, pakke betitlet »Forskelligt 1816–1910«.

ning var 143 thk. tilbage²⁰. Der var således i begge tilfælde god overensstemmelse mellem det, der indberettedes til lenskontrollen og så de interne kilders oplysninger om, hvor meget der var afhændet.

Så opstår der flere vanskeligheder, når vi vender os mod Rosenkranz'ernes stamhus *Rosenholm* ved Hornslet. Det skyldes ikke mindst, at materialet her er langt mere beskedent end på de to foregående majorater. Det kan have flere grunde, men en af de væsentligste er sikkert, at fra fæstegodssalgets begyndelse i 1852 og frem til 1865, administreredes salget helt løsrevet fra godsadministrationen iøvrigt. Det har haft til følge, at mens de årlige renteindtægter og bilag dertil i form af debitorlister optrådte i og fulgte med de årlige godsregnskaber fra Frijsenborg Nord og Bidstrup, så mangler de i Rosenholms godsregnskaber indtil 1865. Endvidere savnes de så centrale indberetninger til lenskontrollen helt i arkivet – også for perioden efter 1865, hvad enten det så skyldes, at de ikke har været placeret i godsadministrationens arkiv men i et privat arkiv, eller at de ikke eksisterer længere. Det betyder alt sammen, at de eneste to steder i de interne kilder, hvor fæstegodssalget på Rosenholm kan konstateres frem til 1865 er i jordebøgerne, samt som ukommenterede indtægtsposter i den kilde, der hedder »Baronens private Regnskabsbog 1855–74«²¹. Desværre er det endda sådan, at disse jordebøger ikke er nær så gennemarbejdede i deres udførelse som f. eks. på Frijsenborg, bl. a. mangler matrikelnumrene for de enkelte gårde og parceller. Det eneste der oplyses er fæsternes navne, bopæl og økonomiske forpligtelser samt gårdes og huses tilliggende, hvorved man har kunnet sammenregne godsets totale hartkorn det pågældende år. Derfor må man for at få at vide, hvor meget der ialt er afgået fra det ene år til det andet, have samtlige jordebøger for en samlet periode, og så subtrahere det ene års tal for godsets samlede tilliggende fra det foregående års tal. P.gr. af disse omstændigheder får lenskontrollens arkiv i dette tilfælde en overordentlig central placering, selv om indberetningerne her er af en anden type, end dem der forelå i Frijsenborgs og Bidstrups arkiver, nemlig dem der årligt indsendtes fra alle landets majorater i henhold til cirkulære af 19. 11. 1844. Disse indberetninger returneredes ikke til ophavsstedet, men opbevaredes i lenskontrollens arkiv, hvor de også i dag er at finde. Hvorom alting er så er de dog af en sådan karakter, at de kan bruges til at efterkontrollere jordebøgernes oplysninger med, ligesom de også oplyser om de andre sider af fæstegodssalget på Rosenholm i hvert fald

20. G240, nr. 43, »Godsregnskaber 1860–64«.

21. NLA, G308, nr. 77. Kilden giver et interessant indblik i baronens private økonomi, hvis man vel at mærke på forhånd kender stamhusets finansielle historie, ellers er det begrænset, hvad man kan få ud af de anvendte begreber. Det hæmmer også forståelsen, at der ikke i regnskabsbogen går nogen klar skilleline mellem baronens private økonomi og stamhusets. Bortset fra de indkomne renter og afdrag kan der ikke hentes yderligere oplysninger om fæstegodssalget heri, bla. fordi der ikke er bevaret bilag.

frem til 1860, f. eks. hvad fæstegodssalget i 1850erne indbragte. Imidlertid vil vi her koncentrere os om at efterkontrollere jordebøgerne, hvilket sker i følgende tabel, der dog blot medtager tønder og skæpper:

Tabel II.

Iflg. jordebøgerne ²²	afgået iflg. indberetningerne ²³
1852/53: Ialt 421-3 thk., intet solgt.	1852: Afgået 12-0 thk.
1853/54: Ialt 327-1 thk., afgået 94-2.	1853: - 91-0 -
1854/55: - 271-4 - , - 55-5.	1854: - 39-1 -
1855/56: - 214-0 - , - 57-4.	1855: - 80-6 -
1856/57: - 178-1 - , - 35-7.	1856: - 30-1 -
1857/58: - 133-6 - , - 44-3.	1857: - 25-5 -
1858/59: - 133-6 - , intet solgt	1858: - 0 -
1859/60: - 133-0 - , afgået 0-6.	1859: - 0-6 -
	De flg. år mangler
ialt solgt 1852/53-1859/60 . . . . 288-3 thk.	1852-59 . . . . . 279-3 thk.

Der synes således uanset de forskellige regnskabsterminer i hele perioden at være afgået noget mere fæstegods i følge jordebøgerne, end det fremgår af indberetningerne til Lenskontoret, nemlig 9 thk. Hvor er de så blevet af? Ja, indberetningerne i den periode, der er dækket af tabel II, nævner, at der 1852-59 er afgået 1-6 thk. ekstra, som er indtaget til skov. Det skete sikkert ligesom på Frijsenborg i henhold til Forordningen af 27. september 1805 »Om Skovens Udstyknig, Fredning og Vedligeholdelse«²⁴, der gav mulighed for inddragninger af fæstejord til fredsskov. Det er en nærliggende tanke, at man her som andre steder har villet benytte lejligheden, nu da der alligevel skulle måles op og gøres forandringer til at sikre sig den del af den fæstepligtige jord, som der var lovhjemmel for at inddrage, og som repræsenterede så betydelige indtægtsmuligheder. Der er dog den hage ved det, at der så stadig mangler 7-2 thk. for perioden 1852-59, som der ikke er gjort rede for i Rosenholms tilfælde. Det er ikke muligt ud fra de 8 indberetninger at se, hvor de skulle være blevet af, men derimod peger indberetningen for

22. G308, nr. 37, 38 og 39, godsregnskaber 1849-54, do. 1854-58 og do. 1858-62, jordebøgerne til de enkelte års regnskaber.

23. RA, Justitsministeriets 2. Departement, Indberetninger om Lens, Stamhuses og Fideicommissers Status, indsendt i Henhold til Cirkulære af 19. November 1844 (Indberetninger), læget om stamhuset R., pakken O-R. Disse indberetninger har dog ikke form af egentlige regnskaber, men af et spørgeskema. Oplysningen om hvor meget gods, der er solgt fra Rosenholm de enkelte år, efterfølges af bemærkningen »ifølge aflagt Regnskab til Justitsministeriet«. Det er nærliggende heri at se en henvisning til indberetninger af den type, som kendes fra Frijsenborgs og Bidstrups arkiver, men det kan ikke entydigt fastslås, om det er tilfældet.

24. Hans Jensen, op. cit., bd. I, s. 217.

året 1864 på, at det alligevel er skov-indtagelser der ligger bag mankoen. Denne indberetning, der har form som en slags statusopgørelse, meddeler, at stamhuset har 22-1 thk. skov. Nu ved vi, at der i 1850 kun var 8-6 thk. skov til stamhuset, så der er altså i de mellemliggende 14-15 år inddraget 13-3 thk. til dette formål²⁵, men hvornår og hvordan det er sket kan ikke konstateres, og det ændrer intet ved, at der fremdeles mangler 7-2 thk. for årene 1852-59. På baggrund af den usikkerhed, der her er skabt m.h.t. opgivelserne fra Rosenholm, er det med bange anelser man vender sig mod 1864-indberetningens øvrige oplysninger. Angående fæstegodset oplyses der, at der ved udgangen af 1864 var 100-0 thk. tilbage, hvortil kommer »bortarvefæstet Bøndergods« med 17-3 thk. Jordebogen til regnskabet for 1863/64 oplyser, at der er 118 thk. tilbage, hvori er inkluderet gården Balskov, der er bortarvefæstet til besidderens bror på gunstige betingelser, med 17-3 thk²⁶. Afvigelsen er således nu nedbragt fra 7-2 thk. til lidt over en halv tønde! Desværre er alle indberetninger i henhold til 1844-cirkulæret for årene 1852-64 ikke bevaret, de 5 sidste mangler, så derfor er det ikke muligt på det givne grundlag at forklare den stærkt svingende nøjagtighed, der præger oplysningerne fra Rosenholm. Det stærkt forøgede skovhartkorn tyder på, at det er her løsningen ligger gemt, men det er ikke muligt at komme den nærmere.

Samfattende om de tre undersøgte majorater kan siges, at sammenligningen mellem jordebøger og indberetninger viste, at afvigelserne – i hvert fald i sidste instans – var beskedne, nemlig på $1 + 1 + 5/8$ thk. Disse differencer kan dels tilskrives, at beregningerne her er foretaget uden hensyntagen til hartkornsmålets to mindste størrelser, fjerdingkar og album, og dels at der er tale om to forskellige regnskabsterminer for de to typer kilder, eftersom de interne regnskaber jo gik fra 1.5. til 30.4., mens indberetningerne afgaves efter de sædvanlige terminer, 11.6. og 11.12. Det betyder, at der i denne undersøgelse er en usikkerhed, der gør, at der ikke kan gøres rede for de mindste ladders skæbne, omend en afvigelse på omkring 1 thk. pr. majorat ikke gør det sandsynligt, at besidderne i større omfang har benyttet lejligheden til at sikre sig eventuelt ledige smålodder. Det fremgår ikke ganske klart af mate-

25. RA, Indberetninger (O-R). Stamhusets skovskyld opgives i Stat. tabelvk., Ny rk., 6. 1852 s. 120-21. Iflg. en skatteopgørelse i regnskabet for 1873/74 i G308, nr. 42, betales der på det tidspunkt stadig skat af 8-6 thk. skovskyld. Skov, inddraget fra bøndergodset, har dog næppe skulle beskattes som skovskyld, men efter almindelig takst som for al anden landbrugsjord. Dette forhindrer dog ikke, at der også i 1850 kan have været inddraget skov, der lå på det, der før hartkornsegaliseringen i 1850 kaldtes upriviligeret hartkorn, men det oplyses ikke i Stat. tabelvk., og det gør den slags normalt. Se f.eks. i Bidstrups tilfælde s. 112. Her var der i 1850 ingen skov takseret til skovskyld overhovedet, mens der i sidste kolonne opgives at være 7-2 thk. skov, som så må være sat til anden takst end skovskylds. Alt dette tyder på, at de 13-3 thk. på Rosenholm er inddraget efter 1850.

26. NLA, G 308, nr. 40, godsregnskaber 1862-66.

rialet hvor langt ned lenskontrollen har kunnet følge fæstegodssalget. Hvis man har skullet føre kontrol med de mindste lodder, må man have haft et tæt samarbejde mellem lenskontoret og matrikelvæsenet, og et sådant kan ikke læses ud af kilderne. I indberetningerne opgives ganske vist som regel, men ikke altid matrikelsnumrene, således i 1858-indberetningen fra Rosenholm til lenskontoret, hvor man fortæller, at lodderne med matrikelsnumrene myyy og mxxx på ialt 3 fdk. 2¹/₂ alb, er indtaget til fredskov²⁷. Det tyder på, at adressaten har haft et matrikelskort over stamhuset, men intet om hvorvidt det kort var a jour-ført, således at man har kunnet følge med i detaljerne. En anden usikkerhedsfaktor ligger der i bestemmelsen af de begreber, man har anvendt. Det fremgår intet sted, hvordan lenskontoret egentlig definerede begrebet »skov«. Definerede man det ud fra, hvad der ved matrikuleringen 1844 var kategoriseret som »skov«? Eller ud fra senere indberetninger fra matrikelvæsenet (landinspektørerne) om arealernes karakter og anvendelse? Hvor mange træer skulle der overhovedet stå på et areal, før det kunne betegnes som »skov«? Det oplyses der intet om, men egentlig er det ganske væsentligt at vide det, eftersom det her drejer sig om de arealer, hvor lovgivningen åbnede de største muligheder for inddragelser. Hvis man derfor ikke opererede med en klar definition på, hvad begrebet dækkede, så måtte der opstå en bred zone af grænsetilfælde, der gav besidderne rige muligheder for at opnå ekstra gevinster. Dog må det bemærkes, at såvel den lokale opinion som landinspektørerne her kunne tjene som en bremse på, hvor grove misbrug der kunne være tale om, hvis den omtalte definitiviske uklarhed var en realitet.

Disse bemærkninger tjener til at vise, hvilke huller der er i nettet, d.v.s. hvor langt ned materialet giver mulighed for at nå m.h.t. sikkert at kunne bestemme de enkelte arealers og lodders skæbne. Mindst usikkerhed knytter der sig til de egentlige landbrugsarealer, hvorimod usikkerheden bliver noget større, når kilderne taler om skov. Konsekvenserne heraf bør dog ikke overdrives. På Frijsenborg blev der 1852–62 inddraget ca. 30 thk. til skov, og så vidt det kan skønnes, var der på Rosenholm tale om en 13–14 thk., ialt max. 44 thk., hvoraf en del givetvis ganske eentydigt har været skov – dvs. arealer karakteriseret ved tæt bevoksning med træer og buske. Nu var der jo på de tre majorater ialt 4356 thk. egentlig fæstegods, som materialet giver oplysningerne om, hvoraf ca. 3435 thk. afgår, enten ved bortsalg eller ved skovinddragelser. Sagt med andre ord så angår usikkerheden 1,3 % af det areal, der ændrede status fra 1852–62 (Rosenholm–1864), i hvert fald på papiret, mens usikkerheden reelt angår væsentligt u. 1 % da en del af de inddragne skovarealer som sagt utvivlsomt har været reel skov. Dermed er der samtidig sagt noget om, hvor grænserne gik for besiddernes muligheder for at manipulere med de oplysninger, der afgaves til myndighederne, omend

27. RA, Indberetninger, pakken O-R.

denne grænsedragning næppe skal tages for håndfast. Den er nemlig foretaget på grundlag af et kildemateriale, så i virkeligheden er det snarere materialets grænser, der er fastlagt, end dem der på-hvilede sælgerne af fæstegodset. Om disse grænser yderligere kan indsnævres må bero på videre undersøgelser. Af denne grund vil det også være halsløs gerning på dette grundlag at udtale sig med sikkerhed om, hvorvidt der fra disse tre majoraters side manipuleredes med oplysningerne. Det kan hverken afvises eller udelukkes.

Når det alligevel i det ovenstående lykkedes at indsnævre usikkerhedsmargin'en til under 1 %, så skyldes det i høj grad det vurderingsgrundlag, vi får, i og med at der var indsat en kontrollerende myndighed til at følge majoratsbesiddernes dispositioner. Dette kommer os også til gode når vi vender os mod fæstegodssalgets pekuniære side, nærmere betegnet administrationen af de fideicommisskapitaler, der dannes af de indkomne salgssummer. På dette område foreligger der et stort materiale fra Bidstrup, der ikke blot indeholder regnskaberne for fideicommisskapitalen men også korrespondancen mellem godsadministrationen v. forvalter Obel eller de Lichtenberg selv og lenskontoret.

Fra december 1862 til december 1866 sælges der fra Bidstrup 13-5 thk. fæstegods, som indbringer 11.880 rdl. til fideicommisset²⁸. Totalsummen for de samlede, rentebærende kapitler stiger dog i samme periode kun med knap 2000 rdl., nemlig fra 220.713 rdl. til 222.606 rdl.²⁹. Der mangler således knap 10.000 rdl. Endnu mere mærkeligt bliver det, når det betænkes, at totalsummen for juni termin 1863 var helt oppe på 231.525 rdl., altså 10.812 rdl. mere end i december 1862, og så sælges der vel at mærke ikke et album fæstegods i løbet af disse 6 måneder. Hvorfor disse svingninger forekommer, afsløres imidlertid af korrespondancen med lenskontrollen, der bringes som bemærkninger til regnskabet. Det oplyses således i bemærkningerne til juni-regnskabet 1863, at besidderen skylder fideicommisset 1747 rdl., ligesom lenskontrollen (omtalt som justitsministeriet) iflg. en skrivelse af 22. 5. 1863 har udbedt sig oplysninger om, hvor en manko på 5000 rdl. er blevet af, og senere (d. 20. 7.) har man pålagt besidderen at »aflægge Rigtighed« for 1089 rdl., som ikke er indgået i den samlede kapital³⁰. Disse bemærkninger giver nøglen til to forhold. For det første afslører de proceduren i forbindelse med administrationen af fideicommisskapitalen, og for det andet i hvilken grad lenskontrollen fulgte med i, hvad der foregik.

Hvad proceduren angår, så skete der følgende, når en fæstegård/-hus solgtes. For det første indbetalte køberen den sum, der overskød den prioritet, der fra sælgerens side som regel indsattes i det solgte, til besidderen. Denne fratrækker da for det andet den procentdel, som i henhold til bevillingen el-

28. Iflg. regnskaber til lenskontrollen i G240, nr. 83.

29. G240, nr. 65, »Fideicommissregnskaber 1853-1901«.

30. Ibid.

ler 1854-loven tilfalder ham, mens restbeløbet tilhører fideicommisset, og det skal på en eller anden måde geninvesteres. Besidderen afventer derfor det tidspunkt, hvor der er opsamlet et tilpas stort kontant beløb til fornyet udlån – denne opsamling sker enten i forbindelse med nye frasalgs eller indbetalingen af afdrag på det tidligere solgte – hvorefter han finder en egnet »kunde«, der er interesseret i at låne hos fideicommisset. Som sikkerhed stilles som regel 1. eller 2. prioritet i jord eller bygninger. Der var dog også den mulighed, at man i stedet for at låne de indkomne midler ud til privatpersoner, investerede dem i kreditforeningsobligationer, idet sikkerheden her var den samme som man normalt ellers forlangte. En sådan investeringspolitik sætter man netop på Bidstrup i gang fra begyndelsen af 1860'erne, selv om man starter forsigtigt, og der først 1868/69 kommer gang i købene.

Alt dette betyder imidlertid, at der forløber en periode mellem pengenes indbetaling, og til de reinvesteres, hvor besidderen selv ligger inde med dem. Man kan sige, at han på den måde opnår en slags kassekredit, men samtidig går han glip af de renteindtægter, som han ville kunne få, hvis pengene havde været udlånt. Imidlertid gør der sig i Bidstrups tilfælde nogle særlige forhold gældende m.h.t. den ovenfor omtalte periode fra 1862–66. Besidderen har nemlig ved bevilling af 4. 1. 1861 fået tilladelse til at optage et lån til dræning på 12.000 rdl. i fideicommissets midler³¹. Af de indkomne udbetalinger og afdrag tager han derfor penge fra til dette formål termin for termin. De 5000 rdl., som lenskontrollen i maj 1863 havde ønsket regnskab for, er således den sum, der på dette tidspunkt er tilbageholdt til dræningsformål, og ved at fortsætte denne linie har han ved juni termin 1866 fået indtaget hele beløbet på 12000 rdl. Heri ligger grunden til, at totalsummen for fideicommisskapitalens størrelse undergår så mange svingninger. Den stiger til juni 1863, men derefter fragår der 5000 rdl., der overføres til dræningslånet, og derefter må man have ladet alle nyindkomne beløb – det være sig købesummer eller afdrag – indsætte på dræningskontoen, idet fideicommisskapitalen jo kun forøgedes med små 2000 rdl. fra 11. juni 1862 til 11. juni 1866. Det var altså, hvad der var blevet tilovers, når dræningslånet havde fået sit, selvom der så solgtes yderligere gods, og der dermed fortsat indgik nye panteobligationer i fideicommisset. De opvejedes simpelthen af, at der ikke reinvesteredes på normal vis i denne periode. Også de følgende år efter 1866 foregik der store pengeophobninger på besidderens hænder, men disse akkumulerede midler konverteredes ved bevilling af 4. 4. 1868 til et byggelån på 9000 rdl., der lige som dræningslånet var rentefrit og skulle afdrages med 250 rdl. ved hver termin³².

31. Fremgår foruden af papirerne til juniregnskabet 1863 også af regnskabet til juni 1875, G240, nr. 65.

32. Ibid. Besidderens gæld til fideicommisset opgjordes i dec. 1868 til 9226 rdl. og i juni 1869 til 9126 rdl.

Med denne udredning er det også klarlagt, hvorfor besidderen næsten permanent var i gæld til fideicommisset. Der kunne dog også være tilfælde, hvor han havde penge til gode, f. eks. når de igennem en periode opsamlede fideicommissmidler ikke dækkede det fulde beløb, som en låner på en given dato havde fået lovning på, men det skete forholdsvis sjældent. At disse forhold ikke er enestående for Bidstrup fremgår indirekte af den tidligere omtalte journal fra Frijsenborg, der jo netop hed »Journal over Grevskabet Frijsenborgs status og *Grevens Mellemværende med Fideicommisset*« (min understregning, SGR)³³.

Afdækningen af denne administrationsprocedure kaster lys over andre kilder til fideicommissernes forhold, ja den er faktisk en forudsætning for at kunne bruge dem. Det gælder ikke mindst godsregnskaberne, eller mere specifikt de debitorlister og opgørelser over renteindtægterne fra fideicommisskapitalerne, som udgør en del af godsregnskaberne på alle de 3 undersøgte majorater. Imidlertid har godsregnskaberne ikke samme kildeværdi på alle 3 majorater. Fra Frijsenborg og Bidstrup er der bevaret et betydeligt materiale om relationen godsadministration/lenskontrol, der er primært i forhold til godsregnskaberne, men i Rosenholms tilfælde er der kun godsregnskaberne at holde sig til, så her får kendskabet til administrationsproceduren betydning.

I Rosenholms godsregnskaber kan man konstatere, at der fra 1869/70 til 1870/71 sker et mindre fald i renteindtægten på trods af, at der i perioden solgtes fæstegods fra, og følgelig burde renteindtægten i stedet have været forøget³⁴. Noget tilsvarende sker fra 1872/73 til 1873/74³⁵. Der er ingen tvivl om, at baggrunden for disse bevægelser skal søges i besidderens dispositioner. Det viser sig da også, at Rosenkranz netop i 1873/74 optog et lån til en ny vindmølle på 3260 rdl. i stamhusets fideicommis, mens nedgangen i 1870/71 må skyldes, at udbetalinger og afdrag tilbageholdes med henblik på senere genplacering. Således er saldoens svingninger her som på Bidstrup begrundet i både administrationsproceduren og – ikke i mindre grad – besidderens lånoptagning. For ikke alene indføres vindmølle-lånet i debitorlisten fra 1873/74, men der dukker også en anden, og i forhold til de tidligere lister ny post op, der noget misvisende blot hedder »Stamhuset«, og som er på 19.200 rdl. Dette lån omtales i det følgende års renteliste som »optaget Laan til Bygningerne«³⁶. Tidspunktet for dette låns optagelse fremgår ikke af listen, men må hentes fra en anden kilde, nemlig i en »Protocol over Stamhusets Debitorer 1877–81«³⁷. Af denne fremgår det, at vindmøllelånet er optaget

33. G341, nr. 334.

34. G308, nr. 41, godsregnskaber 1867–71.

35. G308, nr. 42, godsregnskaber 1871–74.

36. G308, nr. 43, godsregnskaber 1874–78.

37. G308, nr. 44.

i henhold til bevilling af 4. 1. 1873, mens bygningslånet, der i december 1877 er nedbragt til 15000 rdl. (30000 kr.), er bevilget 24. 9. 1861, d.v.s. at det optræder i rentelisten med betydelig forsinkelse. Dette hænger givetvis sammen med, at alle disse driftslån er rentefri, hvorfor de betragtes som irrelevante i debitorlisterne, hvis formål det var at danne grundlag for beregningen af de årlige renteindtægter. Bortset fra tidspunktet for deres bevilling oplyser protokollen dog intet om dette lån, og i godsregnskaberne udgår begge lån igen fra 1877/78, så der er heller ikke mere at hente. Yderligere oplysninger kan derfor kun fås i lenskontorets (justitsministeriets) arkiv, hvor bevillingen opbevares. Det viser sig, at bevillingen af 24. 9. 1861 kun er en udvidelse af beløbsrammen i forhold til en tidligere bevilling af 1. 4. 1861. I den sidstnævnte, blev der kun bevilget et lån på 12.000 rdl., men det var heri afdragsbetingelserne fastlagdes, og den indeholder – ikke mindre interessant – en redegørelse for den gæld, der i 1861 hvilede på stamhuset, i hovedsagen stammende helt tilbage fra kriseårene i 1820'erne³⁸.

Det centrale i alt dette er dog påpejningen af de variabler, der gør sig gældende, og som har betydning for forståelsen af bl. a. godsregnskaberne oplysninger. Afdækningen af disse variabler har således gjort det muligt at fastslå, at debitorlisterne sum i de fleste tilfælde *ikke* er lig den samlede fideicommisskapital på det pågældende majorat, men at denne kapital udgøres af debitorlisterne sum + besiddernes eventuelle lånoptagning i fideicommissets midler + de kontante beløb som besidderne ligger inde med på det pågældende tidspunkt med henblik på reinvestering. Det sidste kan som sagt også være et tilgodehavende, som besidderen har hos fideicommisset, og i så tilfælde skal der jo ske et fradrag for det pågældende tilgodehavende. Denne konstatering er af afgørende betydning ved anvendelsen af godsregnskaberne som kilde til fideicommissernes forhold. Samtidig er det sagt, hvorfra disse rent interne kilder må tildeles en kildeværdi, der ligger under de kilder, der er frembragt i forbindelse med lenskontorets virksomhed.

Gennemgangen af de administrative procedurer på Bidstrup viser også i hvilket omfang lenskontoret fulgte med i udviklingen, når det drejede sig om fideicommisskapitalerne, og samtidig afsløres det, hvilke kontrolmuligheder lenskontrollen havde. Først og fremmest så fik man jo termin for termin (omend ofte med et par måneders forsinkelse) tilsendt regnskaberne over majoraternes fæstegodssalg det foregående halvår³⁹. Foruden om det kvantitative omfang af halvårets frasalg oplyste disse regnskaber om, hvorvidt gårde og huse var solgt til fæsteren eller arvingerne, eller om de var solgt til fremmede. I forlængelse af denne oplysning blev det derefter i næste kolonne angivet, hvilken procentdel og hvilke beløb besidderen havde reserve-

38. Kgl. Bevilling af 1. April 1861, RA. Justitsministeriets 2. Kontor, Forestillinger for 1861, nr. 17.

39. NLA, G341, nr. 168 og G240, nr. 83.

ret til sig selv efter bevillingen efter 1854-loven⁴⁰. Og endelig meddeltes hvor stor en del af salgssummen, der derefter var tilbage til fideicommisset. Imidlertid var det sjældent, at hele den sum, som tilfaldt fideicommisset, dækkedes af de panteobligationer, der indsattes som prioriteter i det solgte. Der var derfor ofte en kontant sum til overs, hvis størrelse ikke opgaves i disse regnskaber, men også på dette punkt havde lenskontoret mulighed for at kontrollere, om godsadministrationerne opgav den korrekte restsum. For det første kunne man om nødvendigt trække på de lokale skøde- og pantebøger, der dels oplyste udbetalingen og dels prioriteters størrelse. For det andet, og i praksis sikkert det vigtigste, skulle samtlige panteobligationer indsendes til lenskontrollen. Det egentlige formål hermed var at foretage den såkaldte prohibitiv-påtegning på hver enkelt obligation. Denne påtegning betød, at papiret ikke var omsætteligt på det fri marked, og der var således tale om en direkte konsekvens af, at fideicommisskapitalerne var båndlagte og urørlige, eftersom de i fuld og ubeskåren stand skulle følge de enkelte majorater fremover som en del af disses substans. Teknisk set var disse kapitaler jo blot en erstatning, en pengeform, for den del af substansen, som fæstegodset tidligere havde udgjort. Samtidig betød denne procedure, at lenskontrollen fik alle panteobligationer i hænde, og det blev derfor muligt for embedsmændene at lave kontrolregnskaber for de enkelte majorater. Heri kunne indføjes dels hvor stor en del af det enkelte fideicommis'andel af salgssummen, der var indsat som prioritet, og hvor stor en del, der måtte eksistere som kontanter, dels hvilke betingelser prioriteten var indsat på. Især var man givetvis meget interesseret i at kende afdragsbetingelserne, da man derved var i stand til at følge med i, hvor store de afdragsbeløb, som besidderne fik i hænde, var termin for termin. Derved kunne man også følge med i, om disse midler geninvesteredes eller i hvilken skæbne, der iøvrigt blev pengene til del. Hvis der var uklare punkter, så kunne man som det skete i tilfældet Bidstrup i forsommeren 1863 kræve at få at vide, hvor et beløb var blevet af, og i juli samme år gentog man endda spørgsmålet dog for et andet beløbs vedkommende. Fordelen ved at følge fideicommis-administrationen så tæt var, at man derved løbende kunne sikre, at der ikke skete beskræninger i den samlede kapital, der på et givent tidspunkt skulle tilhøre

40. Ang. besiddernes andel, så tog man på Frijsenborg og Bidstrup først 12 pct. fra 1862. Det betyder sikkert, at bevillingernes 10-årige gyldighedsperiode gjaldt uanset 1854-loven, der dermed først toges i anvendelse efter de ti års udløb. Man kunne dog åbenbart også som på Frijsenborgs sydlige del straks anvende 1861-loven, idet man her fra 1862 inddrog hver 10. gård. Se jordebogen i NLA, nr. 119 »Godsregnskab for Boller, Møgelkjær m.m. 1865« (regnskabsåret fulgte her kalenderåret) og G366, nr. 124, do. 1870, bilag til jordebogen (meddelelse til amtsstuen i Vejle om inddragelse af fæstejord u. henvisning til 1861-lovens § 2).

fideicommisset⁴¹. Hvad angår de summer, der bevilgedes til investeringer på de enkelte majorater, så betyder det forhold, at de ikke altid opgives i regnskaberne ikke, at lenskontrollen holdtes i uvidenhed om dem. Den havde jo selv bevilget beløbene og fulgte, som vi så, med i hvordan de tilvejebragtes. Det skulle således være klart, at lenskontoret i 1860erne både kunne følge og faktisk fulgte administrationen af fideicommisskapitalerne meget tæt.

I det foregående har der især været fokuseret på de kildetekniske problemer, som dette materiale frembyder. Imidlertid kan det næppe have undgået læsernes opmærksomhed, at der undervejs er blevet fremdraget nogle forhold, der ikke bare har metodisk interesse, eller som blot vedrører fæstegodssalget i snævrere forstand, men som også indeholder nogle videre perspektiver. For det første – og som en integreret del af kildebearbejdelsen – er der blevet fremlagt en række administrationshistoriske oplysninger, som dels angår lenskontrollens arbejdsform og procedurer og dels den administrationsteknik, der blev taget i anvendelse på de enkelte majorater for at klare den udfordring til overblik og evne til at disponere, som fæstegodssalget i forbindelse med majoraternes forpligtelser over for myndighederne frembød. Disse ting skulle fremgå klart af det foregående og kræver ikke yderligere uddybning. Derimod er der nogle andre perspektiver, der må interessere i en bredere landbrugshistorisk sammenhæng, og som derfor bør understreges.

Det gælder således den påpegede sammenhæng mellem administrationen af fideicommisskapitalerne på Rosenholm og Bidstrup og deres besidders driftøkonomiske dispositioner. Der var således i 1860erne og i begyndelsen af 70erne tale om betydelige lånoptagninger til investeringsformål, for ialt 43,460 rdl., i de to stamhuses fideicommisskapitler. Dette fortæller om den liberalitet, hvorved lenskontoret udøvede sin tilsynspligt, selvom man også kan se sådan på det, at der reelt blot var tale om nogle tidsgrænsede omposteringer, eftersom de i kraft af disse lånebevillinger moderniserede hovedgårde jo også var en del af disse majoraters substans, ligesom fideicommisskapitlerne var det. I hvert fald kan det fastslås, at disse investeringer viser hvilke fordele for majoratsbesiddere, der var forbundet med den formuefrigørelse, der fandt sted ved fæstegodssalget, også når det gjaldt finansieringen af driftsmæssige forbedringer. Ganske vist så billedet på Frijsenborg noget anderledes ud. Der er i 1863 noteret et lån på 35.000 rdl. til greven, men intet tyder på, at det er optaget

41. Der kan dog nævnes et eksempel på, at et fideicommisskapital formindskes. På fideicommissgodset Clausholm havde man i 1844 en kapital på 44.183 rdl. (fæstegodssalget i kriseårene, se note 1). Den var i 1861 reduceret til 22.895 rdl., hvilket givetvis – uden at forf. dog har fundet det eksplicit udtrykt – hænger sammen med, at der fra oprettelsen i 1810 hæftede en betydelig gæld på fideicommissgodset, og kapitalen er så blevet anvendt til at reducere denne gæld med. Gælden var i 1844 på 212.091 rdl. og i 1861 var den nedbragt til 149.293 rdl., så nedbringelsen må være finansieret fra andre kilder end fideicommisskapitalen alene. NLA, G263, nr. 232 »Regnskabsoversigter 1829–80« og G263, nr. 441 »Om fideicommisset 1851–92«.

til driftsforbedringer, men der er snarere, som ved grevens øvrige gældsstiftelse i 1860'erne, tale om et lån til opførelsen af den ny hovedbygning på Frijsenborg⁴². Ikke fordi der ikke blev foretaget forbedringer af driften, for i 1850erne foretoges der store dræningsarbejder på grevskabets nordlige del og i 1860erne oprettedes en ny avlsgård m.m.⁴³, men der synes her frem for lånefinansiering at være tale om tilbagepløjning af de enkelte års overskud af hovedgårde, skove og indtægter fra godset – i hvert fald hvad angik 50ernes dræningsarbejder. Der kan dog næppe være tvivl om, at tilkomsten af renteindtægterne fra fideicommisset har gjort det muligt for grev Frijs at udvide sin investeringsaktivitet betydeligt i forhold til før fæstegodssalgets påbegyndelse. I 1851/52 var indtægten fra landgilder, indfæstninger m.m. på den nordlige del skønsvist ansat til o. 20–25.000 rdl.⁴⁴, mens renteindtægten fra fideicommisskapitalen på den nordlige del i 1862/63 udgjorde 43.311 rdl. og i 1869/70 68.049 rdl.⁴⁵ Hvor store grev Frijs' landbrugsmæssige investeringer egentlig var i de første 2–3 decenier efter fæstegodssalgets påbegyndelse, er det dog ikke muligt at sige ud fra dette materiale. Det var nemlig sådan, at alt hvad der angik hovedgårdene, ordnedes direkte mellem besidderen på den ene side og forpagterne hhv. forvalterne på den anden uden om den egentlige godsadministration, der tog sig af de sekundære indtægter, d.v.s. tiender, renteindtægter, landgilder m.m. og – som den eneste undtagelse – hovedgården Søbygård. Den samme opdeling mellem den egentlige landbrugsdrift og godsadministrationen fulgtes på de to andre majorater, hvorfor det også her kan være vanskeligt at få et indblik i de driftsøkonomiske forhold omkring hovedgårdene, bortset fra de investeringer, der finansieredes ved lånoptagninger i fideicommisserne.

Endelig et par ord om fideicommisskapitalerne. De udgjorde på Frijsenborg, nordlige del, samt på Bidstrup og Rosenholm i december 1866 ca. 2.050.000 rdl. tilsammen, fordelt med 1.600.906 rdl. til Frijsenborg Nord,

42. NLA, G341, nr. 339, »Grevskabet Frijsenborgs Debitorliste 1852–66«, gæld nr. 753.

43. Dræningen på Frijsenborg er omtalt i en række artikler af drænmester Luja i »Tidskrift for Landøkonomie« i 1850erne. Se f.eks. 3. rk. 6, 1858 s. 274–76 og 3. rk. 8, 1860 s. 175–82. I 1860erne oprettedes avlsgården Fuglsang samt et savværk i Hinnerup. Regnskaberne herfor i G341, nr. 329 »Diverse Regnskaber 1816–82«.

44. Indtil 1858 var Frijsenborg Nord opdelt i to distrikter: Et omfattende Frijsenborg, Faurskov og Lyngballegd. m. gods og et andet omfattende Søbygård og godserne i Viborg amt. Der foreligger i NLA kun regnskaber fra førstnævnte distrikt indtil sammenlægningen i 1858 (en lille rationaliseringsgevinst på baggrund af frasalget af godset). Indtægten af landgilden m.m. fra det første distrikt var i 1851/52 (sidste år før salget påbegyndtes) 10.252 rdl. (G341, nr. 300). Det var afgifterne af 1600 thk., mens distrikt 2 havde ca. 1875 thk., altså godt 200 thk. mere. Derfor er der ikke blot doblet op i forhold til indtægten fra distrikt 1, men lagt en bredere ramme opad i skønnet. Det er tillige forudsat at niveauet for afgifterne af de enkelte fæstesteder var det samme på de to distrikter.

45. G341, nr. 310, godsadministrationens regnskab 1862/63 og nr. 317, do. 1869/70.

222.606 + 12.000 rdl. (bygningslånet) til Bidstrup og ca. 220.000 rdl. til Rosenholms fideicommiss⁴⁶. Her af var knap 60 % udlånt til gårdmænd og husmænd, som regel i form af den prioritet der ved salget var indsat i gården, mens resten var lånt ud til andre grupper. Når den sidstnævnte kategori på dette tidspunkt, d.v.s. en 13–14 år efter fæstegodssalgets påbegyndelse, havde så stor en andel, hang det sammen med, at der hele tiden indløb afdrag på de oprindelige salgssummer, og det var ved reinvestering af disse midler, at et nyt klientel kom i forbindelse med fideicommisserne. Denne gruppe af nye lånere bestod ikke mindst af større landbrugere, mindre godsejere samt proprietærer. Af en samlet fideicommisskapital for hele grevskabet Frijsenborg (både den nordlige og den sydlige del) på 2.459.260 rdl. i 1866 tegnede lånere af gruppen »større landbrugere« sig for ikke mindre end 45 % af fideicommisskapitalen fordelt på 51 lånere⁴⁷. Denne gruppe optrådte også som debitorer til Bidstrup og Rosenholm fideicommiss, men med en langt mindre andel af den samlede kapital. Desuden var en række offentlige institutioner opført som debitorer for – i denne sammenhæng – mindre beløb. Således Århus Stiftsøvrighed 8.388 rdl., Gudenaas Forstanderskab 8000 rdl. og Randers Købstads Havnekommission 7500 rdl., alle i Frijsenborg Fideicommiss. Hertil kom så i Bidstrups og Rosenholms tilfælde nogle mindre lån til de omkringliggende kommuner. Endelig var der obligationsopkøbene på Bidstrup, der i 1876 var nået op til et omfang af 84.000 rdl. (168.000 kr.) kursværdi⁴⁸.

I en landbrugshistorisk sammenhæng må det dog være den debitor-gruppe, der er betegnet som »større landbrugere«, der har interesse. Desværre har det kun i få tilfælde været muligt at få at vide, hvad disse lån er blevet anvendt til, nemlig i de tilfælde hvor lånoptagningen falder sammen med debtors køb af den pågældende ejendom, men i de fleste tilfælde kan det ikke have været anledningen. Det er nærliggende at antage, at der har været tale om driftslån, men noget egentligt bevis herfor kan ikke gives. Det må afvente nærmere undersøgelser. Imidlertid er det ud fra det her fremlagte klart, at disse fideicommiss spillede en betydelig rolle som kreditgivere for landbrugssektoren i sidste halvdel af århundredet. Det får man et indtryk af i et

46. Frijsenborgs beregnet på grundlag af indberetningerne i G341, nr. 168 og Bidstrups ud fra dem i G240, nr. 65 (fideicommissregnskaberne). P. gr. af de særlige forhold på Rosenholm er vi her vanskeligere stillet, idet der kun foreligger en debitorliste fra dec. 1865 i G308, nr. 40 (godsregnskaber 1863–67). Denne listes sum er 195.965 rdl., men heri er ikke medregnet bygningslånet i henh. til bevilling af 1861 på 19.200 rdl. Hertil kommer så de kontanter besidderen måtte ligge inde med + det gods der solgtes i 1866 (ialt 6–2 thk. fra 1.5.1866 – 30.4.1867), sammenlagt bliver det skønsvist 220.000 rdl.

47. Stig G. Rasmussen, op. cit. s. 66. I de 51 er dog også inkluderet 5 møllere, der sandsynligvis var tidligere fæstere u. grevskabet. Se også G341, nr. 339 (aktivlisten).

48. Stig G. Rasmussen, op. cit. s. 73–75.

hjertesuk fra en bornholmsk indberetter til »Tidsskrift for Landøkonomi« 1882, der har følgende at sige om kreditsituationen på øen: »Et Savn for Bornholm er det ogsaa, at her ikke udlaanes Fideicommisspenge (kursiveret i teksten, SGR) eller lignende Kapitaler, man er derfor med Hensyn til Prioritetslaan alene henvist til Kreditforeningerne ...«⁴⁹, og da de kun giver små lån, så er kreditten i følge vor hjemmelsmand noget trykket på øen. Afsluttende kan det derfor siges, at der i forbindelse med majoraternes fæstegods-salg foreligger et materiale, der ved yderligere undersøgelser formodentlig vil kunne give nye og værdifulde oplysninger om både administrationshistoriske forhold, fæsteafløsningens talrige facetter og på længere sigt også om finansieringen af den moderniseringsproces, der præger dansk landbrug i de sidste tiår af det 19. århundrede.

Summary

One of the most important aspect of defeudalisation in Denmark was the liquidation of the copyhold system through purchase by the copyholders of the freehold of their farms and houses, which put an end to the obligation to pay quit-rent as well as to villeinage or bond-service, the duty of performing boon-works. The dissolution of feudalism was a process that lasted from the end of the 18th century to the end of the 19th, with a break around 1818-1840 during the great European agricultural crisis.

The article presented here examines the copious mass of source material relating to the copyhold land sales on the majorat estates (i.e., estates entailed in primogeniture) that took place from the beginning of the 1850s, a particular aim being to uncover the methodological problems involved in the use of this material.

The first of these problems has to do with the material in the archives of the majorat estates themselves, because a thorough acquaintance with the administrative procedures employed on the individual estates is required before the material is capable of being used.

The second and by no means least difficult problem concerns the material to be found in the archives of the central government. These sources originate from the obligation imposed on majorat proprietors by Danish law of reporting certain facts concerning their estates, but this does not in itself constitute any guarantee of the reliability of these sources, which is therefore tested. This is done by comparing the material in the estate archives (to which in this context the status of primary sources has to be attached) and the sources in central government archives with a view to establishing whether discrepancies can be detected between the two source-groups, either in respect of the volume of copyhold land sales on the three Jutland majorat estates on whose archives the study is based, or with regard to the consi-

---

49. Tidsskr. for Landøkonomi, 5. rk. 1, 1882 s. 208.

derable sums of money which flowed in as a result of the sales and which ought, in virtue of the juridical status of the majorat estates, to be entailed. The scrutiny carried out discloses an unreliability factor of less than 1 per cent of copyhold land sales and discovers no discrepancies between the two sources regards the amounts of cash yielded by the sales.

A number of previously unnoticed aspects of the copyhold land sales come to light from this analysis. Not the least important of these concerns the considerable size of the sums yielded by the sales and the use made of them. It is evident, for instance, that these entailed sums of capital gave the majorat proprietors a strong position on local agrarian credit markets. It is also apparent that the entailed capital was used as a lever for investments in the manorial demesnes of the individual estates, which thereby underwent considerable modernisation.

The extent to which conditions on these three Jutland majorat estates apply to the other 75 as well is a question still to be investigated, but there is much to suggest that this source of finance played a considerable role in the process of capitalisation that characterised Danish agriculture in the last decades of the 19th century.

Landarbejdernes kår 1850-90

AF JØRGEN WITTE

I

I begyndelsen af 1870'erne vakte den uro, der var opstået i arbejderklassen, interesse for det såkaldte sociale spørgsmål eller arbejderspørgsmål. Da Danmark overvejende var et landbrugsland, fik landarbejderspørgsmålet også en betydelig del af interessen. Dette specielle spørgsmål var dog ikke nyt, idet det allerede i første halvdel af århundredet var blevet diskuteret som husmandssagen, og husmandens bestemmelse i samfundet var jo, som den kendte landbrugsteoretiker prof. Gregers Begtrup skrev i 1802, »at være den store landbruger til hjælp i hans avlsbedrift som daglejer«, altså landarbejder¹.

Men i sidste trediedel af det 19. århundrede fandtes der en interesse for landarbejdernes kår i langt videre kredse, og synet på dem var også ved at ændre sig. Her skal indledningsvis nævnes interessen for spørgsmålet blandt politikerne, landmænd, nationaløkonomer og forfattere. Da arbejderspørgsmålet blev aktuelt i begyndelsen af 1870'erne, stod regeringen på ret bar bund med kendskab til arbejdernes kår her i landet. Dette søgte man at råde bod på ved en storstilet statistisk undersøgelse i 1872, hvori også landarbejderne, forstået som de omtrent 102.000 personer i inderstefamilier og i huse under 2 skp. hrtk., blev inddraget². Men hovedinteressen i undersøgelsen var dog nok den samme som hos Arbejderkommissionen af 1875, der skulle fremkomme med forslag til forbedringer hos byarbejderne. En enkelt oppositionspolitiker, venstremanden Thomas Nielsen, fortjener at nævnes særskilt, fordi han som den første i folketinget under halvfjerdsernes sociale drøftelser, bevidst og ud fra en gennemtænkt almen samfundsopfattelse tog afstand fra den hidtidige grundopfattelse, det liberale system og den frie konkurrence. Han talte for en bedre behandling af tyendet og for landarbejdernes vedkommende lagde han særlig vægt på, at de jordbesiddende husmænd lærte at dyrke deres lodder bedre³. På grund af den langvarige forfatningskamp kom der dog hverken i 1870' eller 1880'erne væsentlige resultater ud af de politiske overvejelser.

Blandt landmændene arbejdede den driftige godsejer Edward Tesdorpf for en forbedring af landarbejdernes kår. Dette havde han gjort fra 1840'erne på sit eget gods Ourupgård på Falster. Hans sociale ansvarsfølelse bundede i en

1. Jensen 1931 s. 13-16. Skrubbeltrang 1952 s. 102-108. Citatet hos Jensen 1927 s. 654.

2. Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872. Udgivne af Indenrigsministeret. 1874.

3. Jensen 1927 s. 632 og 634.

klar kristen holdning. Da han i 1860 indtrådte som præsident i Landhus-holdningsselskabet, fik han mulighed for at vække interesse for sagen i bredere kredse. Når landøkonomen Jørgen la Cour således fra 1867 som redaktør tog landarbejderspørgsmålet op i »Tidsskrift for Landøkonomi«, der skulle være et »kildeskrift for banebrydende tanker i landbruget«, var han nok påvirket af Tesdorpf. Efter la Cours mening bar arbejdsgiverne hovedansvaret for landarbejdernes elendige kår, fordi de ikke betalte dem en rimelig løn. Tidsskriftet gav i de følgende år dette arbejderspørgsmål en fast plads i sine agerdykningsrapporter, så man her til en vis grad kan følge udviklingen⁴.

De faglige nationaløkonomer interesserede sig fra begyndelsen af 1870'erne også en del for landarbejderspørgsmålet. Der ofredes betydelig plads på arbejderspørgsmålet både i den ny Nationaløkonomisk Forening og i Nationaløkonomisk Tidsskrift. Deres ny holdning i reaktion mod Manchester-skolen er blevet betegnet som en dansk »katedersocialisme«⁵. Blandt de fremtrædende i debatten var betydningsfulde universitetslærere som prof. William Scharling og den daværende kontorchef i Statistisk Bureau, V. A. Falbe-Hansen, der efter rejser i Amerika og England havde forladt Manchester-lærens socialpolitiske opfattelse. Som økonomer var deres særlige interesse landarbejdernes løn og realløn, som f. eks. i Falbe-Hansens »Stavnsbåndsløsningen og Landboreformerne« 2. del (1889)⁶. I 1880'erne sluttede andre forskere sig til denne kreds, bl. a. statistikerne, Marcus Rubin og prof. Harald Westergaard, der i en undersøgelse på makroplanet af landbefolkningens dødelighed i Fyns stift inddrog de sociale forholds betydning herfor⁷. Vigtigst var dog nok lægen Theodor Sørensens små skrifter, hvori der på basis af undersøgelser på mikroplanet søgtes skabt en virkelig solid viden om de sociale forholds sammenhæng med liv og død⁸. Især må nævnes »Markarbejderes Vilkaar i jyske Hedeamter« (1881), som bl. a. gengiver forholdene hos landarbejderne, han selv boede blandt i Hobro amt.

Landarbejdernes kår blev dog også skildret andetsteds end i nøgterne og lidt tørre socialstatistiske undersøgelser. I 1860'erne og 1870'erne var den såkaldte »skolelærerlitteratur« vokset frem. I denne naivt realistiske litteratur skildredes almuens liv, og herunder også landarbejdernes fattige kår, i en optimistisk tone. En af de kendteste, Anton Nielsen, højskoleforstander på Fyn, udgav således i 1885 »Fattigmands Færd«, hvor en af novellerne »Et fattigt Hjem« netop behandler samme emne som Henrik Pontoppidans

4. Hans Michael Holt s. 72. Bjørn s. 109-112.

5. Jensen 1927 s. 630 og 632.

6. op. cit. s. 109 ff.

7. M. Rubin og H. Westergaard: Landbefolkningens Dødelighed i Fyens Stift. (1886).

8. M. Rubins nekrolog over Th. Sørensen i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1915 s. 2.

had det
amt?

kendte novelle »Naadsensbrød«, der er omtrent samtidig⁹. Hvor Pontoppidans krasse realisme i skildringen af landunderklassens kår lader sognefogeden føre den gamle Stine på fattiggården med magt, ender Anton Nielsens novelle med, at sognefogeden opgiver at få den gamle kone til at flytte og endda lægger 4 kr. på bordet til fordel for hendes søns forlovelsesgilde. Når Johan Skjoldborgs husmandsdigtning i det følgende årti med gennembrudsromanen »En Stridsmand« i 1896 har en anden karakter end Pontoppidans dystre billeder »Fra Hytterne« (1887) skyldes dette næppe kun Skjoldborgs frejdige tro på husmandssagen¹⁰. Han kendte livet hos den jorddyrkende jyske husmand, mens livet i de indsiderrønner, som Pontoppidan skildrede, vel må betegnes som landarbejderplanet. Der var altså også en social forskel.

I dette århundrede kom så landarbejdernes egne beretninger om tilværelsen, af hvilke vel Karoline Graves fremstilling af livet ved Hallebyore på Vestsjælland og den jyske landarbejders erindringer i »Tre danske Arbejders Livserindringer« (1925) er de kendteste¹¹. Landarbejderproblemet var nu også kommet på en sådan afstand, at det kunne behandles som historisk problem af det ny Institut for Historie og Samfundsøkonomi ved Københavns Universitet. Der udkom vel ingen dybtgående monografier, der udelukkende behandlede landarbejdernes kår i det 19. århundrede, men disputater som Jørgen Pedersens om »Arbejdslønnen i Danmark 1850–1913« (1930), Harald Jørgensens om fattigvæsenet i Danmark i det 19. århundrede (1940) samt Fridlev Skrubbeltrangs »Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800« (1940) havde dog en nær relation til emnet, som endvidere var blevet behandlet i et par mindre afhandlinger fra instituttet. Skrubbeltrang var den, der fortsatte med at fremstille husmændenes historie i oversigtsfremstillinger, men ellers synes interessen for emnet at være blevet noget svagere. Fra 1960-erne er denne del af socialhistorien igen blevet genstand for behandling, både i essayistisk form, som det var tilfældet i museumsinspektør Peter Riismøllers rystende »Sultegrænsen« (1966) og som delemne i større undersøgelser, f. eks. Kristian Hvidts disputats om masseudvandringen til Amerika 1868–1914 (1971)¹². Men ikke kun historikere, også etnologer tager nu del i udforskningen af emnet, her skal til sidst som eksempel herpå peges på Palle O. Christiansens »Husmands-

9. Anton Nielsen: Fattigmands Færd, 1885, s. 241–264. Andersen s. 105 ff. og 298 ff. Henrik Pontoppidan: Fra Hytterne. Skyggerids fra Landsbyen. Optryk 1973. s. 7–13.

10. Skrubbeltrang 1942 s. 94 f.

11. Karoline Graves: En Almuekvindes Liv. 1927. Tre danske Arbejders Livserindringer. Udg. ved Oluf Bertolt. 1925.

12. Kristian Hvidt: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914 (1971).

bevægelse og jordreform i Danmark« (1975)¹³.

I det følgende vil jeg søge at ridse vor aktuelle viden om landarbejdernes kår op, sådan som den fremtræder i den historiske litteratur. Denne gennemgang vil først behandle spørgsmålet om landarbejdergruppens størrelse samt det dermed sammenhængende spørgsmål om afvandringen fra landet. Derefter vil jeg opsummere vor nuværende viden om landarbejdernes levestandard ud fra en del af de faktorer, den kan opdeles i. Derpå vil der følge en diskussion af nogle metoder og kilder til en videre udforskning af landarbejdernes kår, og til sidst vil der blive fremsat nogle bemærkninger af foreløbig art om det sandsynlige udfald af en sådan undersøgelse.

II

Som optakt til gennemgangen af den litteratur, der kan belyse landarbejdernes kår 1850-90, vil det være rimeligt at give en mere generel karakteristik og kritik af den. Kun en enkelt fremstilling, nemlig Th. Sørensens lille bog om »Markarbejderes Vilkaar« fra 1881 kan siges at have landarbejdernes kår som hovedemne. I alle andre tilfælde er hovedemnet et andet, arbejdernes kår som helhed, husmandsbevægelsen, arbejdslønnen, udvandringen, skolegangen osv., der også mere eller mindre kommer ind på landarbejdernes forhold.

Sammenhængen i en fremstilling af landarbejdernes kår vil naturligvis være tynd på et sådant grundlag. Men de hidtidige skildringer af landarbejdernes kår i det 19. århundrede har vist været sådanne sammenstyknings. Dette giver anledning til visse metodiske overvejelser, som skal fremføres i det følgende afsnit.

Med udtrykket landarbejdere forstås arbejdere, der udførte almindeligt landbrugsarbejde mod vederlag for landbrugets arbejdsgivere: godsejere, proprietærer og gårdmænd. Landbrugets voksne arbejdere kunne deles i to store grupper, nemlig tyende (dvs. tjenestefolk) og daglejere. Ved siden af disse var der også en betydelig gruppe børn, især drenge, som også gjorde landarbejde. Disse sidste glemmes tit i det samlede billede.

Tyendestillingen som karl eller pige opfattedes som en rent midlertidig beskæftigelse i ungdommen, for senere blev de optaget i de selvstændige landbrugerens kreds som gårdmænd eller husmænd eller også som egentlige landarbejdere, dvs. daglejere. Tyendet var almindeligvis ugift og fik foruden lønnen også kost og logi hos arbejdsgiveren. Arbejdsgiverens og tyendets indbyrdes forhold var ret nøje defineret i tyendeloven af 10. maj 1854. Her fastsattes bl. a., at »Ethvert Tyende bør være forsynet med en Skudsmålsbog« (§ 51) som havde til formål at føre kontrol med tyendets vandring. Heri skulle tjenesteforholdets varighed indføres og »Det beror på husbonden,

13. Der kan også nævnes hans utrykte speciale »Livsformer og livsløb i en godsregion m.m.« 1975.

om han vil tilføje noget vidnesbyrd om tyendets forhold i tjenestetiden« (§ 59 stk. 2). Misbrug af en sådan skudsmaalsudtalelse ville kunne være uhyre skadelig for tyendets fremtidige ansættelse, og disse udtalelser blev da også afskaffet ved lov i 1867. Nok gav tyendeloven tyendet nogen retsbeskyttelse, men den støttede dog især arbejdsgiverne, som den bl. a. tillagde revselsesret: »Hustugt er det mandlige tyende underkastet, indtil det bliver 18 år, og det kvindelige tyende til det bliver 16 år gammelt«. (§ 27)¹⁴.

I modsætning til tyendet havde daglejerne normalt egen husstand, men derudover er det svært at sige noget generelt om denne kategori af landarbejdere. Mange daglejere var husmænd, og i litteraturen om husmændene finder man disse sommetider skiftevis omtalt som husmænd og som daglejere¹⁵. Men langt fra alle husmænd var daglejere og heller ikke alle daglejere var husmænd. Husmænd var betegnelsen for ejere eller fæstere af et hus, der enten kunne være jordløst eller med op til 1 td. htk. Husmændene med mindst jord var nødt til at udføre meget daglejarbejde, men hvor grænsen mellem disse og daglejerne gik, kan ikke siges. Noget tyder på, at det var ved 6 td. land og at husmænd med kun 2 skp. htk. i hvert fald var nødt til at udføre arbejde for andre¹⁶. Efter boligformen betegnedes andre landarbejdere, der boede i inderstehuse, som hørte til en gård, som inderster eller lejeinderster. I tilknytning til godser fandtes der desuden lejhuse med 3–5 td. land på op til $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ års opsigelse. Disse husmænd betalte en høj leje i form af mandens og konens personlige arbejde på godsernes hovmarker. Om denne gruppe husmænd er det blevet skrevet, at deres forhold blev nogle af de uhyggeligste eksempler på agrar proletarisering¹⁷.

Med disse definitionsvanskeligheder in mente er det forståeligt, at det hidtil har været umuligt at opgøre antallet af landarbejdere præcist. Samtiden skønnede i øvrigt selv forskelligt¹⁸. Folketællingerne, som kunne have været kilden til viden om disse forhold, søgte i den 19. århundrede at undgå en social opdeling, men henførte i stedet tyende og arbejdere til de erhverv, de tjente under¹⁹. I 1905 udgav Statistisk Bureau nogle beregninger af befolkningsforholdene i det 19. århundrede på dette problematiske materiale. Disse rekonstruktioner har Holger Gad anvendt til beregningen af befolkningens struktur i »Befolknings- og Arbejdskraftproblemer i Dansk Landbrug«. Tallene på landbrugets mandlige medhjælpere i perioden steg til 145.000 i

14. Anhang til Rigsdagstidenden. Lovforslag. 5te Session 1853, sp. 735, 743 og 745.

15. f. ex. Skrubbeltrang 1942 s. 72.

16. Se diskussionen om overgrænsen for størrelsen af de jordlodder, de ny husmænd skulle have efter Statshusmandsloven af 1899, i Jensen 1927 s. 637 ff. Indenrigsministeriets undersøgelse i 1872 af landarbejdernes kår holdt sig til husmænd under 2 skp. htk. Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar ... s. X.

17. Christiansen s. 4.

18. Sørensen 1881 passim. Skrubbeltrang 1952 s. 162.

19. Hvidt s. 215 f.

1850 og 185.000 i 1880 for igen at falde til 180.000 i 1890, og på samme måde vokser tallet på drengene fra 180.000 i 1850 til 200.000 i 1880 og falder lidt til 195.000 i 1890. Den kvindelige medhjælp mangler altså, men alvorligere er problemerne ved afgrænsningen mellem husmands- og landarbejdergruppen²⁰. Både her og andetsteds i litteraturen anføres antallet af husmandsbrug. Der var i 1850 ca. 60.000 huse under 2 skp. htk., og ca. 49.000 huse med mere, mens tallene i 1885 var hhvs. ca. 118.000 og ca. 68.000²¹. Disse tal kan nok give et vist indtryk af daglejegruppens minimumsstørrelse, men ikke nogen sikker viden, dertil er der for mange ukendte faktorer. Den kraftige udvikling i antallet af huse skal ses i sammenhæng med den befolkningsudvikling, som demograferne har kaldt den demografiske transition. Dødeligheden, som indtil udgangen af det 18. århundrede havde udgjort ca. 3 ‰ af befolkningens størrelse, faldt og udgjorde mod slutningen af det 19. århundrede ca. 1,5 ‰. Fertiliteten udgjorde derimod hele tiden ca. 3 ‰ af befolkningens størrelse, og resultatet var en stærk befolknings-tilvækst²². I følge Holger Gad vandrede i tiden fra 1846 til 1890 ca. 248.000 bort fra landdistrikterne, og især fra øernes landdistrikter. Det gennemsnitlige antal årlige vandringer lå omkring midten af århundredet på 1.000, men fra 1875 skete der en stærk stigning der kulminerede i 1880'erne med gennemsnitlig 14.000 om året. Indtil 1880 havde landbrugsbefolkningen været voksende, om end langsommere end den øvrige befolkning, men fra 1880 var den samlede landbrugsbefolkning stagnerende²³. Indtil 1870 var der overskud af arbejdskraft på landet, derefter mangel. Det er klart at det især var underklassen på landet, der blev drænet, og at det mindre udbud af arbejdskraft medførte bedre beskæftigelse og hævede arbejdslønnen til et højere niveau²⁴. Kristian Hvidt har i sin makroundersøgelse af emigrationen fra Danmark hævdet, at en del af baggrunden for afvandringen, både den indenrigske og udenrigske, var en betydelig social opdrift i landbefolkningen. Landbrugets struktur var sådan, at havde man først opnået den lykke at få et stykke jord, stort eller lille, så var man forsørget, selv om skiftende konjunkturer naturligvis kunne gøre afkastningen minimal. Broderparten (62 ‰) af den samlede udvandring fra landdistrikterne før 1900 udgjordes nemlig af tyende. Det viste sig, at det vigtigste middel til at holde på tyendet ikke var lønforbedringer, men muligheden for at få foden under eget bord. Der var pres på for at få udstykning, men den var ikke tilstrækkelig. Udvandringen af landbrugstyende var derfor kun ringe fra områder, hvor der stadig var ledig jord til udstykning som f. eks. i hedeegnene²⁵. Erik Helmer

20. Gad s. 22–29.

21. Falbe-Hansen 1889 s. 136 f. Christiansen s. 9.

22. Matthiesen s. 72 f.

23. Gad s. 18 f.

24. Johannsen s. 29. J. Pedersen s. 230 f.

25. Hvidt s. 215, 245 og 250.

Pedersen har i en punktundersøgelse stillet sig tvivlende over for Hvidts opfattelse for Lolland-Falsters vedkommende og i stedet foreslået en forklaringsmodel, som bygger på graden af landbrugets mekanisering osv²⁶. I en undersøgelse på mikroplanet har Ane Dorthe Holt sammenholdt en udvandrergroupe af mænd, som måtte formodes at have deltaget i 1880'ernes store udvandringsperiode med en ikke-udvandrergroupe fra Huble sogn. Hendes resultat er derimod i god overensstemmelse med Hvidts. Det var tydeligt samfundets laveste lag, der havde grund til udvandring. Næsten tre gange så mange udvandrere som ikke-udvandrere var født uden for ægteskab. En anden skillelinje var det sociale miljø, de var opvokset i. Som en konsekvens af, at udvandrerne var fra de fattigste hjem, – de havde for omkring 3/4 vedkommende fædre, som var husmænd eller tyende, og husmandsbrugene var små i sognet –, var der omtrent dobbelt så mange udvandrede ude at tjene hos fremmede som ikke-udvandrede²⁷. Det tyder på, at de manglende muligheder for at få et eget sted har virket som en push-faktor.

Korr Johannsen og Chr. R. Jansen har set vandringerne i sammenhæng med arbejdsløsheden, som igen i nogen grad er sammenfaldende med depressionsperioderne. De kunne konstatere en parallellitet mellem vandringen til byen og emigrationen i 1880'erne, men ikke noget tilsvarende i 1890'erne. Foreløbig synes det som perioderne med megen beskeden udvandring indtil 1890 faldt sammen med arbejdsløshedsår, og at emigrationen voksede stærkt med en forbedring af beskæftigelsessituationen²⁸.

I det følgende vil vi se noget på det aspekt af landarbejdernes kår, der er blevet drøftet mest, nemlig deres indtægtsforhold. Der er blevet udarbejdet officielle lønstatistikker over landarbejdernes løn siden Indenrigsministeriet i 1872 indsamlede oplysninger om arbejderbefolkningens kår. I 1888 og 1892 lod ministeriet foretage undersøgelser af arbejdsløsheden i landbruget gennem amtmændene, og fra 1897 foretog Statens statistiske Bureau med få års mellemrum undersøgelser deraf. Men både forud for 1872 og efter findes der desuden forskellige private undersøgelser af spørgsmålet, hvor bl. a. Scharlings og Th. Sørensens må nævnes²⁹. Hovedværket om arbejdsløsheden i denne periode er Jørgen Pedersens lønteoretiske disputats fra 1930, men der var også foretaget vægtige beregninger i tidligere arbejder. Falbe-Hansen havde gjort dette både i »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne« i 1889 og i 1893 i en afhandling sammen med statistikerens Michael Koefoed belyst de regionale forskelle. Senest havde Knud Dalgaard i en afhandling i Nationaløkonomisk Tidsskrift i 1926 foretaget beregninger på grundlag af

26. E. Helmer Pedersen s. 11 og 18 f.

27. Ane Dorthe Holt s. 120.

28. Jansen og Johansen s. 64 ff.

29. J. Pedersen s. 9 f.

det foreliggende statistiske materiale³⁰. Jørgen Pedersen skaffede nye oplysninger, og på dette grundlag var han i stand til endelig at give et kontinuert billede af lønningerne. For tyendets vedkommende var han dog kun i stand til at meddele en liste over årslønnen for en fuldvoksen karl og pige på en middelstor bondegård på Koldingegnen fra 1856. Karlens løn steg fra 108 kr. i 1856 til 180 kr. i 1890, men pigens løn steg fra 46 kr. til 100 kr. Den væsentligste stigning synes at være sket i 1870'erne. Der er egentlig en forbavsende overensstemmelse mellem dette eksempel og de regionale tal som fremførtes af Koefoed³¹. Ifølge Pedersen spillede naturallønnen i den første tid efter 1850 endnu en stor rolle, mens pengelønnen var lille. Tyendet fik udover kost og logi også beklædningsgenstande, undertiden fourage eller græsning til et får. Kost og logi beholdtes ganske vist hele perioden, men den stærke stigning i pengelønnen synes til en vis grad modsvaret af en mindre naturalløn. Pengelønnen var mere elastisk end for nogen anden arbejdergruppe og nærmede sig en virkelig fri markedspris. Nedsættelse af lønnen kunne dog næppe ske til hver skiftedag, dvs. halvårligt, men kun ved et nyt fæstemåls indgåelse³².

Udgangspunktet for Jørgen Pedersens behandling af landarbejderlønnen er daglejjournaler fra fem sjællandske herregårde. Disse viser daglønnen og dens svingninger, men mere interessant er dog årsindkomsten, som afhænger af beskæftigelsens varighed. Ud fra en bearbejdelse af tidligere forskeres resultater nåede han til et arbejdsår på 330 dage. Den beregnede årsindtægt for sjællandske herregårdsarbejdere var derefter 238 kr. i 1859 og 446 kr. i 1890. Den væsentligste stigning synes her også at være sket i 1870'erne. Akkord, som efter tidligere forskeres opfattelse svarede til et tillæg i lønnen på 10 0/0, anså han ikke for at have spillet nogen væsentlig rolle for merfortjenesten og udelod den derfor af betragtningerne. Han antog derimod, at hustruens arbejde for fremmede havde været almindeligt hele perioden igennem. Men forskellige former for arbejder, hvadenten det var kort tids høstarbejde eller lang tids malkearbejde, gav højst forskellige årlige biindtægter. Dertil kunne komme, at indtægten fra have eller jordlod skulle beregnes. Landarbejdernes samlede årsindtægt nåede han således ikke frem til³³.

Jørgen Pedersens tal belyser forholdene for de faste daglejere på herregårdene, men ikke for dem der var forholdsvis løst knyttede til bøndergårdene, om hvilke han skrev, at det næppe kunne benægtes at det løse arbejde ikke kunne give sin mand tilnærmelsesvis så stor en fortjeneste. Den

30. V. Falbe-Hansen og M. Koefoed: Arbejdslønnen paa Landet i Danmark. Knud Dalgaard: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark de sidste 50 Aar (1926).

31. J. Pedersen s. 50 f. Falbe-Hansen og M. Koefoed s. 702.

32. J. Pedersen s. 51-54. Sigurd Jensen kommer i sin disputats: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi (1950) s. 120 f. også ind på den vigende aflønning i naturalier.

33. J. Pedersen s. 54-61 og 110-116.

forudsætning, som tidligere forskere byggede på, når årsindtægten skulle udregnes, nemlig et arbejdsår på 300–330 dage kan nemlig næppe holde. Chr. R. Jansen har skrevet at landarbejderne især blev ramt af sæsonarbejdsløshed, men derudover var der i hele perioden 1850–1900 en almindelig skjult arbejdsløshed på landet, som medførte, at meget få daglejere kom op på 280–300 arbejdsdage om året³⁴.

Men vigtigst for landarbejderne selv var spørgsmålet om reallønnens højde og udvikling. Som udgangspunkt valgte Jørgen Pedersen Th. Sørensens oplysninger om landarbejdernes forbrug i jyske hedeamter, og suppleret med oplysninger af Falbe-Hansen i Stavnsbåndsløsningen, konstruerede han et budget, som måtte anses for typisk for landarbejderne (daglejerne). Da værdien af dette for 1872 med butikspriser lå omtrent 100 kr. over landarbejdernes indtægt, reducerede han udgifterne for flere varer. Kartofler og skummetmælk sattes til 0 kr., byggryn, gule ærter, fedt, flæsk og tællelys til engros-priser, da landarbejderne i ældre tid så godt som aldrig købte landbrugsvarer til detailpriser. På dette noget usikre grundlag sammenlignedes løn- og priskurverne³⁵. Først i 1877 nåede lønnen op på budgettets værdi, og først fra 1880 øgedes afstanden mellem de to kurver i positiv retning. Jørgen Pedersen mente, at i fald dette budget var så skrabet, at det ikke kunne reduceres yderligere, måtte der findes ukendte biindtægter, da daglejerne dog både havde levet og formeret sig³⁶. Budgettet kunne naturligvis reduceres yderligere, da udgangspunktet hos Sørensen ikke var de ringest stillede markarbejdere men gennemsnittets. Det synes i øvrigt vanskeligt at fastlægge en grænse, hvorfra budgettet ikke kan reduceres yderligere. Desuden kan man nok tilføje, at forholdene næsten a priori kan siges at have været bedre end for de selvforsørgende.

Til nærmere belysning af reallønnen kan man se på størrelsen af fødevarerposten i budgettet. Jo mindre indkomst, des større rolle spiller de helt elementære nødvendigheder, dvs. især fødevarerne. Sv. Aa. Hansen har opstillet budgetter for forskellige indkomstgrupper hos arbejderne. Dette viste, at der i perioden skete et fald i fødens andel af totaludgiften for alle grupper, men faldet var mindst for den laveste gruppe, landarbejderne, hvor næringsmidlernes andel af det samlede forbrug faldt fra ca. 80 % i 1872 til ca. 70 % omkring 1890. I samtidens udenlandske undersøgelser blev en andel på over 60 % anset for at være tegn på meget trykkede kår³⁷. Falbe-Hansen skrev om forholdene i 1889:³⁸ »*Set for sig alene* er landarbejdernes Stilling, om end den som Regel er bedre end i ældre Tid, dog meget daarlig. Hvad en Land-

34. Gengivet efter Sv. Aa. Hansen I s. 258.

35. J. Pedersen s. 189–203.

36. J. Pedersen bilag V fig. 5 og s. 215.

37. Sv. Aa. Hansen I s. 260 ff.

38. Falbe-Hansen 1889 s. 149 f.

arbejder i Nutiden kan fortjene ved sit Arbejde, er, selv naar han har stadig Beskjæftigelse, saa lidt, at det kun strækker til det allernødvendigste. Det er foran anført, hvilke Mængder af de vigtigste Fødemidler en Landarbejder-Familie sædvanligvis forbruger. Angivelserne ere sammendragne efter Landarbejdernes egne Opgivelser af, hvad de har forbrugt, og det maa vel altsaa antages, at en Familie kan leve deraf. Om det ogsaa er nok til at opføde en kraftig Slægt, derom tør Forf. ikke udtale nogen Mening; men det er i al Fald klart, at det er en fattig og tarvelig Kost ...«

Daglejernes realindkomst, forstået som kvotienten mellem budgetværdien og den beregnede pengeindtægt, lå efter Jørgen Pedersens resultater i hele perioden over arbejdsmændenes i små købstæder og nåede i 1885 endda op over og fulgte svendenes niveau. Før 1868 havde disse landarbejderen realindkomst nærmest haft en faldende tendens, men derpå kom en stærkere stigning for dem end for nogen anden gruppe af undersøgte arbejderlønninger indtil 1885, hvorefter stigningen blev svagere for dem end for de faglærte. Indtil 1880 synes denne udvikling især at skyldes stigningen i lønnen, da arbejdskraften var så efterspurgt, derefter faldet i priserne³⁹.

Der synes ikke at være foretaget større undersøgelser af tyendets kost i denne periode. Tyende og daglejere på husbondens kost fik samme kost som bondens familie. Folkene fik i hvert fald om sommeren fem måltider daglig. Om morgenen var det en varm frokost, kaldet davre. Derefter mellemmad, der bestod af brød med smør eller fedt. Middagsmaden bestod af to retter kraftig mad, mest mælkemad og flæsk. Om eftermiddagen var der atter mellemmad og om aftenen nadver, der sædvanligvis bestod af varm mad, ofte grød eller flæsk. Falbe-Hansen der oplyser dette, kan også meddele mere specificerede spisesedler fra bøndergårde i forskellige egne af landet. Han mente, at det så ud til at kosten var noget bedre på bøndergårdene end på herregårdene⁴⁰. Husholdningsregnskaber for nogle herregårde i 1860'erne og 1876, viste dog at tyendet også der fik en rigelig kost af animalske og vegetabiliske stoffer⁴¹. Dog synes der at have været regionale forskelle, så det er vanskeligt at sige noget generelt om ernæringen. Dette har vel også været tilfældet for daglejerne på egen kost, selv på deres ringe niveau.

Som nævnt gik størstedelen af landarbejdernes indtægt til mad. Dog var den tit uhyre tarvelig. Vor viden bygger her i høj grad på Th. Sørensens undersøgelser af forholdene i jyske hedeamter. Tørkosten var i reglen rugbrød med fedt eller smør, og kun manden fik af hensyn til opretholdelsen af hans arbejdskraft pålæg på brødet⁴². Men der var betydelige forskelle i kosten mellem de jordbrugende og jordløse arbejdere. Hos den førstnævnte

39. J. Pedersen bilag V fig. 4 og 5.

40. Falbe-Hansen 1889 s. 131-134.

41. Siggaard s. 8 ff.

42. Dalgaard s. 189.

gruppe lignede forbruget og levemåden gårdmændenes, når man undtog de dyrere artikler⁴³. I den modsatte ende var de jordløse familier, hvor manden fik kosten hos husbonden. Her var forholdene særlig dårlige, idet hans kost ofte androg mindst en trediedel af hele familiens indtægt og pengelønnen derved blev ganske utilstrækkelig til at sikre hustruen og børnene en forsvarlig ernæring. Disse dårligst stillede landarbejderes kost skildres på følgende måde i 1880. De jordløse købte kun lidt mælk, men fik den dog i nogle tilfælde som gave. Forbruget af smør var stærkt indskrænket eller for en stor del erstattet af fedt. Der brugtes mindre flæsk og ost, og luksusartikler som æg og fløde var naturligvis forsvundet. Derimod var forbruget af mel og gryn hos nogle familier stærkt øget, idet vandmad måtte erstatte mælke- mad, hos andre stærkt formindsket, idet tørkost her blev overvejende. Der sparedes på kaffe og sukker, ja selv på kaffeerstatningen cikorie, hvorimod brød brugtes i lige så stort eller større omfang end hos de jordbrugende landarbejdere⁴⁴. Ved vurderingen må det bemærkes, at Sørensen ikke havde valgt særlig grelle eksempler, men netop det gennemsnitlige.

I landdistrikterne lå lejeudgiften i denne periode ret fast på omkring 30 kr. årligt, svarende til gennemsnitligt 7 % af jordløse arbejderes totaludgift⁴⁵. Landarbejderboligerne bestod i de fleste tilfælde af 2 værelser med køkken, men meget almindeligt dog kun af 1 værelse med køkken. Huset var ofte gamle og skrøbelige, så de kun dårligt kunne skærme beboerne mod regn og blæst. Stuerne var lave, hyppigst med bjælkeloft og i reglen med lergulv. De ny boliger var vel undertiden noget bedre, men tit var der anvendt dårlige materialer eller huset var lagt på fugtig grund. Efter arbejderkommissionen af 1875's opfattelse boede landarbejderne endog slettere end et par menneskealdre tidligere. Årsagen synes delvis at have været den, at huse, som oprindelig kun var beregnet på en familie, i spekulationsøjemed var udstykket til flere familier. Efter Th. Sørensens beskrivelse bestod møblementet omkring 1880 i reglen kun af en seng, et bord, en bänk, et par træstole, en dragkiste eller et klædeskab og et primitivt ur. Genstandene var tarvelige, kun sengen var udstyret med lidt luksus⁴⁶.

Udgifterne til beklædning hørte til den mest elastiske del af landarbejdernes forbrug. Tøjet blev ikke kun købt. Hustruens husflid betød en del, tjenestebørnene, dvs. landarbejdernes ukonfirmerede børn, der tjente hos gårdmænd, fik til tider klæder som betaling, og familier, der holdt får, kunne anvende ulden til tøj. Ellers var det ikke ualmindeligt, at brugt tøj blev købt og syet om. Uden at kende til luksus skulle gårdmænd i fattige hedeegne gå klædt som de jordløse mænd på stedet. En sådan ensartethed i tøjet har dog næppe

43. Jvf. Johannsen s. 189.

44. Sørensen 1881 s. 110 f.

45. J. Pedersen s. 199.

46. Sørensen 1881 s. 103 f. Dalgaard s. 190 f.

eksisteret i rigere egne. Ud over den almindelige arbejdsdragt besad landarbejderen som oftest en søndagsdragt⁴⁷.

I fremhævelsen af landarbejdernes slette kår, jævnfør citatet fra Falbe-Hansen ovenfor, stemte samtidens udtalelser i sjælden grad overens. Socialstatistikerne interesserede sig da også for, hvilke følger den tarvelige leve-måde havde for den fysiske udvikling og dødeligheden. En kommission, der var nedsat til undersøgelse af skolehygiejnen, konstaterede således i 1883-84, at der i 11-14 års alderen var karakteristiske forskelle imellem gårdmands- og husmandsbørns vægt, for sønnerne fra 1,5 til 2,5 kg og for døtrene fra 0,7 til 1,5 kg, og højdeforskellen lå for begge køn omkring 1 tomme (2,6 cm). Der-til kom at sygdomsprocenten afgjort var større for husmandsbørn end for gårdmandsbørn både på Øerne og i Jylland⁴⁸. Ud fra den betragtning, at børnedødeligheden afgav den fineste målestok for de fleste sundhedsfarlige momenter, idet voksne ikke reagerede nær så stærkt over for forskelle i ernæring, bolig, beklædning og hudpleje, havde Th. Sørensen på samme tid i en makroundersøgelse undersøgt børnedødeligheden for tiden 1820-79. Disse dødsfald havde han inddelt i tre velstandsgrupper, men ladet uægte børn danne en særskilt gruppe. Her viste det sig, at gradueringen i dødelighed efter velstandstrin kun var klar for tiden før 1850. For tiden efter 1850 havde middelklasse og underklasse samme dødelighed, et resultat, der ikke svarede til Rubins og Westergaards opfattelse af forholdene i fynske landdistrikter⁴⁹. Den sociale klassificering synes dog ikke at være så stringent, at resultatet kan tillægges afgørende vægt.

Det har været den almindelige opfattelse, at husmændenes, dvs. også landarbejdernes, børn sad på skolebænk med gårdmændenes børn, så begge fik del i den undervisning, som 1814 loven skulle sikre alle børn. Gunhild Nissens disputats om forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet viste for nogle år siden i nogle koordinerede undersøgelser på mikroplanet et andet billede. Tjenestebørnene blev af deres forældre sendt ud at tjene i hvert fald fra 9-10 års alderen. Landbruget havde stærkt brug for denne arbejdskraft og benyttede derfor ikke kun de lovlige, men også de ulovlige forsømmelser, som man skulle betale mult for, til at holde på den⁵⁰. Et eksempel fra Krøjerup distrikt i Holbæk amt viser, at i tiden 1880-85 havde gårdmandens egne børn 6 % ulovlige forsømmelser og 1895-1900 (efter at nye regler for forsømmelser var indført 1889) kun 2,3 %, mens børn i tjeneste hos gårdmænd i de samme perioder havde 16,3 og 12,1 % ulovlige forsømmelser. I øvrigt synes gårdmændene i skolekommissionen i egen interesse systematisk eller fra tilfælde til tilfælde at have sørget for at fritage

47. Sørensen 1881 s. 113 ff. Dalgaard s. 191.

48. Falbe-Hansen og Scharling s. 595-598. Dybdahl s. 267 f.

49. Sørensen 1883 s. 9, 16-19 og 70-86. Rubin og Westergaard s. 82.

50. Nørregård 1950 s. 151. Dybdahl s. 43. Nissen s. 218-220 og 337.

tjenestedrengene for skolegang eller at fastsætte at et vist antal af deres ulovlige forsømmelser skulle være mulktfri⁵¹.

Efter at være blevet konfirmeret fæstede landarbejdernes børn sig bort som tyende for et halvt eller helt år ad gangen. Gårdmandsbørn kunne derimod tit blive hjemme og udførte så tyendets funktioner dér. Kaj Habekost konstaterer i sin undersøgelse af den sociale mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede, at når karle og piger fik mulighed for at gifte sig, ophørte som regel samtidig deres faste tjeneste og de gled over i daglejergruppen. Daglejerne synes at have giftet sig tidligere end andre grupper i agrarsamfundet, sikkert fordi oprettelsen af ny små husmandssteder gjorde det muligt at stifte hjem, men de yngste daglejere måtte dog i den første tid bo som indsiddere hos andre⁵².

Indenrigsministeriets store undersøgelse i 1872 søgte også at klarlægge, hvor store chancer, landarbejdere havde for at blive selvstændige. I Østjylland og på Øerne ansloges chancen til 5–25 0/0, men i Vest- og Nordjylland til 50–75 0/0. Disse skøn svarer ret godt til, at bevægelsen med udstykning af jord til husmandsbrug under 1 td. htk. på Fyn, i Østjylland og på Lolland-Falster gik i stå fra og med 1873, mens der stadig var en betydelig tilgang af sådanne brug indtil 1885 på Sjælland, i Nordjylland og især i Vestjylland. I det sidstnævnte område med dets hedeopdyrkning fortsatte den endda efter 1885⁵³.

Det mere generelle spørgsmål om social mobilitet på landet er belyst gennem Habekosts undersøgelse. Det dominerende træk var social stabilitet. Det lykkedes kun for 4 0/0 af sønnerne og 9 0/0 af døtrene født i samfundsgrupper, der var socialt ringere stillet end gårdmandsgruppen at nå op over deres eget samfundslag. Mellem de socialt ringere stillede grupper som husmænd, indsiddere, tjenestekarle, søfolk var der en større bevægelighed og størst for døtrenes vedkommende. Mellem 40 og 50 0/0 af husmands- og indsiddersønerne blev således daglejere. Udvekslingen mellem disse grupper tyder i øvrigt på en ret ringe social afstand imellem dem. Her er det dog en mangel, som Habekost også erkender, at der ikke er skelnet mellem husmænd med jordbrug og egentlige landarbejdere. Ekspansionen i husenes antal muliggjorde også, at en stor del af husmandssønnerne kunne blive i denne gruppe og en stor del indsiddersønner kunne blive husmænd, hvad der dog næppe var nogen reel mobilitet, da det var en vækst i antallet af de mindste huse på under 2 skp. htk⁵⁴. Den egentlige ejendomsstruktur, antallet af gårde, lå derimod fast, og hvis de »overflødige« gårdmandsbørn ikke ved at flytte fra egnen formåede at opretholde deres forældres status, fandt de også deres plads i

51. Nissen s. 303 og 337.

52. Habekost s. 61–68.

53. Skrubbeltrang 1952 s. 166 og Hvidt s. 255.

54. Habekost s. 37–49.

husmandsgruppen, både set i relation til erhverv og til boligform. Halvdelen af de overflødige gårdmandssønner i Habekosts undersøgelse blev således daglejere og husmænd, som næppe havde noget synderlig jord⁵⁵. Landarbejdergruppen fik på den måde en ekstra tilvækst.

Rubins og Westergaards undersøgelse af dødelighedsforholdene i fynske länddistrikter 1885–86 gav et indtryk af, hvordan mange landarbejdere endte deres liv. De konstaterede den samme dødelighed for alle jordbrugergrupper i den produktive alder, men en forskel mellem de besiddende og ikke-besiddende i de første år og i »oldingealderen«. Husfolk uden jord havde en større dødelighed efter 65 års alderen end normalt (beregnet), og for mændene uanset om de var i virksomhed eller på aftægt. Fyn sagdes i social henseende at være bedre stillet end den øvrige del af landet, men deres konklusion var alligevel, at de økonomiske forhold for underklassen dér ikke gjorde det muligt for den at opnå en uafhængig aldersordning, dvs. en aftægt. Det lykkedes for 23,8 % af husmændene med jord, men kun for 6,4 % af de jordløse! De jordløse og ligestillede holdt derfor fast ved deres arbejde så længe som muligt, for når de ikke kunne klare sig selv længere, ville de i reglen være henvist til fattiggården, og over en fjerdedel af husfolkene uden jord syntes at ende under fattigvæsenet⁵⁶.

Nok erkendtes landarbejdernes slette kår i samtiden, men den almindeligt udtalte liberalistiske opfattelse var, at de fattige samfundslag skulle klare sig selv eller forbedre deres stilling ved »selvhjælp«. Et konkurrenceskrift om syge- og aldersforsørgelseskasser fra 1867 benyttede således et citat fra Ricardo som motto: »Den bedste understøttelse, man kan give den trængende, er at lære ham at hjælpe sig selv«. Forfatteren mente nok, at en løsning på de slette kår kunne fremkomme hvis arbejderne viste større sparsommelighed, købte billigere varer, som ikke var belagt med importtold og gennem konsumforeninger, samt arbejdede mere, f. eks. 7 dage i stedet for kun 6 dage om ugen, som helligdagsordningen påbød. Indgreb i pris- og lønmekanismen fra statens side eller ved strejker ville derimod kun være til skade for arbejderne selv⁵⁷. Selvhjælpen modereredes senere til »hjælp til selvhjælp«, hvorved der faktisk skete et brud på det selvansvarligheds princip, som liberalismen lagde så stor vægt på, og fra 1870'erne var Manchesterlæren på retur i den socialpolitiske opfattelse. Selvhjælpen skulle ske i fællesskab, og mange bedrestillede medvirkede til at etablere såkaldte »arbejderforeninger« på landet. Disse foreninger var i 1860'erne og 1870'erne især brugsforeninger og sygekasser. Deres betydning lå dog ifølge Georg Nørregård, der har skildret de tidlige organisationsforsøg blandt landarbejderne, nok så meget i, at de væn-

55. Habekost s. 30–36.

56. Rubin og Westergaard s. 76–102.

57. Burmeister motto og s. 138.

58. Nørregård 1931 s. 60 ff. og 79 ff.

nede husmænd og arbejdere til at danne foreninger, til foreningsteknik, sammenhold og samvirke⁵⁸. Foreninger med det særlige formål at få lønnen sat op var inspirerede af socialismen, men denne bevægelse viste sig gennem adskillige år næsten ude af stand til at vinde landarbejderne. Af større ikke-socialistiske landarbejderorganisationer kom der i stedet i 1870'erne jernstøber P. F. Lundes Almindelig dansk Velfærdsforening og i 1880'erne Fernando Linderbergs Dansk Arbejderforbund, senere Dansk Landarbejderforbund, der hver kunne mønstre et par tusind medlemmer. Fra slutningen af 1880'erne gik socialdemokratiet dog også frem på landet, og en del af Linderbergs forening gled over i dette. Alle disse foreninger udrettede dog kun lidet i forhold til anstrengelserne. Man nåede i 1880' og 1890'erne nok til at fremkalde lønforhøjelser hist og her, men afvandringen fra landdistrikterne betød dog mest for denne udvikling, og heller ikke den sikkerhed i tilfælde af alderdom og sygdom, som arbejderne ved statens indgriben havde fået omkring 1900, kunne være vundet ved de private hjælpeforeninger alene⁵⁹.

På landets politiske ledelse havde landarbejderne kun ringe indflydelse. Ved valg af sogneråd og amtsråd gjaldt loven af 1855. Den større halvdel af sognerådet valgtes af den højest beskattede femtedel af skatteyderne, resten af alle skatteydere, hvorved gårdmændene var sikret hovedindflydelsen. Til amtsrådet valgtes den mindre halvdel af så mange højestbeskattede mænd i amtet, som dette havde kommuner og resten af repræsentanter for sognerådene, en for hvert⁶⁰. For så vidt daglejerne betalte skat kunne de få en vis indflydelse på repræsentationen i disse organer, både ved valgret og valgbarhed. Tyendet var derimod hverken valgberettiget eller valgbart til sogneråd, amtsråd eller rigsdag. Til folketinget var der nok lige og almindelig valgret for enhver mand, der havde egen husstand og var fyldt 30 år, men med den væsentlige klausul, at han ikke måtte få eller have fået understøttelse fra fattigvæsenet, som ikke var eftergivet eller tilbagebetalt⁶¹. Hjælp fra fattigvæsenet har nok været nødvendig for mange landarbejdere og ved sin brændemærkning af dem som andenklassens borgere hindret dem i at få denne ret. Man har beregnet, at omkring 1870 havde kun 73 % af landets mandlige befolkning over 30 år valgret, men efter at denne klausuls betydning var blevet svækket gennem 1890'ernes sociale lovgivning var den tilsvarende procent i 1901 på 85,8⁶². Hvor meget landarbejdere, der havde valgretten, var udsat for pression fra deres arbejdsgivere, vides ikke. Landarbejderne havde ikke egne repræsentanter på tinge, men socialismens opståen fik rigsdagen til at beskæftige sig meget med landarbejderspørgsmålet.

59. Nørregård s. 81 ff., 109 ff., 136 ff., 168 og 187.

60. Nørregård 1950 s. 156.

61. Dybdahl s. 76.

62. Winding s. 81 f. Hvor meget landarbejdere, der havde valgretten, var udsat for politisk pression fra deres arbejdsgivere, vides ikke.

Der lå for Venstre et uhyggeligt perspektiv i, at det ville miste sin position som det store menigmandsparti, hvis det skulle lykkes Socialdemokratiet at erobre arbejderklassen på landet. Venstremænd forkyndte derfor ved enhver lejlighed, at gårdmands- og husmandsklasserne havde fælles interesser. De socialpolitiske drøftelser på rigsdagen havde dog på grund af den forfatningspolitiske strid indtil 1890 mere interesse ved deres ideer end de resultater, der kom ud af dem. Først da de Moderate gik ind i en forhandlingspolitik om reformlove for at skabe et forlig med Højre, kom der et konkret resultat som loven om alderdomsunderstøttelse 1891. Denne sikrede enhver forsørgelsesberettiget ret til offentlig understøttelse uden fattighjælpsvirkning, når vedkommende var 60 år og ikke de sidste ti år havde modtaget fattighjælp⁶³. Statshusmandsloven af 1899 var derimod ikke nogen social lov, men må betegnes som en agrarisk lov gennemført i enighed af Venstre og Højre for at fastholde landbrugets arbejdskraft. For at modvirke landarbejdernes flugt til Amerika og byerne tilbød staten dem billige lån til køb af husmandssteder med 3 1/2–5 td. land, på hvilken en selvstændig virksomhed ikke skulle kunne etableres. Næsten alle (90 %) af de første fem års købere var da også nødt til at arbejde for andre som daglejere⁶⁴. Den politiske indflydelse, som landarbejderne udøvede, var således på grund af socialistskrækken og ikke mindst fordi landarbejderne var landbrugets meget nødvendige arbejdskraft.

Det vil af de foregående sider være fremgået, at landarbejdernes levestandard og sociale status var lav. Der synes dog ikke at være enighed blandt forskerne om, hvilken klasseforskel der var mellem landarbejderne i underklassen og gårdmændene i middelklassen (eller småborgerskab i marxistisk terminologi). Hans Chr. Johansen mente i sin skildring af tiden 1864–1901, at man ganske vist ud fra almindelige betragtninger om mobiliteten måtte antage, at gårdmændenes levestandard havde ligget noget over landarbejdernes, men at forskellen i visse år ikke havde været ret stor, og at det i de dårligste år mere var den sociale status, der var knyttet til gårdbesiddelsen, der skilte de to grupper på landet⁶⁵. Georg Nørregård konstaterede derimod, at der i 1870'erne var en dybtgående forskel i økonomisk henseende, en ligestilling i oplysning, men ikke i moral, og endelig en væsentlig forskel i politisk oplysning. Mellem de husmænd, der havde så lidt jord, at de ikke kunne leve af den, og gårdmændene kom den mest typiske klasseforskel til udtryk, og denne forskel havde aldrig været så stor som i årene omkring 1870⁶⁶. Han havde dog tidligere skrevet, at den største forskel var i 1880'erne⁶⁷. Vagn

63. Jensen 1931 s. 32 ff.

64. Jensen 1927 passim. Christiansen s. 17.

65. Busck, Christensen og Jepsen s. 54 ff. Johansen s. 189

66. Nørregård 1950 passim.

67. Nørregård 1930 s. 106.

Dybdahl hævdede derimod i Politikens Danmarkshistorie, at gårdmænd og husmænd endnu omkring 1870 var inde i et fællesskab, selv om det var tydeligt, hvem der var den ledende. Efter hans opfattelse blev klasseskellet stadig skarper i årene frem mod 1890'erne. Der kom en periode, hvor gårdmandsklassen gik frem kulturelt og økonomisk, mens husmændene i nogen grad stod uden for udviklingen⁶⁸. Klasseforskel var der utvivlsomt mellem gårdmænd og landarbejdere i sidste halvdel af det 19. århundrede, men hvornår den var størst får stå hen.

III

For at komme ud over vor nuværende usammenhængende viden om landarbejdernes kår vil det være nødvendigt, at man beskæftiger sig mere indgående med de metodiske problemer der er forbundet med at gøre vor viden mere kohærent.

I alle undersøgelser og fremstillinger af landarbejdernes kår har bestemmelsen af landarbejderne som gruppe været et væsentligt problem. Samtidens statistik, som interesserede sig for andre forhold på tværs af de sociale, og manglen på andet kildemateriale, som kan belyse dette med sikkerhed, forhindrer, at man i dag præcist kan udpege, hvilke familier, der i større eller mindre grad fik deres indkomst ved arbejde for landbrugets arbejdsgivere, samt gøre op, hvor mange disse familier var. Da landarbejdernes kår imidlertid ikke bør betragtes isolerede, men i sammenhæng med dem, der fandtes i agrarsamfundet i øvrigt, når man nok til det bedste resultat, om man ikke foretager en bred specialiseret opdeling af samfundets forskellige grupper, men som udgangspunkt nøjes med en simpel tvedeling af samfundet i gårdmænd og ikke-gårdmænd⁶⁹. Der gik et tydeligt skel mellem disse to grupperinger, hvorimod der, når der bortses fra nogle ganske få familier med højere social status kun var ringe social afstand mellem husmænd, indsiddere, håndværkere, daglejere o. l. i ikke-gårdmandsgruppen. Der fandtes i hvert fald de fleste potentielle landarbejdere, både som tjenestebørn, tyende og som arbejdsmænd. Fra en sådan enkel opdeling kan man så gå til en mere detaljeret undersøgelse af ikke-gårdmandsgruppens forskellige bestanddele.

For at kunne overkomme en grundig undersøgelse af landarbejdernes kår synes man at være nødt til at vælge mellem storstilede undersøgelser af et enkelt aspekt og undersøgelser på mikroplanet af flere aspekter. Det er ovenfor blevet kritiseret, at vor hidtidige viden om landarbejdernes kår i sidste halvdel af det 19. århundrede er så sporadisk og usammenhængende. Vi kender lidt til nogle kår for visse landarbejdere i et bestemt område på et bestemt tidspunkt og lidt til nogle andre landarbejdere i et andet område til et andet tidspunkt osv. Sættes en sådan brudstykkeagtig viden sammen til et

68. Dybdahl s. 43.

69. Betragtninger om den dikotomiske opdeling hos Habekost s. 26 fn. og 44 f.

helhedsbillede, – sådan som det også er gjort her i skildringen af vor aktuelle viden, kan man ikke regne med at det bliver noget sandt billede, ja det må vel formodes, at det bliver et temmelig fordrejet billede. Man må derfor foretrække at undersøge landarbejdernes kår på mikroplanet, f. eks. inden for et sogn for at skabe et kohærent billede af landarbejdernes tilværelse i en kortere eller længere årrække. Koordineres flere sådanne undersøgelser på mikroplanet i forskellige dele af landet, idet man dog tager skyldigt hensyn til muligheden for at fremskaffe anvendeligt kildemateriale, skulle man efterhånden få en mere almengyldig viden om landarbejdernes kår⁷⁰.

Som grundlag for en undersøgelse af disse kår vil det lønne sig at tage endnu et moment op til nærmere overvejelse, nemlig begrebet *fattigdom*. Det er utvivlsomt, at landarbejdernes kår dengang var særdeles fattige, også set med samtidens øjne. Der har været ført en livlig debat om, hvordan man skal definere fattigdom. Nogle har fastlagt fattigdom som følelsen af at have det dårligere end andre, hvad der nok kan være svært at anvende i en historisk undersøgelse. Mere anvendelig er den svenske historiker Olle Lundsjö's definition af fattigdom som manglende evne til at betale skat. Disse definitioner bygger i øvrigt på, hvad samtiden mente var fattigt. I modsætning til det førstnævnte relative syn står et absolut, der bygger på ernæringsfysiologien. Den engelske sociolog Seebohm Rowntree, der var en tidlig repræsentant for denne opfattelse, fandt frem til en såkaldt fattigdomslinje, som svarede til det beløb, der var nødvendigt for at sikre en families fysiske effektivitet ved en rationel anvendelse af pengene. Den væsentligste del af beløbet gik til føden, men derudover brugtes også en del på tøj o. l., hvis betydning for den fysiske effektivitet ikke var ganske klar. Definitionen var næppe ganske stringent på dette punkt. Familier, hvis indkomst ikke var tilstrækkelig til at sikre denne minimumsstandard, sagdes at befinde sig i primær fattigdom⁷¹.

En anden side af Rowntrees model har ikke vakt samme opmærksomhed, nemlig at fattigdommen her betragtedes som et dynamisk og ikke et statistisk fænomen⁷². Anvendt på landarbejderen skulle denne model forstås således, at arbejderen som barn ville være udsat for større fattigdom end senere som tjenestedreng, karl og som daglejer eller arbejdsmand. Hans levestandard ville så igen synke, når han som gammel arbejder ikke var i stand til at forsørge sig selv. For hans hustru så denne fattigdomscyklus noget anderledes ud med et ekstra lavpunkt efter ægteskabs indgåelse, når der kom børn, hvis munde først skulle mættes. Denne situation ville først ændre sig, når børnene kom

70. Denne idé fremføres hos E. Helmer Pedersen s. 18.

71. Lundsjö s. 21–26 og 39.

72. Rowntree s. 137 f.

ud at tjene. En sådan fattigdomscyklus kan tænkes at eksistere både omkring fattigdomslinjen og på et højere niveau. Væsentligt i denne model er, at det ikke hele tiden var de samme familier, der befandt sig i stor fattigdom, samt at forholdene for familiens forskellige medlemmer ikke var ens. Landarbejderen som forsørger kan have fået en tilstrækkelig kost, beklædning osv., mens hustruens, børnenes og eventuelle gamles elementære behov ikke er blevet dækket. Fattigdommen ramte sådanne marginalgrupper særlig hårdt. Til de langsigtede ændringer i familiens kår, præget af faktorer som indkomstens størrelse og familiens forøgelse, kan der naturligvis også være kommet mere kortvarige ændringer som følge af depressions- og arbejdsløshedsår, misvækst og sygdom.

Efter disse overvejelser af metodisk art vil jeg pege på nogle kildegrupper, der ville kunne anvendes ved undersøgelser af landarbejdernes kår på mikroplanet. Sognet ville som nævnt være et undersøgelsesområde af passende størrelse, måske også et par sogne, der grænsede op til hinanden, og hvor forholdene var ret ensartede. Man fristes derfor til at tage sit udgangspunkt i de gamle landkommuners arkiver, der netop tit dækker sognets størrelse. Skønt kommunerne ikke som de statslige embeder på lokalt plan er afleveringspligtige til landsarkiverne, har de dog i mange tilfælde afleveret deres arkivalier dertil. Hidtil har kun Landsarkivet for Fyn udgivet arkivregistraturer over sådanne arkiver, men også de andre landsarkiver rummer værdifulde landkommunale arkiver fra slutningen af det 19. århundrede, hvad der er væsentligt, da undersøgelserne på mikroplanet i forskellige landsdele skal kunne kombineres.

Som eksempel på et landkommunalt arkivs muligheder skal her fremdrages Vindinge kommunale arkiv. Vindinge kommune ved Nyborg voksede fra 1272 indbyggere i 1850 til 1343 i 1890, hvad der er et overskueligt omfang, så man kan udnytte den fordel, der også ligger i anvendelsen af mikroplanet nemlig at kunne følge enkelte landarbejderfamiliers skæbne, hvis noget overraskende skulle dukke op. Udgangspunktet for undersøgelsen må derfor være en fortegnelse over kommunens beboere i det pågældende tidsrum bygget på folketællingerne. Også tællingernes erhvervsopgivelser må man medtage, så mangelfulde de end kan være, for på den måde at identificere nogle af landarbejderne.

Går man derefter til registraturen over Vindinge kommunale arkiv, finder man en mængde arkivalier, der vil kunne belyse kommunens sociale struktur. Der er således specifikation af ligning til kommuneafgifter fra begyndelsen af 1870'erne, ligning til statslig indkomstskat i 1870, og senere, fra 1895-96, foreligger der oplysninger om de ansatte portioner til formue og lejligheds-skat samt ejendommenes værdi. Regnskaberne vil vise, om skatterne er blevet betalt. Dette materiale vil ikke kun kunne bruges til gradueringen inden for de beskattedes rækker, men også ved udeladelserne pege på, hvem der i

dette samfund ikke ansås at have så meget overskud, når de elementære behov var dækket, så de kunne lignedes til skat. Hvordan forholdt det sig med landarbejderne i denne sammenhæng?

Men også andre facetter af den sociale struktur afspejler sig i de kommunale arkivalier. For 1871 og 1881 findes der en kreaturtælling og opgørelse over arealets benyttelse, mens hartkornets fordeling er kendt fra begyndelsen af 1890'erne. Oplysningerne om hartkornfordelingen kan i øvrigt for tiden forud suppleres med arkivalier i amtstuearkiverne og med retsbetjentarkivernes skøde- og panteprotokoller. Snekastningslisterne, som begynder i 1868, vil desuden år for år, lige som folketællingerne med fem års mellemrum, kunne belyse folkeholdet. Endelig skal der også nævnes en fortegnelse over personer, der drev frinæring 1881 og en fortegnelse over huse i 1901.

En betydelig del af de kommunale arkivalier belyser i øvrigt forholdene for dem, der ikke klarede sig fri af fattigvæsenet og det var sandsynligvis ofte landarbejdere, der gled fra næstsidste til sidste trin på den sociale rangstige. Vindinge kommunale arkiv indeholder fra grænsen mellem disse lag dokumenter om indsamling til småkårsfolk 1872–81 og en fortegnelse over plejebørn 1884–1909. For selve fattigvæsenet er der ikke kun forhandlingsprotokoller for hele det 19. århundrede, men en fattigplan for 1887, oversigter for fattigudgifterne 1886–95 og indberetninger om fattighuse 1875–1909, for nu at nævne nogle af de mest lovende arkivalier. De fattiges sørgelige endeligt fremgår af en auktionsprotokol over afdøde almisselemmers efterladenskaber 1804–61⁷³.

Når der er blevet nævnt så mange detaljer fra et landkommunalt arkiv, – og der kunne gives endnu flere –, er det ikke kun for at pege på et konkret udgangspunkt for en undersøgelse af landarbejdernes kår på mikroplanet, men også fordi kommunale arkivalier hidtil sjældent har været anvendt til andet end lokalhistorie for dens egen skyld. Mange andre arkivfonds vil dog også rumme materiale til belysning af emnet, og i det følgende skal de omtales, om end ikke så detaljeret som for det landkommunale arkiv.

For en væsentlig del afhang landarbejdernes levestandard af deres beskæftigelses- og lønforhold⁷⁴. I godsregioner vil man nok kunne bruge godsernes arbejds- og daglejejournaler, såvel som deres hovedregnskaber med regnskabsbilag til at belyse både arbejdets art, arbejdets længde, antallet af anvendte landarbejdere, deres navne samt deres dagløn⁷⁵. Muligvis kan man få en ide om forholdene på almindelige bøndergårde ved at benytte realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter, hvor der også findes oplysninger om gårde-

73. Vindinge kommunale arkiv 1803–1970. (1975) s. 7, 16 f., 19 f, 23, 29, 33 ff, 37 f, 40, 46 og 49.

74. P. Thestrup s. 12 giver en oversigt over de faktorer, der efter international opfattelse udgør levestandarden.

75. Lotte Jansen s. 88 f og 100.

nes driftsudgifter, så som løn til karl, daglejer, piger og høsthjælp, hvis disse kan udspecificeres.⁷⁶ De kommunale arkivers ligningslister vil, hvad enten de pågældende landarbejdere tages med til ligning eller de ligger under minimumsgrænsen, give en betydningsfuld vurdering af deres indkomst. Ændringerne i beskæftigelsen fra år til år kan belyses af snekastningslisterne angivelse af folkeholdets størrelse, og dermed give et indtryk af arbejdsløsheden i det undersøgte sogn.

Reallønnen for et landsogns landarbejdere vil det nok være vanskeligt at finde frem til. Man må nok snarere holde sig til andre for levestandarden vigtige faktorer som ernæring og sundhed. Fødens sammensætning i landarbejderfamilier har sjældent sat sig spor i samtiden, men det er muligt at spore kostens følger for sundheden og opvæksten.

Hvis landarbejderfamilierne fik en mangelfuld eller forkert kost sammenlignet med mere velstillede grupper i samfundet, må dette fremgå af forskelle i den fysiske tilstand hos deres børn. For drengenes vedkommende er det muligt at undersøge sådanne forskelle ud fra udskrivningskredsens lægdsruller, idet der i disse anføres de værnepligtiges højde og mulige fysiske defekter eller sygdomme af alvorlig art⁷⁷. Analysen af disse oplysninger må være enkel som omtalt i begyndelsen af dette afsnit, ikke mindst fordi undersøgelsesmateriale på mikroplanet ikke er stort. Følgerne af forskellig kost vil muligvis også kunne ses i dødeligheden og dødsårsagerne i de forskellige sociale lag. I nogle landdistrikters kirkebøger er der i anmærkningen ud for dødsindførslen angivet dødsårsagen. Denne meddelelse skyldes en læges medvirken ved ligsynet, men da ligsynet på landet i sidste århundrede som regel udelukkende foregik ved ligsynsmænd, er materialet ikke stort⁷⁸. Men hvor sådanne oplysninger forekommer, kan man forsøge at relatere dem til mulige mangelsygdomme. Også selve antallet af dødsfald kan ses i forhold til en social stratifikation. Som nævnt ramte fattigdom i landarbejderfamilierne især visse marginalgrupper, nemlig hustruen og de 0-5 årige børn samt illegitime børn i samme alder, hvis moder («ugift Fruentimmer») oftest var tyende, særlig hårdt. Analysen af dødeligheden i disse marginalgrupper må sammenstilles med den tilsvarende i gårdmandsfamilierne. Fluktuationerne i børnedødeligheden i de to klasser kan desuden ses i forhold til svingningerne i kornprisen. Dette synes rimeligt, da korn (rug) var et af de vigtigste fødemidler for landarbejderne. Som udtryk for rugprisen kan man bruge amtets kapitelstakst, da det væsentlige ikke er den nøjagtige kornpris i det sogn, der er valgt til undersøgelsesområde, men bare svingningerne i prisen. Prisen på denne vare var faldende i sidste halvdel af det 19. århundrede, men med store udsving. Efter

76. Chr. R. Jansen s. 163 f.

77. 3. Udskrivningskreds' arkiv ... s. 21-24.

78. Salmonsens Konversationsleksikon bd. XV artikel 'Ligsyn'. Af samme grund vil dødsattesterne i embedslægekriverne næppe være til stor hjælp.

voldsomme prisstigninger, f. eks. i 1855 og 1867, kan man vente en større dødelighed for marginalgrupperne og sikkert mest for de 0–1 årige børn af landarbejdere.

Også klæder og beboelsesforholdene udgjorde væsentlige dele af landarbejdernes levestandard. Til belysning af hvor meget tøj, – og for øvrigt også andet løsøre –, landarbejderne besad, vil man tit kunne bruge skifteprotokoller, sådan som Erna Lorenzen har gjort det for Århus-egnen før 1850. Hun fremførte, at tøjet spillede en større rolle og udgjorde en relativt større værdi i forhold til helheden i skifter efter folk i små kår end hos velstillede. Hos enligt stillede kvinder og dårligtstillede var gangklæderne og undertiden sengetøjet noget nær deres eneste formue⁷⁹. Et mere tilfældigt fremkommet materiale kan måske give enkelte glimt af det tøj, landarbejderne gik i. Det drejer sig om skildringen af liget ved det medico-legale ligsyn, som politimesteren og embedslægen foretog på stedet, når der forelå mistanke om, at døden skyldtes en forbrydelse eller en ulykke⁸⁰. Da mange ulykker på landet har ramt landarbejdere under arbejdet, vil man således få et indtryk af deres arbejdstøj.

Ved skildringen af landarbejdernes huse vil man nok med fordel kunne anvende branddirektoratsarkivernes forsikrings- og taksationsprotokoller. I taksationsprotokollerne gives der ved nyvurderingen en kort beskrivelse af husets størrelse og materiale samt inddeling i beboelse og andet. Da denne brandforsikring var frivillig og medlemsskabet var betinget af, at bygningen var forsvarligt sikret mod brandskade, vil dette nok give en vis overvægt af de bedre huse⁸¹. Husenes størrelse vil kunne sammenholdes med husstandens størrelse og således give et billede af, hvor tæt familierne kunne være sammenstuede i husene sammenlignede med gårdene i sognet.

Til elementerne i levestandardsbegrebet hører også undervisningsmulighederne. I Vindinge kommunale arkiv findes der også materiale til belysning af dette aspekt f. eks. 1878, 1883–1933 dokumenter vedr. mulkt og forsømmelser samt forsømmelseslister 1867–1933⁸², mens man i konfirmationsvidnesbyrdenes udsagn om opførsel og kundskab måske kan se udbyttet af den mere eller mindre sparsomme undervisning.

Der ville kunne opregnes andre faktorer i levestandarden⁸³, hvoraf nogle som rekreation og fornøjelser kan være svære at kvantificere, mens andre som arbejdsforhold i det hele taget kan være vanskelige at skildre på grund af mangel på kildemateriale. I stedet vil jeg afslutte dette afsnit med spørgsmålet landarbejdernes sociale mobilitet. Når landboernes børn afsluttede sko-

79. Lorenzen s. 6.

80. Har forf. fundet eksempler på i Tønder amtsarkiv.

81. Linde s. 1–4.

82. Vindinge kommunale arkiv 1803–1970 s. 43.

83. P. Thestrup s. 12.

legangen med konfirmation drog de i mange tilfælde ud at tjene, forsynet med en skudsmålsbog. I landsarkiverne findes der efterhånden samlinger af sådanne bøger, som er udskilt fra forskellige arkivfonds i tidens løb. Er samlingen tilstrækkelig stor kan den bruges til en statistisk belysning af tyendets forhold, hvor vidt der var en ligelig fordeling af tyendet på landarbejder- og gårdmandsbørn, men også om der var forskellig lang tjenestetid for børn af forskellige sociale grupper, før de ophørte med at være tyende. Men i denne form falder spørgsmålet uden for en undersøgelse på mikroplanet. Skal en tilsvarende undersøgelse af tyendets sociale afstamning foretages på mikroplanet, må den bygge på kirkebøgernes til- og afgangslister⁸⁴ som er rimelig gode til belysning af tyendets vandringer samt tyendeprotokollerne, i hvilke forevisningen af skudsmålsbogen noteredes af sognefogeden, kombineret med en eftersporing af karlene og pigerne i forskellige sognes kirkebøger.

Undersøgelser af den sociale mobilitet hos landarbejderne kommer netop til at bygge på kirkebøgerne suppleret med folketællinger. På dette grundlag kan det påvises i hvor høj grad landarbejderne giftede sig inden for samme sociale lag samt intergenerationsmobiliteten fra far til søn. De jævnførelsesregistre som efter hensigten skulle korrelere kirkebøgernes oplysninger om samme person i de forskellige afdelinger, er ganske vist ubrugelige, men landsarkiverne har til gengæld i mange tilfælde ladet udarbejde udmærkede registre. Når landarbejdernes sociale mobilitet undersøges bør man nok ikke gøre den periode, der anvendes, for kort, da landarbejdernes nedadgående sociale mobilitet i alderdommen ellers ikke er belyst i tilstrækkelig høj grad. Til den specielle undersøgelse af i hvor høj grad landarbejderne endte deres liv på fattigvæsenet ville man naturligvis også kunne gå den omvendte vej og foretage en analyse af fattigvæsenets fortegnelser over lemmer for at konstatere deres oprindelige sociale status.

IV

Som afslutning på overvejelserne om metoder og kilder til den fremtidige udforskning af landarbejdernes kår vil jeg prøve at overveje, hvad resultatet kunne blive af en sådan undersøgelse. Der er næppe tvivl om, at en gennemgang af materialet i små koncentrerede områder på mikroplanet vil føre til nye resultater. Kilderne flyder så rigeligt i det 19. århundredes anden halvdel, så det må kunne lykkes at skabe en kohærent viden om disse forhold. Styret af metodiske overvejelser og med inddragelse af nye kilder vil man kunne afsløre stedets social-økonomiske struktur, så man ikke længere skal slås med folketællingernes og kirkebøgernes usikre betegnelser. På den måde vil man nok kunne komme et godt stykke videre med at finde dem, der var landarbejdere og dem, der på grund af deres sociale forhold var poten-

84. A. Thestrup viser i sin artikel i *Fortid og Nutid* »Kirkebøgernes til- og afgangslister«, hvilken anvendelighed disse har.

tielle landarbejdere. Denne sammenhængende viden om landarbejdernes kår vil dog nok ikke kunne skabes på samme måde som hidtil i historisk forskning af enkeltpersoner, men synes på grund af sit omfang, også når flere sådanne mikroundersøgelser skal følge de samme analysemetoder, at pege på et betydeligt holdarbejde.

Litteratur

Som forkortelse er der i noterne anvendt forfatterens navn. Hvor denne er opført med flere afhandlinger, angives desuden udgivelsesåret.

Vilhelm Andersen: Det nittende Aarhundredes anden Halvdel. Illustreret dansk Litteraturhistorie ved Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen. 4. Bind. (1925).

Anhang til Rigsdagstidenden. Lovforslag. 5te Session 1853.

Claus Bjørn: Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste. I Erhvervshistorisk Årbog 1968 s. 83-139.

G. Boesen: Husmands- og Landarbejderspørgsmålet i Halvfemserne. I Sociale Studier i dansk Historie efter 1857 (1930). Under red. af P. Engelstoft og Hans Jensen. s. 149-167.

Steen Busck, Jens Christensen og Asger Jepsen: Klassestrukturen i Danmark 1870-1920 med særligt henblik på en fremstilling af arbejderbevægelsens historie i dette tidsrum. Den jyske historiker 6 årg. 1973-74 nr. 3-4.

Paril Burmeister: Om Syge- og Alderdomsforsørgelseskasser. 1867.

Palle Ove Christiansen: Husmandsbevægelse og jordreform i Danmark. En etnologisk oversigt. 1975.

Knud Dalgaard: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark de sidste 50 Aar. I Nationaløkonomisk Tidsskrift 1926 s. 105-216.

Vagn Dybdahl: De nye klasser 1870-1913. Politikens Danmarkshistorie bd. 12. 1965.

Holger Gad: Befolknings- og Arbejdskraftproblemer i Dansk Landbrug I. Befolkningsforskydninger i dansk landbrug i tiden fra 1787-1950. (1956).

Karoline Graves: En Almuekvindes Liv. Udg. af Arthur Fang. 1927.

Kaj Habekost: Social mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede. I Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890. ved Hans Chr. Johansen 1976.

Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark. Bd. I: 1720-1914. (1972).

V. Falbe-Hansen: Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. 2 Del. Tiden fra 1807 til Nutiden (1889).

V. Falbe-Hansen og M. Koefoed: Arbejdslønnen paa Landet i Danmark. I Tidsskrift for Landøkonomi 1893 s. 693-709.

V. Falbe-Hansen og William Scharling: Danmarks Statistik. Bd. I (1885).

Ane Dorthe Holt: Udvandringen til Amerika fra Humble. I Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890. ved Hans Chr. Johansen. 1976.

Hans Michael Holt: Eward Tesdorpf til Ourupgård. Præsident i Det kongelige danske Landhusholdningsselskab 1860-1888. I Erhvervshistorisk Årbog 1968 s. 49-82.

- Kristian Hvidt: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. (1971).
- Christian R. Jansen: Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter. I Erhvervshistorisk Årbog 1972 s. 160-166.
- Christian R. Jansen og Erik Korr Johansen: Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsprojekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede. I Erhvervshistorisk Årbog 1974 s. 51-70.
- Lotte Jansen: De fynske godsarkiver. En introduktion. Udg. af Landsarkivet for Fyn. (1975).
- Hans Jensen: Statshusmandsloven af 1899. I Festskrift til Kristian Erslev den 28. decbr. 1927 fra danske Historikere. 1927. s. 631-654.
- Hans Jensen: Landarbejderspørgsmaalets Udvikling i Danmark fra ca. 1870 til ca. 1900. I Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900. Red. af P. Engelstoft og Hans Jensen. 1931.
- Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede. (1950).
- Hans Chr. Johansen: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864-1901. (1962).
- Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1940.
- Helle Linde: Landbygningernes brandforsikring 1792-1872. I Fortid og Nutid 1966 s. 1-4.
- Erna Lorenzen: Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675-ca. 1850. (1975).
- Olle Lundsjö: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet. Stockholm Studies in Economic History. Stockholm 1975.
- Even Marstrand: Arbejderorganisation og Arbejderkaar i Danmark fra 1848 til Nutiden. 1934.
- Poul Chr. Matthiesen: Befolkningens vækst, årsager og konsekvenser. 1965.
- Anton Nielsen: Fattigmands Færd. 1885.
- Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880-1910. (1973).
- Georg Nørregård: Arbejderspørgsmaalet i Firserne. I Sociale Studier i dansk Historie efter 1857. (1930) Under Red. af P. Engelstoft og Hans Jensen. s. 100-127.
- Georg Nørregård: Organisationsforsøg blandt Landarbejderne. I Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864-1900. (1931).
- Georg Nørregård: Klasseforskellen mellem gårdmænd og husmænd i 1870'erne. I Jyske Samlinger 1950. s. 145-161.
- Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872. Udgivne af Indenrigsministeriet. 1874.
- Erik Helmer Pedersen: Udvandring fra de danske landdistrikter. I 1066 Tidsskrift for Historisk Forskning. Febr. 1975 s. 3-19.
- Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850-1913. (1930).
- Henrik Pontoppidan: Fra Hytterne. Skyggerids fra Landsbyen. Optryk 1973.
- B. Seebohm Rowntree: Poverty: A Study of Town Life. 1903.

- M. Rubin og H. Westergaard: Landbefolkningens Dødelighed i Fyens stift. (1886).
 M. Rubins nekrolog over Theodor Sørensen i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1915 s. 1-4.
- Salmonsens Konversationsleksikon. 2. udg. Red. af Chr. Blangstrup. Bd. XV (1923)
 Artiklen »Ligsyn«.
- Niels Siggaaard: Landbrugsmedhjælpernes Kost og Boligforhold gennem de to sidste
 Menneskealdre. I Årbog for Elevforeningen for Landboskolen ved Lyngby. 1945
 s. 8-17.
- Fridlev Skrubbeltang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landbofor-
 hold i Perioden 1660-1800. (1940).
- Fridlev Skrubbeltang: Husmænd i Danmark gennem 300 Aar. (1942).
- Fridlev Skrubbeltang: Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse
 gennem tiderne. Bd. I. 1952.
- Th. Sørensen: Markarbejderes Vilkaar i jyske Hedeamter. 1881.
- Th. Sørensen: Børnedødeligheden i forskellige Samfundslag i Danmark. 1883.
- Anna Thestrup: Kirkebøgenes til- og afgangslister. I Fortid og nutid. Bd. XXIV
 1969-71 s. 529-44.
- Poul Thestrup: The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800. Some methods
 of measurement. (1971).
- Tre danske Arbejderes Livserindringer. Udg. ved Oluf Bertolt. 1925.
 3. Udskrivningskreds' arkiv 1788-1956. Med en indledning af Knud V. Jespersen.
 Arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Fyn. 1970.
- Vindinge kommunale arkiv 1803-1970. Arkivregistratur udgivet af Landsarkivet
 for Fyn. 1975.
- Kjeld Winding: Framveksten av de politiske partier i de nordiske land på 1800-
 tallet: Danmark. I Rapporter til det Nordiske Historikermøte i Bergen 1964 s.
 81-101.

Summary

The aim of the dissertation is to mark out some paths for future exploration into the condition of rural labourers in Denmark in the period 1850-1900, using the currently available literature as a starting point. The literature seems to consist chiefly of either descriptive examples or exhaustive treatments of particular circumstances that also happen to concern rural labourers. Any generalised account of the conditions of rural labourers on this basis is open to criticism for lack of consistency. The survey of the literature reveals indeed that the familiar picture of rural labourers as the poorest group among the agrarian lower class was true not only of such aspects of the standard of living as possessions and incomes but also of such a factor as opportunity of social mobility.

It is suggested that a more coherent knowledge of the conditions of rural labourers should be obtained rather by conducting a number of detailed studies on the micro-plane, e.g., at the parish level. These micro-studies would have to be coordi-

nated, of course, in order to yield a general picture. The analysis on the micro-plane would have to be based in the first instance upon a simple twofold division of agrarian society, partly because conditions among the lower classes were fairly uniform compared with the middle classes, which consisted mostly of farmers, but also because the numbers are relatively small. Reference is made to the discussion of the concept of poverty as a basis for such studies; and since poverty was a dynamic phenomenon, the consequences it could involve for the individual family are pointed out. A starting point for the studies might be provided by the records of rural *kommuner* (local authorities), which are handed over to the provincial archives for safekeeping; the records of Vindinge *kommune* are cited as an example. Records of this kind seem especially capable of shedding light on the local community's social structure and of yielding a good deal of fundamental data about the rural labouring class. For all that, the studies must be supplemented from other groups of sources. It is suggested as an example of this that it will be possible to deduce the consequences of a low standard of living both from military enlistment rolls and from the mortality data in church registers.

The author concludes by expressing the view that teamwork in such coordinated studies will be able to supply that reliable and coherent knowledge of the lives of rural labourers in the 19th century which we now lack.